

HANS WALTER

**Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ**

3000-1000 π.Χ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΑΡΙΛΕΝΑΣ Ζ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2004

Περιεχόμενα

Ἡ Αἴγινα, τὸ νηοὶ σιὸν Σαρωνικὸ – ἡ ἱστορία τῆς ἀρχίζει πᾶνω
σ' ἓνα βράχο ποὺ τὸν λένε «Κολόνα» γιατί στέκει ἀκόμα ὄρθια
μὰ κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος – κάτω βρίσκονται τὰ
ἐντεκα χωριά τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας, χτισμένα τὸ ἓνα πᾶνω
σιὸ ἄλλο

11

Σιὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω σιὸ 3000 π.Χ., ἐγκαθί-
στανται ἄνθρωποι καὶ χτίζουν ἓνα χωριό – ἡ θέση τοῦ λόφου
ἦταν εὐνοϊκή: ἀπότομες πλαγιές, εὐφορο ἐσωτερικὸ, νερό, ἡ
θάλασσα – τὰ τεῖχη τοῦ χωριοῦ, τὰ σπήτια, τὰ ἀγγεῖα, τὰ ἐργα-
λεῖα, ὅλα ἀφηγοῦνται τὴν ἱστορία του

16

Οἱ Αἰγινῆτες χτίζουν μὲ πέτρες ποὺ βρίσκουν σιὰ χωράφια,
πηλό, ξέλο, βότσαλα καὶ θαλασσινὰ χορτάρια – τὸ κατῶφλι
εἶναι ἓνα σύνορο – τὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὶς καθημερινὲς δουλειές
καὶ τὸ νοικοκυριό – τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ εἶναι μιὰ
προστασία – ἓνα σημάδι ἀνθρώπινης ἐγκατάστασης

23

Τὸ ἀρχαιότερο χωριὸ θεμελιωμένο πᾶνω σιὸν βράχο: τὰ σπήτια
καὶ τὰ νοικοκυριά – χρῆση καὶ σιὸν τῶν ἀγγείων – ὁ διάκοσμος
καὶ οἱ δυνάμεις ποὺ ἐπιδρῶν – τὰ χέρια ποὺ πλάθουν –
ὁ διάκοσμος πᾶνω σιὰ ἀγγεῖα – ἡ πρώτη ἀνθρώπινη γλώσσα

32

Τὸ δεῦτερο χωριό: ἡ ὀρθὴ γωνία σιὸ χτίσιμο τοῦ σπιτιοῦ – ἡ
οἰκοσκευὴ – ἀρχίζει ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ μαζί τῆς ἡ ἐποχῇ
τῶν μετᾶλλων

40

Τὸ τρίτο χωριό: τὸ «Ἄσπρο Σπίτι», ἓνα διώροφο σπιτὶ μὲ
σαμαρωτὴ στέγη καὶ περίβολο σὰν βεράντα – χτισμένο μὲ
μέτρο τὸ ἀνθρώπινο πόδι – βοηθᾷ γιὰ καλὴ ὑγεία – τὸ «Σπίτι
τοῦ Ἀνθρώπου»

44

Τὸ τέταρτο χωριό: ἓνα χυτήριο χαλκοῦ, ἡ πρώτη ὑψικάμινος –
οἱ διαδοχικὲς φάσεις μέσα σιὸ χυτήριο – ἡ φωτιά, τὸ δῶρο
τοῦ τιτάνα Προμηθέα σιὸς ἀνθρώπους

56

© Ἡ ἐν Ἀθῆνας Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆνα 106 72
FAX 210 3644996, τηλ. 210 3625531
archetai@otenet.gr - www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-37-6

Εἰκόνα ἐξωφύλλου:

Πήλινη μακέτα τοῦ πέμπτου χωριοῦ μὲ τὸ ὄχυρωματικὸ τεῖχος
τοῦ χωριοῦ καὶ σπήτια. Ἀπὸ ἀνατολικά (βλ. καὶ εἰκ. 49α).

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Τὸ πέμπτο χωριό: τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ μὲ στρογγυλοὺς πύργους – ἡ δόμηση εἶναι συνεχῆς – τὰ οἷμα σχηματίζουν δρόμους – ἡ διάρθρωση τῆς κοινότητος στὸ χωριό – οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους – ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας – ἕνας χώρος ἐργασιῶν κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ – ἡ πυρκαγιά στὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετίας

Τὸ ἕκτο χωριό: ὁ κόσμος κατοικεῖ πάνω στὸν λόφο – χτίζεται τὸ νέο χωριό – τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ ὀρθώνεται πάνω στὰ παλιὰ θεμέλια οἰκιδῶν – πολυγωνικοὶ πύργοι

Τὸ ἕβδομο χωριό: λαβυρινθοειδῆ δρομάκια σὰν πύργοι στὸ ὄχυρό – μεγαλύτερη ἀσφάλεια – ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ

Τὸ ὄγδοο χωριό: ἐνισχύεται ἡ ὀχύρωση – ἐντονὴ ἐμπορικὴ δραστηριότητα μὲ τὴς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη – πυκνὸς διάκοσμος στὰ ἀγγεῖα

Τὸ ἕνατο χωριό: ξαναχτίζεται καὶ ἐπεκτείνεται τὸ τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ – ὄχυρά, αὐλές, διάδρομοι, τὸ «φυλάκιο», ἡ κρυφὴ ἐξόδος – τὸ προάστιο μὲ ξεχωριστὸ τεῖχος ποὺ εἰσχωρεῖ καὶ μέσα στὸ παλιό – φοῦρνὸς γιὰ τὰ πηλινὰ σκεύη – ἕνας βασιλιάς χτίζει τὸ χωριό ποὺ θυμίζει κάστρο – αὐτὸς ὁ ἴδιος φτιάχνει ἕνα φράγμα ἀπὸ ὀγκόλιθους μέσα στὴ θάλασσα – ἐξασφάλιση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας – τὸ οἶμα τοῦ βασιλιά στὰ δυτικὰ τοῦ λόφου – ἡ ἀνθρώπινη μορφὴ πάνω στὰ ἀγγεῖα – ἐνισχύεται τὸ ἐμπόριο μὲ τὴς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη

Ἕνας διάδοχος τοῦ βασιλιά σκοτώνεται στὴ μάχη πρὸ τῶν πυλῶν – θάβεται κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ, πλάι στὸν νότιο πύργο – τὰ πολύτιμα ὅπλα του θάβονται μαζί του

Τὸ δέκατο χωριό: Συμπληρώσεις καὶ τροποποιήσεις

Τὸ ἐνδέκατο χωριό στὰ μέσα τῆς δεύτερης χιλιετίας: ἕνα ὄχυρωματικὸ τεῖχος περιβάλλει τὸ χωριό καὶ τὸν λόφο – εἶναι χτισμένο μὲ μεγάλες πέτρες – ἕνα πυκνοκατοικημένο κάστρο – μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων – ἡ κρητικὴ τεχνοτροπία στὰ ἀγγεῖα

Τὸ τέλος τῆς χιλιετίας – οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν τὸν λόφο – ἐγκαθίστανται σὺς γύρω περιοχές – ὁ παλαιὸς τόπος λατρείας

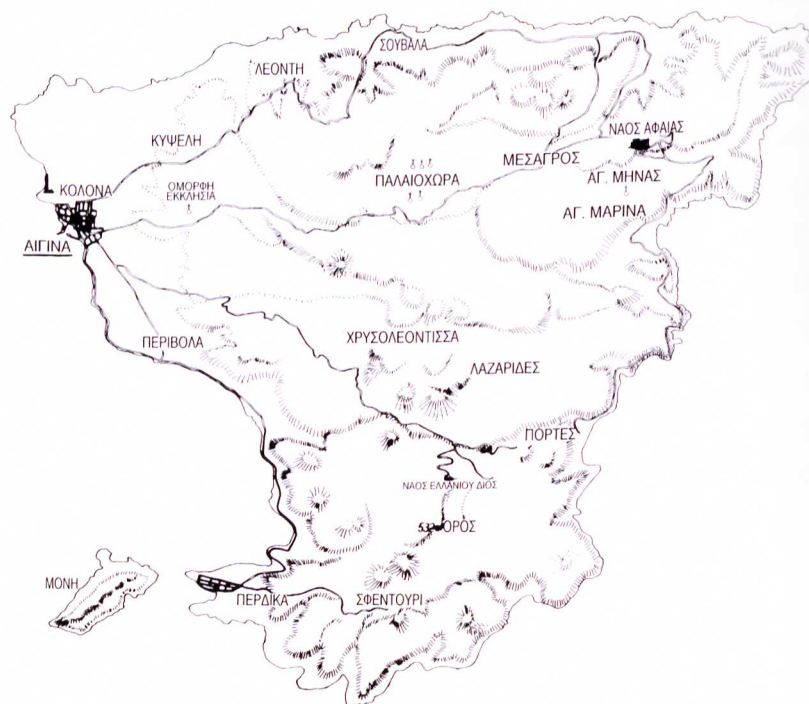
μένει μόνος τοῦ μὲ τὰ ἔθιμα – ἀναδρομὴ στὰ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας 159

Τὸ χωριό μὲ τὰ ἀμυντικὰ τοῦ τεῖχους μοιάζει μὲ ταῦρο μὲ μεγάλωμένο κεφάλι – ἡ προϊστορία δὲν εἶναι ἕνας ξένος, ξεπερασμένος κόσμος – ὁ πρῶτος ἄνθρωπος καὶ ἐμεῖς 160

Πῶς ἔγιναν οἱ ἀνασκαφές τῶν χωριῶν; Πῶς ἀναστηλώνονται καὶ συντηροῦνται τὰ εἱρήνια; 162

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

91	Χωριό I	-2500 π.Χ.	Ἰσχυρὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ
	Χωριό II	2500-2400 π.Χ.	Πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ
	Χωριό III	2400-2300 π.Χ.	
	Χωριό IV	2300-2200 π.Χ.	
	Χωριό V	2200-2050 π.Χ.	
	Χωριό VI	2050-2000 π.Χ.	
	Χωριό VII	2000-1900 π.Χ.	Μεσσηνικὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ
112	Χωριό VIII	1900-1800 π.Χ.	
	Χωριό IX	1800-1650 π.Χ.	
145	Χωριό X	1650-1600 π.Χ.	
151	Χωριό XI	1600-1050 π.Χ.	Ἰσχυρὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

Εἰκ. 1. Χάρτης της Αἴγινας. 84 μ².

Δὲν μπορούμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν
προϊστορικό ἄνθρωπο, ἂν δὲν ἔχουμε
στὸν νοῦ μας τὸν σημερινὸ ἀλλὰ καὶ τὸν αὐριανό.

Teilhard de Chardin

Ἡ Αἴγινα βρίσκεται στὸν Σαρωνικό. Ἕνα τρίγωνο ποὺ πλέει
στὴ θάλασσα (εἰκ. 1). Οἱ βόρειες καὶ νοτιοανατολικές της
ἀκτὲς πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα εἶναι βραχώδεις καὶ ἀφιλόξε-
νες. Ὁ προπάππος Αἰακὸς λένε ὅτι ἔριξε θεόρατα βράχια σὲς
παραλίες, γιὰ νὰ προστατέψει τὸ νηοὶ ἀπὸ τοὺς πειρατές. Στὰ
βόρεια, οἱ κρύοι βοριάδες δυσκολεύουν τὴ ζωή. Στὰ δυτικά,
ὅπου γῆ καὶ θάλασσα ἐνώνονται ἀρμονικά, βρίσκεται ἡ σημε-
ρινὴ πόλη Αἴγινα, χτισμένη πάνω στὴν ἀρχαία. Ἡ πόλη βλέπει
πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὰ κοντινὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου.
Τὰ στενὰ τῆς δρομάκια κατεβαίνουν ὅλα στὴν παραλία, ὅπου
στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι βρίσκεται καὶ τὸ κέντρο τῆς
ζωῆς. Ἡ ἱστορία τῆς Αἴγινας δὲν ἀρχίζει ἐδῶ, ἀλλὰ σὲ ἕναν κον-
τινό, κάπου 6.400 τετραγωνικά μέτρα μεγάλο καὶ ἰσόπεδο
βράχο, ποὺ βουτᾷ μὲ τὴν ἄκρη του στὴ θάλασσα καὶ κόβει τὴν
παραλιακὴ ζώνη μὲ ἕναν ὄρμο στὰ βόρεια (εἰκ. 2). Στὰ νότια
ἐκτείνεται ἐλεύθερα ὡς τὴ θάλασσα μιὰ πεδιάδα ὡς τὸ νότιο
ἄκρο τοῦ νηιοῦ. Στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου τὸ πρᾶνές σχημα-
τίζει ἕνα κοίλωμα, ὅπου ἀργότερα θὰ βρεῖ τὴ θέση του τὸ θέα-
τρο. Πιὸ πίσω ὅμως τὸ τοπίο γίνεται ἀνηφορικὸ γιὰ νὰ κορυ-
φωθεῖ στὸ Ὅρος, τὸ ἱερὸ βουνὸ τοῦ Διός.

Είκ. 2. Τὸ ἀκρωτήρι «Κολόνα» καὶ ἡ θάλασσα μετὰ τὸ νηοὶ Μονή καὶ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ βόρειος ὄρμος ἀπὸ τὰ βόρεια.

Σήμερα ὁ λόφος ὀνομάζεται «Κολόνα», γιατί ἔχει ἀπομείνει μόνο μία μοναδικὴ ὄρθια κολόνα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ὁ Ἀπόλλων εἶχε ἐδῶ τὸ ἱερό του, καὶ ὁ λόφος ἦταν ἡ ἀκρόπολις τῆς πόλεως. Στὸ τέλος τῆς δευτέρης χιλιετίας, γύρω στὸ 1050 π.Χ., ὑπῆρχε ἕνας τόπος λατρείας μετὰ ἕνα μικρὸ κτίσμα, ἕνα πηγάδι, ἕναν βωμὸ ἱσως, ὅπου θὰ μαζευόταν ἡ μικρὴ κοινότητα γιὰ νὰ θυσιάσει καὶ νὰ προσευχηθεῖ. Στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων, ὁ μικρὸς τόπος λατρείας ἐγένετο ἕνα μεγάλο ἱερό. Τὸν ἕκτο αἰῶνα καὶ οἱ ἀρχεῖς τοῦ πέμπτου, ὅταν ἡ Αἴγινα πλούτισε καὶ ἐγένετο ἰσχυρὴ ἀνταγωνίστρια τῆς Ἀθῆνας στὸν Σαρωνικὸ, οἱ Αἰγινῆτες ἔχυσαν στὸν Ἀπόλλωνα –γύρω στὸ 520 π.Χ.– ἕναν δωρικὸ ναὸ πάνω σὲ ἕνα ψηλὸ κρηπίδωμα ποὺ φαινόταν ἀπὸ μακριὰ μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Καὶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἔχυσαν οἱ δασωμένες πλαγιές στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νηιοῦ ἕναν ναὸ γιὰ τὴν θεὰ Ἀφαία. Οἱ ντόπιοι χαλκουργοὶ Σμίλης, Κάλων, Ὀνά-

Είκ. 3. Ὁ λόφος μετὰ τὴν κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ παραλία καὶ ἡ θάλασσα ἀπὸ τὰ νότια.

τας, Γλαυκίας, Ἀναξαγόρας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, συνέβαλαν μετὰ τὰ ἔργα τους ὥστε ἡ Αἴγινα νὰ γίνετο ξακουστὴ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον. Ἀκόμα βρίσκεται ὄρθια ὡς τις μέρες μας –οὐκ ὄνειρικὴ εἰκόνα– μιὰ κολόνα, μάρτυρας κι αὐτὴ τοῦ λαμπεροῦ ἱεροῦ καὶ σύμβολο τῆς παρακμῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ διάφορες περιπέτειες τοῦ νηιοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ ἐσβόησε ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἤλθαν ἄνθρωποι καὶ ἔχυσαν μετὰ σύμβολο τὸν σταυρὸ οπίσσω καὶ μιὰ ἐκκλησίᾳ πάνω στήν «Κολόνα». Γύρω στὰ 900 μ.Χ. τὸ ἀκρωτήρι ἐρημώθηκε τελείως. Τὰ ἐρεῖπια σκεπάζτηκαν ἀπὸ χορτάρια, ὁ ἀέρας κουβαλᾷ χρώματα πάνω στὸν λόφο.

Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον δὲν παρουσιάζει τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος μετὰ τὰ κτίσματα καὶ τὴ λατρεία του. Ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν χωριῶν τους ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό, καὶ ποὺ τὸ πρῶτο τους χωριὸ χτίστηκε πρὶν ἀπὸ πέντε

Είκ. 4. Ὁ λόφος μὲ τὰ εἱρεῖπια τῶν χωριῶν. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἀεροφωτογραφία 1974, ἀπὸ δυτικά.

χιλιάδες χρόνια πάνω στήν «Κολόνα». Συνομιλεῖ μὲ τὰ σταμνιά, τὰ νοικοκυριά, τὰ ἐργαλεῖα, τὸν φοῦρνο τοῦ ψωμοῦ, τὸν φοῦρνο τῆς κεραμικῆς καὶ τὴν «ὑψικάμνο», τὸν τρόπο ποὺ εἶναι χωμένα τὰ οἷμα, τὴν πορεία τῶν στενῶν δρόμων, τὸ

Είκ. 5. Ὁ λόφος μὲ τὰ εἱρεῖπια τῶν χωριῶν καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βορειοδυτικά.

ἐξωτερικὸ τεῖχος, ὡς ἀπὸ μαρτυρίες τῆς ζωῆς ποὺ ὑπῆρξε κάποτε ἐδῶ. Προσπαθεῖ νὰ διαβάσει τὰ μεγάλα τεῖχη ποὺ ἀγκάλιαζαν προστατευτικὰ τὸ χωριό, ὅπου ἀνοιγόκλειναν δύο πύλες, ὅπου ὀριζόταν ἡ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ ἀναχαπίζονταν οἱ ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς ἀπ' ἐξω. Τὰ τεῖχη δὲν εἶναι βουβὰ καὶ δὲν ἀποτρέπουν, καταγράφουν τῆς μαρτυρίας σὰν γράμματα. Οἱ καιροὶ καὶ τὸ πεπρωμένο ἔθαψαν τὰ ἴχνη τους σὲ τὰ τεῖχη αὐτά: εἶναι οἱ πέτρες μὲ τοὺς χρωματισμούς τους, οἱ ρωγμές, τὰ μισαλώματα στοὺς χτυπημένους τοίχους ἀπ' ὅπου ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσουν σὲ τὴν ὀργὴ τοῦ πολιορκητικοῦ κριοῦ, οἱ συμπληρώσεις μὲ νέα τεῖχη, ὅταν τὰ παλιὰ δὲν ἦταν πᾶ ἀρκετὰ ἰσχυρά.

Ἡ Κολόνα εἶναι ἓνα βραχῶδες ὕψωμα, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴ θάλασσα ἀπὸ κρημνες πλαγιές (εἰκ. 4). Ἀπὸ τὰ βόρεια τὸ ἀνέβασμα εἶναι πρὸς ἀπότομο. Καὶ ἐπάνω, ἓνα χάος ἀπὸ χωμάτινα, πέτρινα καὶ ἀσβεστολιθικά τεῖχη (εἰκ. 5). Τοῖχοι

ὄρθιοι ἢ πεσμένοι, ἴσοι καὶ καμπύλοι, ἀδύναμοι καὶ ἰσχυρότεροι, χτισμένοι μὲ μικρὰ λιθάρια: εἶναι ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ προϊστορικὰ ἐρείπια διαφορετικῆς ὕψης καὶ ἐποχῆς καὶ ἀνάμεσά τους σιενὰ σοκάκια. Μαρτυροῦν ἔντεκα χωριὰ τῆς τρίτης καὶ δεύτερης χιλιετίας π.Χ.

Πότε ἔφτασαν οἱ πρῶτοι Αἰγινῆτες σιὸ νηοὶ καὶ ἐγκαταστάθηκαν σιτὴν «Κολόνα»; Σιὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω σιὸ 3000 π.Χ., μᾶς ἀπαντοῦν τὰ σπαομένα σταμνιά. Οἱ ἔποικοι πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα νομάδες, χωρὶς σταθερὸ τόπο κατοικίας, ποὺ πορεύονταν πρὸς ἓνα εὐφορο καὶ ἀσφαλὲς κομμάτι γῆς, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν καὶ νὰ χτίσουν.

Δὲν ἦταν ἡ ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου, ἡ θέα πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὴν κοντινὴ Πελοπόννησο, τὸ κίνητρο γιὰ νὰ μείνουν σιὸν βραχύτοπο αὐτόν. Γιατί εἰδικὰ ἐδῶ; Υἱήρχαν λόγοι συνυφασμένοι μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωή. Τὸ μέρος φανόταν εὐνοϊκό: οἱ ἀπόκρημνες πλαγιές του ἦταν φυσικὲς ὀχυρώσεις. Στὰ βόρεια, σιὸ ἐπικίνδυνο σημεῖο, πέφτει ἀπὸτομα σιτὴν ἀκροθαλασσιὰ, ἀπὸτομα καὶ σιὰ νότια. Ἀπὸ τὴ θάλασσα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν κατακυτῇ (εἰκ. 2, 3). Ὁ βράχος ἦταν ἓνα γερὸ θεμέλιο γιὰ νὰ ὑποδεχτεῖ τεῖχη. Ἡ ἐνδοχώρα ἦταν εὐφορή. Ἀκόμα καὶ νερὸ πρὸ σφερε πλουσιοπάροχα ὁ λόφος: τὰ φωτεινὰ κασιανόχρωμα στρώματα τῆς γῆς ἀνάμεσα σιτὲς ὀριζόντιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ σὲ ἄλλα ποικίλα πετρώματα, λειτουργοῦν σὰν ἀρτηρίες ποὺ συγκεντρώνουν καὶ καθαρίζουν τὸ βρόχινο νερὸ (εἰκ. 6). Ἡ κλίση τοῦ βράχου ὀδηγεῖ τὸ νερὸ πέρα, ὡς τῆς ἄκρης, πρὸς Νότο, ὅπου μπορούσε νὰ συγκεντρωθεῖ μέσα σὲ κοιλώματα τοῦ βράχου ἢ σὲ πέτρινες λεκάνες. Σὲ ἓναν ὄρμο κοντὰ σιὸν λόφο ἀπάνεμο ἀπὸ βοριάδες (εἰκ. 3), μπορούσαν εὐκόλα καὶ μὲ ἀσφάλεια νὰ τραβήξουν τὰ πλοῖα τους σιτὴν ἀμμουδιά. Ὅλα αὐτὰ μπορούσε νὰ τοὺς προσφέρει ὁ βράχος τῆς «Κολόνας». Καὶ κάτι ἀκόμα. Ἀπὸ τὸν λόφο εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νηιοῦ, καὶ τοὺς θαλάσσιους χώρους. Ἦταν σιτὴ διάθεσή τους ὁ πλοῦτος τῆς θάλασσας ἢ ναυοπλοῖα καὶ τὸ ἐμπόριο. Καὶ ἡ θάλασσα, φυσικά, τοὺς ἔμαθε νὰ εἶναι ἄξιοι ναυτικοὶ καὶ τοὺς ἔνωσε μὲ τὸν κόσμο.

Εἰκ. 6. Τὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ τὰ δυτικά. Ἀεροφωτογραφία 1974.

Υπάρχουν καὶ ἄλλοι λόφοι σιτὲς παραλίες τοῦ νηιοῦ, ἀλλὰ κανένας μὲ τὰ πλεονεκτήματα τῆς «Κολόνας». Νὰ τοὺς ὀδήγησαν ἄραγε μόνο πρακτικὰ πλεονεκτήματα σιτὴν ἐπιλογὴ τοῦ τόπου; Μπορεῖ νὰ εἶχε ἔλθει νὰ μείνει σιὸ ἀκρωτήριο κάποιος ζωὸς, μία ἀγελάδα, καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶδαν ἓνα μαγικὸ σημάδι γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν κι αὐτοὶ ἐκεῖ. Καὶ ἔτοι ἔμειναν, ἐγκαταστάθηκαν κι ἔχτισαν οἴκια – ἡ πρώτη πράξη ποὺ ἐγκαινιάζει τὸν κόσμο τους. Δημιουργήθηκε ἓνα χωριό. Ἦταν μιὰ ἀπόφαση ποὺ διήρκεσε δύο χιλιάδες χρόνια.

Ὁ λόφος τῆς «Κολόνας» μοιάζει μὲ φυσικὸ ὀχυρὸ (εἰκ. 2, 4). Δέκα μὲ δώδεκα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, δὲν εἶναι οὔτε πολὺ ψηλός, οὔτε πολὺ χαμηλός καὶ ἔχει τὸ σωστὸ ὕψος γιὰ ὅλες τῆς ἀνάγκες. Καὶ δὲν βρίσκεται ἀπροσάλευτο τὸ ἀκρωτήριο σιὸ παραλιακὸ τοπίο: Ἡ βορειοδυτικὴ ἄκρη τοῦ νηιοῦ μπαίνει ἀρκετὰ βαθιὰ μέσα σιτὴ θάλασσα καὶ καλύπτει τὸν λόφο ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ ἐκείνων ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὰ βόρεια. Ὅταν ὅμως φανεῖ ξαφνικὰ ὁ λόφος, λειτουργεῖ ἀπειλητικὰ γι' αὐτοὺς ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο φαίνεται χαμηλός καὶ ἀσήμαντος ἐπειδὴ τὸ περίγραμμά του μαλακώνει καὶ χάνεται σιὸ βάθος τοῦ λοφώδους τοπίου. Ὅποιος πλησιάζει ὅμως

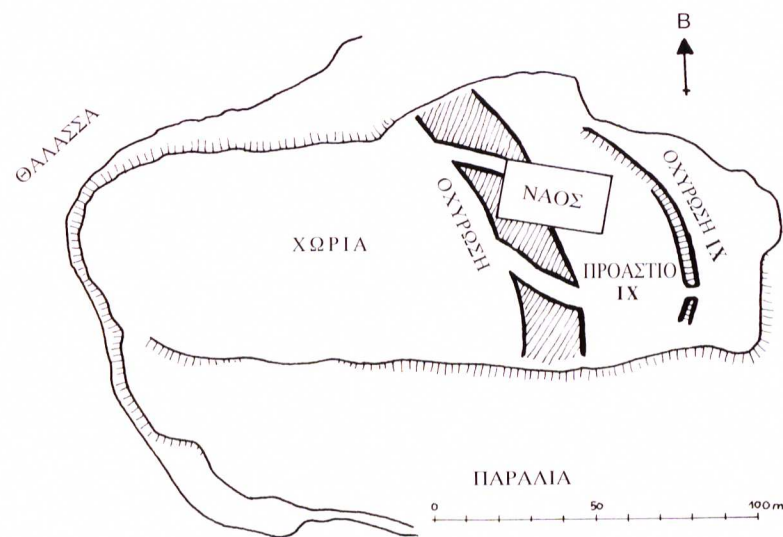

κοντὰ στὸ ἀκρωτήρι, πέφτει ἀπροετοίμαστα πάνω στὸ αἶχμη-
ρό του ἄκρο καὶ εἶναι σὰν νὰ δέχεται ἓνα πληγμα ἀπὸ τὴν ἐν-
δοχώρα. Ἀρχικὰ τὸ ἀκρωτήρι ἔμπαινε βαθύτερα στὴ θάλασσα
ἀπὸ σήμερα. Τὰ κύματα ποὺ ξεοποῦν συνέχεια πάνω στοὺς
βράχους, ἔοικαν τὸ ἄκρο καὶ προκάλεσαν τὸν καταποντισμὸ
ὀγκολίθων (εἰκ. 6).

Οἱ οἰκισμοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βρίσκονται πάνω σὲ ὑψώ-
ματα, σὲ ἀκροποταμιές, ἀλλὰ καὶ σὲ πεδιάδες, στὰ μεσογεία.
Τὸ Λευκανὶ στὴν Εὐβοία εἶναι χτισμένο πάνω σὲ ἓναν λόφον
ποὺ ξεπροβάλλει ἀπότομα μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἡ ἀρχαία Σά-
μος πάνω σ' ἓναν βράχο δεκατρία μέτρα πάνω ἀπὸ τὴ θάλασ-
σα, ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἡραίου, μιὰ ὥρα μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὴν πό-
λη, ἀπλώθηκε στὸ κάτω μέρος τοῦ ποταμοῦ Ἰμβρασίου. Οἱ κά-
τοικοι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Κέα ἐγκαταστάθηκαν πάνω σὲ
μιὰ χαμηλὴ χερσόνησο, μέσα σ' ἓναν κόλπο ποὺ γύρω γύρω
τὴν περιέβαλλαν ὑψώματα, ἔτσι ποὺ νὰ μοιάζει περισσότερ-
ος ἢ οὐδὲν λιμνὴ μὲ διέξοδο στὴ θάλασσα. Στὴν Πελοπόννησο ἡ Λέρ-
να βρίσκεται σὲ μιὰ πεδιάδα κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἀμυμώνη, τὸ
Μηερμιάτι, στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς περιοχῆς, σὲ μιὰ πλαγιὰ

Ὅσο διαφορετικὲς καὶ νὰ ἦταν οἱ τοποθεσίαι, τρεῖς ἦταν οἱ
προϋποθέσεις κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι θὰ αἰσθάνον-
ταν ἀσφαλεῖς: καρποφόρες γύρω περιοχὲς καὶ καλὰ καὶ ἀφθo-
να νερά. Ὅλα τὰ χωριά μοιάζουν μεταξύ τους, ἀλλὰ κάθε χω-
ριὸ ἔχει καὶ τὴν ἰδιομορφία του, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τίς χρε-
ρὲς καὶ τοὺς καιμούς τους: ἔτσι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Αἰγίνας.

Ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸ ἀκρωτήριο ἀπειλεῖται περισ-
σότερο ἀπὸ παντοῦ, γιατί δὲν ὑπάρχει ἀπότομη πλαγιὰ καὶ ὁ
λόφος μπαίνει μαλακὰ στὴν ἐνδοχώρα. Ἐκεῖ χτίστηκε τὸ τεῖχος
τοῦ χωριοῦ μὲ τίς δύο κεντρικὲς πύλες (εἰκ. 7). Μόνο ἰσχυρὸ
τεῖχος θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ χωριό. Ἡ τεράστια
μάζα τοῦ τεῖχους αὐτοῦ, ποὺ στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων γινόταν
ὅλο καὶ ἰσχυρότερο, εἰσβάλλει σὰν τὸ κεφάλι τοῦ χωριοῦ πρὸς
τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὴ στεριά: Εἶναι οἱ μεγάλες σειρὲς ἀπὸ
τεῖχος κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 148), ποὺ διασχί-

Εἰκ. 7. Ὁ λόφος μὲ σχηματικὴ παράσταση τῶν χωριῶν.

ζουν τὸν λόφο καὶ κλείνουν σχηματίζοντας μιὰ ἐνότητα, στὴν
πραγματικότητα ὅμως εἶναι τεῖχη ἀπὸ διαφορετικὲς περιό-
δους. Σὲ καμιά φωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐμφανίζεται
ἓνα χωριό, ἓνα τεῖχος, ἓνα σπήλι μόνο του, αὐτόνομο· σὲ κάθε
λήψη ἀνακατεῦνται ἀμυντικὰ τεῖχη, πύργοι, εἰσοδοὶ, δρομά-
κια ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὴν πύλη στὸ ἐσωτερικὸ, σπήλια διαφορε-
τικῶν οἰκιστικῶν φάσεων καὶ αἰώνων. Μὲ τὴ βοήθεια σχεδίων,
ἀξονομετρικῶν ἀναπαραστάσεων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μοντέ-
λων, μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὰ ἐρεῖπια εὐκολότερα.

Ἡ ἀρχαία Αἶγινα δὲν εἶναι οἰκισμός, οἱ κάτοικοί της δὲν εἶ-
ναι οἰκιστές, καὶ βέβαια δὲν ἔχει κατὰ κανένα τρόπο ἀστικὸ χα-
ρακτήρα. Πρόκειται γιὰ ἓνα χωριὸ καὶ οἱ κάτοικοι ἦταν χωρι-
κοί. Μὲ τὴν ἔννοια «χωριό» συνδέεται μιὰ κοινότητα ἀνθρώ-
πων δεμένων μεταξύ τους, καὶ τὸ χωριὸ εἶναι ἓνας ζωντανὸς
ὀργανισμὸς, ποὺ προσδιορίζουν οἱ ἄνθρωποι. Πρῶτα ἦταν οἱ
ἄνθρωποι καὶ τὰ σπήλια καὶ μετὰ τὰ στενὰ δρομάκια. Ἡ θέσις
τῶν σπητιῶν προσδιόριζε τὸ πλάτος καὶ τὴν κατεύθυνση αὐτῶν

των δρόμων, καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Τὰ δρομάκια ἦταν στενά, οὔτε ἐνάμιοι μέτρο πλάτος. Ζῶα δὲν ὑπῆρχαν στὸ χωριό, ἢ θύοντες ἦταν ἔξω ἀπὸ τῆς πόλεως στὰ ἀνατολικά, πιθανὸν νὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ στάβλους.

Ἕνα χωριὸ μεγαλώνει ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω. Συνήθως, ὅπως ξέρουμε κι ἀπὸ ἄλλα μέρη, οἱ κάτοικοι μετέφεταν τὰ θεμέλια κάθε καινούργιου τείχους ὅσο γινόταν πρὸ ἔξω, γιὰ νὰ κερδίσουν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο χωρὶς γιὰ περισσότερα σπιτία. Οἱ Αἰγυπτῆρες θὰ ἔπρεπε νὰ θεμελιώνουν κάθε φορὰ τὸ τεῖχος τους πρὸ ἀνατολικά, χωρὶς ἀρκετὸς ὑπῆρχε (εἰκ. 7), ἀλλὰ δὲν τὸ ἔκαναν. Ἡ τοποθεσία, ἐκεῖ, στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ λόφου, τοὺς φάνηκε προφανῶς εὐνοϊκή. Ἐχτιζαν κάθε νέο χωριὸ πάνω στὸ παλιὸ καὶ δὲν χρειάστηκε νὰ ἐπεκταθοῦν γιὰ αἰῶνες. Ἀνακαίνιζαν βέβαια κάθε τόσο τὰ ἀμυντικὰ τους τείχη, χωρὶς ὅμως νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν παλιά τους θέση, δὲν γκρέμιζαν τὰ παλιὰ τείχη, παρὰ ἔχτιζαν μπρὸς καὶ πίσω τους καινούργια, καὶ συνέχιζαν νὰ χιτίζουν πάνω στὰ παλιά. Σπάνια ἀφαιροῦσαν ἕνα τεῖχος, δὲν τὸ ἔκαναν παρὰ μόνο ἂν ἐμποδίζε τὰ νέα τείχη, ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀφαιροῦσαν μόνο τόσες πέτρες, ὅσες ἦταν ἀναγκαῖο. Ἔτσι τὰ νέα τείχη βρέθηκαν πάντα συνδυασμένα μὲ τὰ παλιά. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ συνεχὴ ἐξέλιξη καὶ οὐκ ἕνα περίπλοκο ὀχυρωματικὸ σύστημα. Αὐτὸς ποὺ γνωρίζει καλὰ τὴ φυσικὴ βραχώδη διαμόρφωση τῆς περιοχῆς, καὶ ξεχωρίζει κάθε ὕψωμα καὶ χαμῆλωμα, κάθε προεξοχή καὶ κοιλότητα τοῦ βράχου καὶ τῆς κλίσης του, αὐτὸς καταλαβαίνει γιατί οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» ἐπέμεναν νὰ χιτίζουν τὸ τεῖχος πάντα στὸ ἴδιο μέρος, ἀλλὰ πάντα προσαρμομένο πρὸς τὸν βράχο.

Ἐντεκα χωριὰ ἔχτισαν οἱ ἄνθρωποι τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο στὴ διάρκεια δύο χιλιάδων χρόνων. Γύρω στὸ 1800 π.Χ. χιτίστηκε μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὄγδοο χωριὸ ἕνα «προάστιο», καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ ἕνατο χωριὸ (εἰκ. 7, 106).

Τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ, πρὶν ἐγκατασταθεῖ ὁ ἄνθρωπος μόνιμα σὲ μιὰ περιοχὴ, ζοῦσε ὡς νομάδας, χωρὶς μόνιμη κατοικία, καὶ τρεφόταν ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ τὸ περίσσευμα τῆς ἄγριας

βλάστησης. Ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθοῦσε σὲ μικρὲς ομάδες τὰ κοπάδια τῶν ζώων ποὺ εἶχαν οἶγουρο ἔνστικτο γιὰ τὰ βοσκοτόπια καὶ τὰ μέρη μὲ καλὸ κλίμα. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κατοίκους τῆς «Κολόνας», πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε πίσω, στὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ χρόνου. Ὅταν ἔφτασαν στὴν «Κολόνα» εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἡ ἐποχὴ τῆς γεωργίας (6000-3000 π.Χ.), μιὰ ἀπὸ τῆς μεγάλης τομῆς στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος φύτευε, ἔσπερνε σπυρὰ καὶ τὰ καλλιεργοῦσε, ἔπαιρνε τὰ ἄγρια ζῶα καὶ τὰ ἐξημέρωνε. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκαθίσταται μόνιμα σὲ μιὰ περιοχὴ καὶ ἀσχολεῖται μὲ γεωργία καὶ κτηνοτροφία, ἀλλάζει γι' αὐτὸν ὁ κόσμος. «Ἡ πραγματικότητα εἶναι τώρα τὸ χωριό, τὸ σπίτι καὶ τὸ καλλιεργημένο χωράφι» (Μιρτσέα Ἐλιάντε). Ὁ ρυθμὸς τῆς φύσης: οἱ ἐποχές, οἱ φάσεις τῆς σελήνης, ἡ σπορὰ καὶ ὁ θερισμὸς καθορίζουν πᾶς τὴ ζωὴ τοῦ γεωργοῦ. Πρέπει νὰ προσαρμοστῇ στοὺς χρόνους ποὺ προδιαγράφει ἡ ἴδια ἡ φύση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ φροντίζει τὰ κατοικίδια, πρέπει νὰ προβλέπει καὶ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν παραγωγικότητα τῶν κοπαδιῶν, μιὰ καὶ τὰ ζωντανὰ δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὶς καθημερινὲς δουλειὲς καὶ τὴν τροφὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει καὶ νὰ πολλαπλασιαστούν. Ὁ μόνιμος ἐγκατεστημένος ἄνθρωπος καλλιεργεῖ χωράφια καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κτηνοτροφία, καὶ δὲν ζεῖ πᾶς ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο πλεόνασμα ποὺ χάριζε ἡ ἄγρια φύση τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ. Ἡ γυναίκα, πέρα ἀπὸ τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτοῦ, ἀναλαμβάνει καὶ δουλειὲς τοῦ χωραφιοῦ.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκατέλειπε τὴ νομαδικὴ ζωὴ καὶ ἀποφάσιζε νὰ ἐγκατασταθεῖ κάπου μόνιμα, κατάλαβε πολὺ καλύτερα ἀπὸ παλιά, ὅτι καὶ ὅλες οἱ ζωτικὲς λειτουργίες, ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὸν θάνατο καὶ τὴν ἐπιστροφή εἶναι συνδεδεμένες μὲ τὸν κύκλο τῆς περιοδικῆς ἀναγέννησης τῆς φύσης. Στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ποὺ οἱ ρίζες τους χάνονται στὰ βάθη τῶν αἰώνων τῆς προϊστορίας, μέσα ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς ἐξαφάνισης καὶ ἐπιστροφῆς τῆς κόρης τῆς Δήμητρας Περσεφόνης, γιορταζόταν καὶ ὁ κύκλος τῶν ἐποχῶν.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται ἡ γῆ δημιουργήθηκε τὸ χωριό. Πιθανὸν νὰ σχηματίστηκε τότε ἡ οἰκογένεια ὡς ἡ

μικρότερη ένότητα στη μεγαλύτερη κοινότητα του χωριού. Ανάμεσα στους ανθρώπους υπήρχαν πολλοί δεσμοί: ο τόπος, η γλώσσα, ο τρόπος ζωής, τα καλλιεργημένα χωράφια, ή φροντίδα για τις καθημερινές ανάγκες· ή επίγνωση ότι η ύπαρξή τους ως πλάσματα της φύσης εξαρτάται από τις πρωταρχικές δυνάμεις: τις καλές, που φέρνουν βλάστηση και γονιμότητα, τις κακές, που δεν αφήνουν τη σπορά να βλαστήσει. Ο τόπος που συνενώνει όλους τους ανθρώπους με ισχυρά δεσμά είναι ο τόπος λατρείας: θα ήταν μάλλον ένας απλός χώρος θυσίας με μία λεκάνη για νερό και τα αναγκαία κανάλια και σκεύη για τις λατρευτικές ανάγκες, γιατί δεν μπορεί να νοηθεί χωριό χωρίς το numen (ινεϋμα). Δεν είναι εύκολο να εξηγήσει κανείς τι είναι το numen. Ποιος θα μπορούσε να μιλήσει με λέξεις γι' αυτή τη θεϊκή δύναμη, που μόνο την νιώθει, την αισθάνεται κανείς! Το numen είναι ο θεϊκός άχρος που δεν κινείται, μόνο είναι δεμένος με ένα πράγμα: μία πέτρα, μία πηγή, ένα δέντρο, μία ρωγμή μέσα στη γη. Ο προϊστορικός άνθρωπος, ευαίσθητος σεισμογράφος και της παραμικρής κίνησης, αισθανόταν στον χώρο αυτό την ύπαρξη του numen. Στον χώρο αυτό έπαιρναν οι άνθρωποι δύναμη και εντολές. Οποιοδήποτε συμβάν, ως ήταν το χτύπημα ενός σπιτιού ή τείχους, ή σπορά ή η σοδειά, κάθε γεγονός στη ζωή του ανθρώπου, γέννηση ή θάνατος, ξεκινούσε σ' εκείνο το σημείο, και μυριάδες εχθές συνόδευαν τον συνάνθρωπο στην πορεία του.

Οι άνθρωποι δημιούργησαν ένα χωριό και το περιέβαλαν με ένα άμυντικό τείχος: θα μπορούσε να είναι ένα ανυψωμένο πρόχωμα, μία τάφος, ένας φράχτης από βάλτους ή ξύλα, ή μία κανονική μάντρα από πέτρες, πηλίνα τουβλά και λάσπη. Έπρεπε να προστατευτούν από ληστρικές επιδρομές πλανόδιων νομάδων και τη νύχτα να είναι ήσυχτοι από άγρια ζώα που αναζητούν την τροφή τους. Άμυντικό τείχος μιας ζωής σε διαρκή κίνδυνο! Δεν ήταν όμως μόνο λόγοι προστασίας που τους ανάγκασαν να περιειχύσουν το χωριό. Οι πλατιές εκτάσεις γύρω από το χωριό ήταν για τον πρωτόγονο άνθρωπο χωρίς όρια και του ήταν άγνωστες. Τη στιγμή που περιόρισε ένα κομμάτι γης, κέρδισε

για τον έαυτό του ένα σταθερό τόπο. Το κομμάτι αυτό της γης μπορούσε να το εμποτεύει· είχε γίνει το χωριό του, ο κόσμος του, που του έδινε προσανατολισμό. Έξω από το περιβάλλον αυτό βρίσκεται η ξένη χώρα. Τακτοποιημένο είναι και το χωράφι του, κι ως είναι μόνο το αλάκι από το ύψος του χαράζει το χῶμα και το ξεχωρίζει από την άτακτη άγρια βλάστηση· έτσι γίνεται το χωράφι ένα κομμάτι του χωριού.

Πέρα όμως από κάθε ανάγκη για ασφάλεια, μία περίφραξη είναι το εξωτερικό γνώρισμα της μόνιμης εγκατάστασης του ανθρώπου. Περίφραξη σημαίνει ταυτόχρονα κατοχή μιας περιοχής. Μία σημαντική τομή στην ιστορία του ανθρώπου. Ταυτόχρονα όμως είναι «το πρώτο βήμα για την ανισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους» (Ζαν-Ζακ Ρουσό). Έδω εντοπίζεται η ρίζα για τον φθόνο του άκληρου προς τον ιδιοκτήτη, του νομάδα προς τον μόνιμα εγκατεστημένο, ο οποίος μπορεί να είναι άφορμή για διενέξεις και μάχες, που, όπως διδάσκει η ιστορία, γίνονται πράγματι για τέτοιους λόγους.

Στα προϊστορικά χρόνια, τα υλικά δόμησης δεν άλλαξαν. Οι άνθρωποι έχτιζαν το τείχος του χωριού και τα ισόγεια των σπιτιών με λιθάρια που έφερναν από τους αγρούς, πέτρες από τη λάβα ή φαστείων και βότσαλα που έβρισκαν στην παραλία, αργότερα με ακανόνιστες λαξευτές πέτρες. Οι τοίχοι όρθωνόνταν από ώμες πλίνθους. Ένα επίχριομα από μίγμα λάσπης συνέδεε πέτρες και πλίνθους. Στις πλίνθους και στη λάσπη προσέθεταν και φιλοκομμένα ξυλαράκια για να τις κάνουν πιο ανθεκτικές. Κάθε χύσμα από πέτρα ή πηλό ήταν πρόσθετα περασμένο εξωτερικά μ' ένα στρώμα λάσπης που θα το προστάτευε από δυσμενείς καιρικές συνθήκες και που θα εμποδίζει τη βροχή να παρασύρει το σουβά από τους τοίχους. Πραγματικά αδιάβροχο όμως γινόταν το χύσμα μόνο αν ήταν αποξηραμένο με επίχριομα. Είναι αδιανόητο ένα σπίτι λουσμένο μέσα στο φως του Νότιου, να μην είναι αποξηραμένο. Και σχέδια θα είχε ίσως πάνω στους τοίχους.

Ακόμα κι αν δεν στέκει σήμερα πια κανένα σπίτι όρθιο ως τη στέγη, έχει διασωθεί όμως η λίθινη κρηπίδα τους και συχνά μία σειρά από ώμες πλίνθους στρωμένες από πάνω και πολλές φορές

τὰ συντρίμμια ἐνὸς ἐρεπίου δίνουν ἀπάντηση γιὰ τὴν ἀνωδομή καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς στέγης. Ἐνα αἰγινήτικο σπήι ἦταν κατὰ τὰ τρία τέταρτα χυομένο μὲ ὠμὲς πλίνθους, μόνο τὸ κάτω μέρος, ἡ βάσις-κρηπίδα, ἦταν θεμελιωμένο μὲ πέτρα. Ἄν ἐν σπήι εἶχε ἐπίπεδη στέγη, πράγμα ὅχι σπάνιο, τότε ἔστρωναν κλαδιά, φύκια καὶ βοῦρλα καὶ ἔβαζαν πάνω σὲ ὅλα αὐτὰ ἓνα παχύ στρώμα λάσπης καὶ πέτρινες πλάκες ποὺ πάνω τους ἔχυναν νερό, ὅταν τὸ στρώμα τῆς λάσπης ξερανόταν πολὺ καὶ ἔκοιγε.

Οἱ ἄνθρωποι ἤξεραν ὅτι κάθε ὑλικὸ ἔχει τὶς ιδιότητές του, τὴ πέτρα καὶ τὸ ξύλο, ἡ λάσπη καὶ τὰ χορτάρια τῆς θάλασσας. Ἔχτιζαν τὸ σπήι μὲ ὑλικά ποὺ προστάτευαν τὴν υγεία τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι προτιμοῦσαν τὸν πατημένο πηλὸ γιὰτὶ δὲν ἀφήνει νὰ περάσουν υγρασίες. Οἱ ὠμὲς πλίνθοι προσαρμόζονται σὲ ὅλες τὶς καιρικὲς συνθήκες. Τὶς ποὺ πολλὰς φορὲς ὑπῆρχε σιτὶ γωνιὰ ἐνὸς δωματίου ἢ ἀνοιχτὴ ἐστία, μιὰ μικρὴ στρογγυλὴ λεθόκυση ἐμφάνεια, ὅπου ἀναβαν τὴ φωτιὰ μὲ ξύλα γιὰ νὰ μαγειρέψουν καὶ νὰ ζεσταθοῦν τὸν χειμῶνα. Ὁ καπνὸς τραβοῦσε παράλληλα μὲ τὰ δοκάρια τοῦ ταβανιοῦ καὶ ἔφευγε μέσ' ἀπὸ τὴ στέγη καὶ τοὺς φεγγίτες τῶν τοίχων.

Ἡ εἴσοδος ἢ τὸ κατώφλι μιὰς πόρτας εἶναι ἀρχικὰ μιὰ ἐπιμήκης πελεκημένη πέτρα, σφηνωμένη ἀνάμεσα σὲ δύο πέτρινους ἄρμους ἢ δύο τοίχους σπητιῶν (εἰκ. 8, 68). Τὸ πέτρινο κατώφλι εἶναι τὸ ὀριακὸ σημεῖο ἀνάμεσα σιτὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Οἱ πύλες ἦταν χαμηλές, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ σκύβει. Δὲν ἔχτιζε πύλες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες νὰ μπορεῖ νὰ

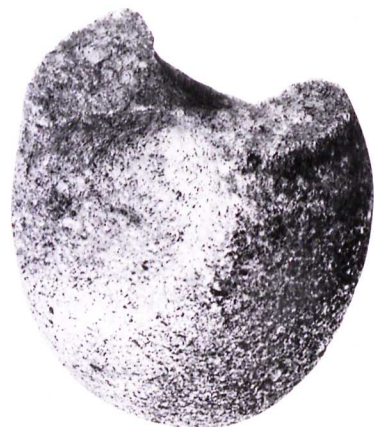
Εἰκ. 8. Τὸ κατώφλι (εἰκ. 68).

περνᾶ ὀρθίος, ἢ ἦταν ψηλότερες ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο. Εἶναι πιθανὸ νὰ διάβαιναν τὸ κατώφλι μὲ κάποιο τελετουργικὸ. Ἐνα κατώφλι μπορεῖ νὰ λογαριάζεται γιὰ ἓνα σπήι, ἓνα κατώφλι τῆς πύλης ὁμῶς μετράει γιὰ ὁλόκληρο τὸ χωριό. Λίθινος οὐδὸς (πέτρινο κατώφλι) ὀνομαζόταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς τοῦ Ἀπόλλωνα σιτὸς Δελφούς. Μέσα σιτὴν κοιλότητα μιὰς οκληρῆς πέτρας περιστρεφόταν ὁ ξύλινος πάσσαλος μὲ τὸ ποριόφυλλο. Δὲν εἶναι τυχαῖο οὔτε χωρὶς σημασία τὸ ὅτι τὰ δύο βαθουλώματα σὲ ἓναν τέτοιο πέτρινο ἄξονα εἶναι δύο μάτια (εἰκ. 9). Εἶναι μαγικὰ σημεῖα: θὰ ἀπωθοῦσαν τοὺς ξένους καὶ τοὺς κακοὺς δαίμονες ἀπὸ τὸ χωριό. Πόσο σπουδαῖο γιὰ τὴν ἄμυνα ἦταν τὸ κατώφλι! Ὁ ἐχθρὸς ποὺ θὰ τὸ διαβεῖ, ἔχει τὸ χωριὸ σιτὸ χέρι του.

Σὲ ἓνα χωριὸ ὅλα εἶναι σημαντικά. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔφτιαξε ἄγγεῖα, ἐργαλεῖα καὶ οκεύη, βρῆκε σιτὰ στρώματα τῆς γῆς καὶ σιτὰ χωράφια, σιτὸ δάσος καὶ σιτὴν παραλία τῆς πρῶτης ὕλης: χῶμα γιὰ πηλὸ, λάσπη, πέτρες, ξύλο, βότσαλα, κόκαλα. Ὁ ἀγγειοπλάστης τῆς Αἰγίνας χρησιμοποιοῦσε σιτὴ δουλειὰ του τὸν ντόπιο, πράσινο πηλὸ ποὺ ἀφήνει νὰ τὸν διαπερνᾶ τὸ νερό, καὶ ποὺ μὲ τὴν ἐξάτμιση πάνω σιτὰ τοιχώματα τῶν ἀγγείων δροσιζει τὸ ὑγρὸ περιεχόμενό τους ἀκόμα καὶ τὸ καλοκαίρι. Τὸ βαρὺ σφαι-

Εἰκ. 9. Ὁ πέτρινος ἄρμος μὲ δύο μάτια γιὰ τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι.

Είκ. 10. Σφαιρικό σφυρί από σκληρό πέτρωμα.

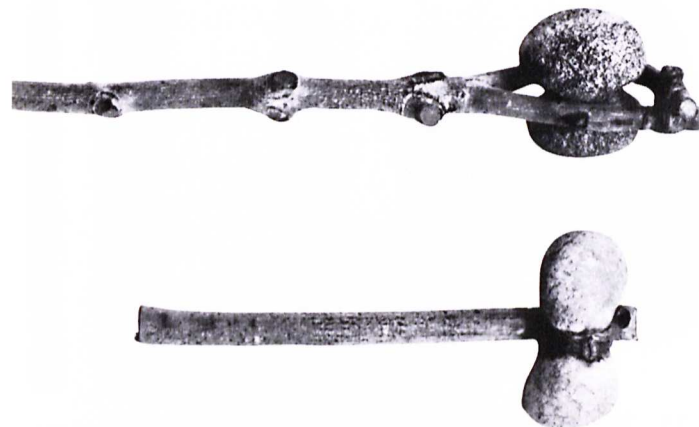

Είκ. 11. Λίθινη σφήνα.

Είκ. 12. Λίθινο τοσκούρι.

ρικό σφυρί (είκ. 10) με τὰ δύο βαθουλώματα για λαβή, χρησίμευε για τὸ σπάσιμο τῆς πέτρας, ἢ για νὰ χώνουν ξύλα σιτὸ ἔδαφος. Ἡ πέτρινη σφήνα (είκ. 11) εἶχε πολλαπλὲς χρήσεις. Τὸ τοσκούρι ἀπὸ μαλακὸ ἀοβεσιόλιθο ἦταν κατὰλληλο για νὰ κόβουν κρέας καὶ κόκαλα (είκ. 12). Μικρὰ στρογγυλεμένα πέτρινα κεφάλια (είκ. 13), τὰ ἔδεναν σ' ἓνα ξύλινο χερούλι, ἢ τὰ σφήνωναν

Είκ. 13. Δύο λίθινα σφυριά. Ὑψος 6.5 καὶ 8.5 ἐκ.

Είκ. 14. Λίθινο βαρίδι ἀργαλειοῦ, τρία σφονδύλια, τέσσερα γουδοχέρια ἀπὸ χρωματιστὴ πέτρα. Ὑψος 4 ἐκ. περ.

Είκ. 15. Ώφιανός καὶ λάμες ἀπὸ ὀφιανό. Είκ. 16. Κοκάλινες σαΐτες.

οὐ μὴ ξύλινη διχάλα καὶ ἔδεναν τὶς ἄκρες μεταξύ τους. Τὰ πολὺ χροῦμα «καρούλια» μὲ τὰ λειασμένα ἄκρα (εἰκ. 14), ἦταν μάλλον σφυράκια μὲ ἢ χωρὶς λαβή, ἢ καρούλια γιὰ κλωστή. Οἱ ἄνθρωποι μας παράγγελναν ἀπὸ τὴ Μῆλο λαμπερὸ καὶ μαῦρο ὀφιανὸ σὺν ἀκατέργαστη μορφῇ (εἰκ. 15) καὶ κατασκεύαζαν ἀπὸ αὐτὸν κορυφωτὰ μαχαϊράκια ποὺ ἔμπηγαν οὐ κακάλινες ἢ ξύλινες λαβές.

Ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες ῥόκες γιὰ τὸ γνέσιμο, ποὺ δὲν ἔχουν ἀλλάξει ἀπὸ τότε παραμικρὰ: εἶναι τὸ ἀδράχτι μ' ἓνα ξύλινο ραβδάκι κι ἓνα σφονδύλι στὸ κάτω ἄκρο. Τὰ σφονδύλια ἦταν ἀπὸ πηλὸ ἢ πέτρα καὶ εἶχαν ὠραῖο κωνικὸ σχῆμα μὲ χαραγμένη διακόσμηση (εἰκ. 14). Ἀπὸ μὴ τουλούπα μαλλὶ ποὺ κρατοῦσε ἡ γυναῖκα μὲ τὴν ἀριστερὴν χεῖρα, τραβοῦσε λειπὲς ἴνες, τὶς ἔδενε στὸ ἀδράχτι καὶ τὸ ἔστριβε μὲ μὴ γρήγορη κίνηση. Μόλις ἡ κλωστή ἀποκτοῦσε ἓνα συγκεκριμένο μῆκος, τὴν τύλιγε πάνω στὸ ἀδράχτι. Ἡ ὕφανση εἶναι μὴ ἄλλη διαδικασία. Οἱ κλωστὲς –τὰ στημόνια– στερεώνονταν πάνω σ' ἓνα ξύλινο πλαίσιο καὶ οἱ ἄκρες τους δένονταν βαρίδια γιὰ νὰ εἶναι τεντωμένες. Τὰ βαρίδια εἶχαν διάφορα σχήματα, τὸ ἀπλούστερο, ἓνας πῆλινος δίσκος (εἰκ. 14). Μὲ μὴ κοκάλινη, ξύλινη ἢ μεταλλικὴ σαΐτα (εἰκ. 16

Είκ. 17. Γουδί. Ὑψὸς 10 ἐκ.

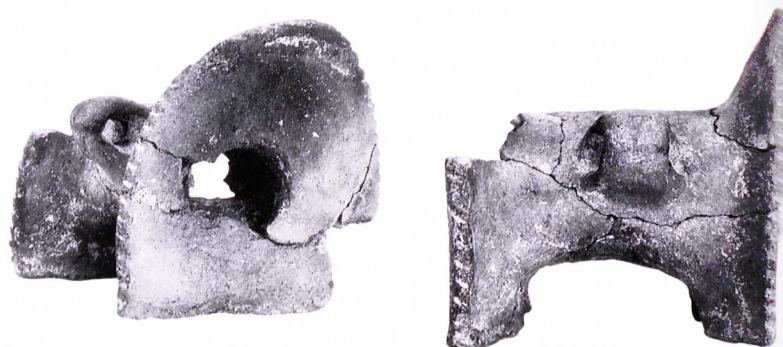
Είκ. 18. Μυλόπετρες γιὰ δημητριακά. Ὑψὸς 25 ἐκ.

περνοῦσε ἡ ὑφάντρα τὰ νήματα ἀνάμεσα σιὰ στημόνια. Δὲν εἶχαν ὅλα τὰ ὑφάσματα τὸ φυσικὸ χρώμα τῶν νημάτων ἀοφαλῶς θὰ τὰ ἔβαφαν καὶ θὰ ὑφαίναν σχέδια, παρόμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ διακοσμοῦσαν ἀγγεῖα.

Γιὰ τὸ νοικοκυριὸ χρειάζονταν ἐκτός ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ κέραι εἰδους οκεύη. Μέσα σὲ ἓνα γουδι οἱ γυναῖκες κοπανοῦσαν σπόρους καὶ καρπούς μὲ ἓνα γουδόχερο (εἰκ. 17). Ἡ πέτρα ἦταν στρογγυλή, τὸ γουδόχερο εἶχε σιτὸ ἄκρο μιὰ ἐγκοπὴ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ πιάνεται καλύτερα. Τὰ σιτηρὰ γιὰ τὸ ψωμὶ τὰ ἔτριβαν ἀνάμεσα σὲ δύο ἐπιμήκεις πέτρες (εἰκ. 18). Ἡ κάτω πέτρα

Εἰκ. 19. Πήλινοι γάντζοι γιὰ καπνιστὸ κρέας. Ὑψὸς 8 ἐκ. περ.

Εἰκ. 20. Πήλινα στηρίγματα γιὰ τὸν φοῦρνο κεραμικῆς. Μῆκος 15 ἐκ.

μ' ἓνα ρηχὸ βαθούλωμα, προοριζόταν γιὰ τοὺς σπόρους, μὲ τὴν ἐπάνω τοὺς ἔτριβαν ὥσπου νὰ γίνουν ἀλεύρι, ποὺ ἔπιπτε μέσα σ' ἓνα πανὶ ποὺ εἶχαν ἀπλώσει ἀπὸ κάτω. Γιὰ τέτοια οκεύη καὶ ἐργαλεῖα, κρίθηκε κατάλληλη μιὰ γκριζογάλαζη ἢ καφεκόκκινη χοντρόκοκκη οκλήρη πέτρα, ποὺ οἱ ὀρυκτολόγοι ὀνομάζουν ἀνδεοῖτη καὶ ποὺ ἀνήκει σιὰ ἡφαιστειογενῆ πετρώματα. Κάποια πήλινα ἀντικείμενα (εἰκ. 19) ἔχουν ὀνομασθεῖ εἰδῶλια, ἄγκυρες ἢ ἀγκίστρια γιὰ τὸ ψάρεμα. Ὅμως δὲν εἶναι τέτοια· εἶναι ἀπλὰ οκεύη τῆς κουζίνας – γάντζοι – γιὰ νὰ κρεμοῦν τὸ κρέας ἀπ' τὸ δοκάρι τῆς στέγης γιὰ νὰ καπνισθεῖ πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά.

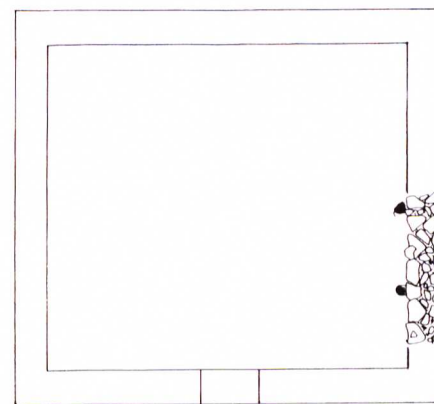
Στὸν φοῦρνο κεραμικῆς ἀνέκουν τὰ πήλινα στηρίγματα μὲ χερούλι σιτὴ ράχη (εἰκ. 20). Εἶναι κατὰμαυρα ἀπὸ τὸν φοῦρνο, ἐνῶ ὁ καπνὸς διέφυγε μέσα ἀπὸ τὴς κοιλότητες. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦσαν σιτὸ ψήσιμο τῶν κεραμικῶν μέσα σιτὸν φοῦρνο. Γιὰ νὰ στηρίζονται οἱ χύτρες τὴν ὥρα ποὺ μαγεύρευν πάνω σιτὴ φωτιά χρησιμοποιοῦσαν μικρὰ πήλινα στηρίγματα, ὅταν ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Λέγεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ χρησιμοποιοῦν ἐργαλεῖα ἀπὸ πηλὸ καὶ πέτρα εἶναι πρωτόγονοι καὶ ὁ πολιτισμὸς τοὺς εἶναι ἓνας πρωτόγονος πολιτισμὸς. «Δὲν ὑπάρχουν πρωτόγονοι ἄνθρωποι, ὑπάρχουν μόνο πρωτόγονα ἐργαλεῖα» (Le Corbusier). Μὰ οὔτε τὰ ἐργαλεῖα εἶναι πρωτόγονα· ἦταν ἀπλά, ἔκαναν ὅμως τὴ δουλειά τους. Καὶ ἔχουν καὶ ὥραϊα σχήματα. Ἐγινε λόγος γιὰ ἐργαλεῖα. Εἶναι ὅμως κιόλας ἓνα ἐργαλεῖο ἢ πέτρα, τὸ ξύλο ποὺ μάζεψαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ χάρω; Ἡ πέτρα καὶ τὸ ξύλο εἶναι ἓνα μέσο, καὶ ὄχι ἀμέσως ἐργαλεῖο. «Τὸ ἐργαλεῖο δὲν προϋποθέτει μόνο τὴ χρήση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπεξεργασία» (E. Jünger). Τὴ στιγμὴ ποὺ ἓνα κομμάτι ξύλο – ἓνα κλαράκι – θὰ ἐνῶθε μὲ μιὰ πέτρα, τότε μόνο δημιουργεῖται ἓνα ἐργαλεῖο (εἰκ. 13). Τὸ κλαράκι καὶ ἡ πέτρα θυμίζουν τὸ ἀνθρώπινο χέρι μὲ τὴ σφιγμένη γροθιά. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ κομμάτι τοῦ ξύλου καὶ ἡ πέτρα δὲν εἶναι ἡ προέκταση τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἐργαλεῖο ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ χέρι καὶ τὴ γροθιά τοῦ ἀνθρώπου. Σιτὴ θέση τῆς κυρτωμένης χούφτας καὶ τῆς ἀχιβάδας ποὺ εἶναι τὸ φυσικὸ «οκεῦος» γιὰ νὰ πίνει κανεὶς

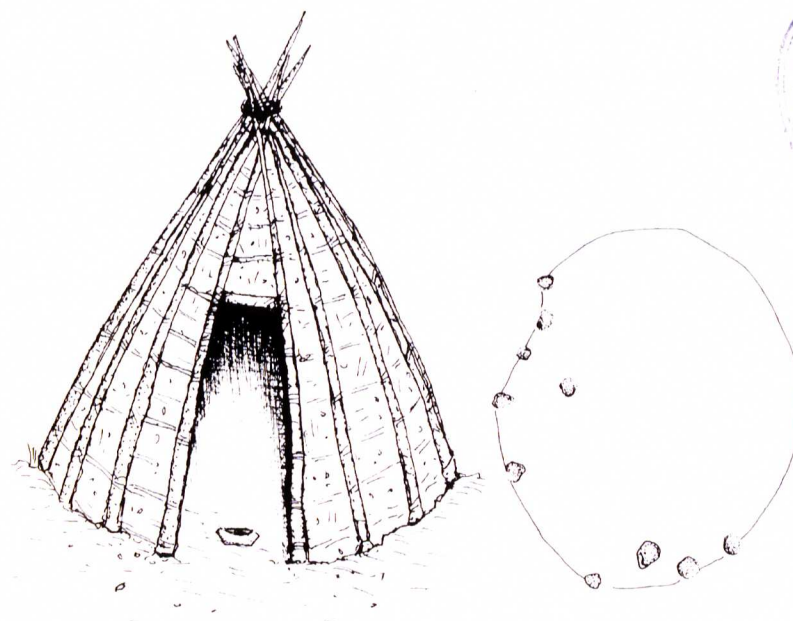
νερό, ἔρχεται τώρα τὸ πῆλιν οὐδεὶς. Κι ἐδῶ, σὴν Αἴγυπτον ἀνέτειλε ἡ ἐποχὴ τῶν ἐργαλείων.

Τὰ ἐρείπια βρίσκονται ἀκριβῶς μπροστὰ μας (εἰκ. 106): τὸ τεῖχος καὶ οἱ πύργοι, τὰ σπήλια, οἱ πύλες μὲ τοὺς πέτρινους ἀρμῶν. Στις χώρους τῶν ἐργαστηρίων βρίσκονται ἀκόμα οἱ φούρνοι ὅπου ἔψηναν ἀγγεῖα καὶ ἔλιωναν μέταλλο. Στὰ μὲν ἐργαλεῖα καὶ οὐκὲν βρέθηκαν πάνω στὸ δάπεδο τῶν σπηλιῶν ἦταν σπασμένα καὶ σκορπισμένα σὺς ἐπιχωματώσεις ὅταν ἔγιναν οἱ ἀνασκαφές. Περνοῦμε μέσα ἀπὸ τὴν πύλη, προχωροῦμε σὲ στενὰ σοκάκια καὶ πάλι σὺς τοίχους τῶν σπηλιῶν· ἡ ζωὴ ποὺ γιὰ χάρις τῆς εἶχαν γίνει ὅλ' αὐτὰ, δὲν ὑπάρχει πιά. Ὅσοις ὅμως δὲν ὑποτιμᾶ τὸ λιθάρι τοῦ ἀγροῦ, τῇ μαύρῃ ἡφαιστειαγενῇ πέτρᾳ, τὸ βότσαλο ποὺ λείαναν τὰ κύματα τῆς θάλασσας γιὰ ἐκεῖνον ποὺ λάσπη καὶ χώμα δὲν εἶναι κατώτερα ὑλικά γιὰ οἰκοδομὴν, ὅποιος μάλιστα ἀναγνωρίζει σὴν τοιχοδομίαν ἕνα ὀρθολογικὰ δομημένο ὑλικό, γι' αὐτὸν τὰ ἀπλὰ αὐτὰ ὑλικά εἶναι ζωντανοὶ μάρτυρες τῶν πρώτων τεχνιτῶν.

Σὲ βάθος ἐπὶ μέτρων κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ καὶ δέκα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, βρίσκεται τὸ ἀρχαιότερο χωριὸ τοῦ τέλους τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (πρῶτο χωριό: ἀρχὴς τρίτης χιλιετίας π.Χ., εἰκ. 21, 22), θεμελιωμένο πάνω στὸν βράχο. Χτίστηκαν ὀρθογώνια, μεγάλα σπήλια (εἰκ. 21). Ξύλινοι πάσσαλοι πάνω σὲ μιὰ πέτρα στήριζαν τοὺς τοίχους ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ τὴν ἐπίπεδὴ στέγη. Ὑπῆρχαν ἀκόμα καὶ ἄλλοι τύποι κατοικίας μὲ ἐλλειψοειδῆ ἢ κυκλικὴ κάτοψη. Βρέθηκε ἕνα σπήλι χτισμένο πάνω στὸν βράχο μὲ ξύλα καὶ λάσπη, χωρὶς πέτρες καὶ τοῦβλα, τὸ «Σπήλι τῶν Πασσάλων» (εἰκ. 22). Ὅ,τι ἦταν φθαρτὸ χάθηκε: τὰ ξύλα, ἡ λάσπη, τὸ ἐπίχρισμα, οἱ τρύπες ὅμως πάνω στὸν βράχο καὶ ὁ πέτρινος ἀρμὸς τῆς πόρτας μαρτυροῦν τὸν τύπο καὶ τὸ μέγεθος τῆς κατοικίας (εἰκ. 27). Μέσα σ' αὐτὲς τὴς τρύπες στὸν βράχο στηριζόταν παλιὰ ὁ σκελετὸς τοῦ σπητιοῦ μὲ τοὺς πασσάλους ποὺ θὰ συνέκλιναν καὶ θὰ ἦταν δεμένοι μεταξύ τους μὲ εὐλύγιστα κλαδιά λυγαριᾶς, ἴσως πάνω σὲ κάποιο κάθετο κεντρικὸ πάσσαλο ὡς

Εἰκ. 21. Σπήλι μὲ «στηρίγματα», πρῶτο χωριό, πρὶν ἀπὸ τὸ 2500 π.Χ.

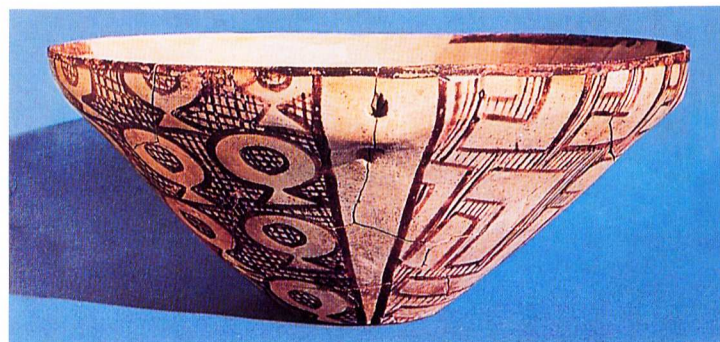
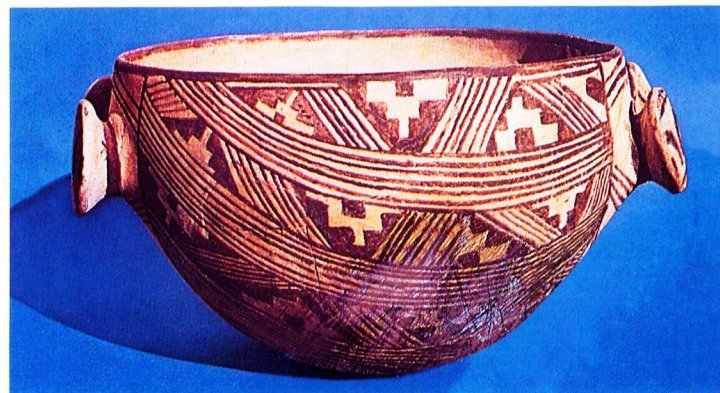
Εἰκ. 22. Τὸ «Σπήλι τῶν Πασσάλων». Πρῶτο χωριό. Ἀναπαράσταση καὶ κάτοψη. Διάμετρος 4,50 μ. περ.

ἀναφορὰ ἢ σύμβολο τῆς γῆς. Οἱ τοῖχοι ἦταν πλεγμένα κλαδί-
καὶ πάνω τους θὰ εἶχαν ἀλείφει μέσα καὶ ἔξω λάσπη καὶ ἴσως
τοὺς εἶχαν ζωγραφίσει κιόλας. Ἐνα λεπτὸ ἐπιχρίσμα ἀπὸ λάσπη
καὶ ἀοβέστη ἀποτελοῦσε τὸ πραγματικὰ προστατευτικὸ στρώ-
μα. Τὸ «Σπίτι τῶν Πασοάλων» θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ φρονι-
μένο, ἀπλό, κι ἄς ἦταν μόνο μιὰ καλύβα, προορισμένη νὰ ζήσει
μόνο γιὰ λίγο. Τὸ παλαιολιθικὸ χωριὸ βρίσκεται στὴ δυτικὴ
πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά δὲν ἐκτείνεται σὺν
χώρῳ τοῦ μετέπειτα τείχους τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 7), κατελαμβάν-
οντας ὅλο τὸ πλάτος τοῦ λόφου. Τὰ δύο σπήτια (εἰκ. 21, 22)
ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, ἔχουν
διατηρηθεῖ. Γιατί εἰδικὰ ἐδῶ; Ὁ λόγος ἐντοπίζεται σὴν κλίση
τοῦ βράχου, ποὺ σὰ νύτια βαθαίνει περισσότερο ἀπὸ τὰ βόρεια
καὶ εἴτοι ἦταν περισσότερο προστατευμένα ἀπὸ ἐπιχωματώσεις.

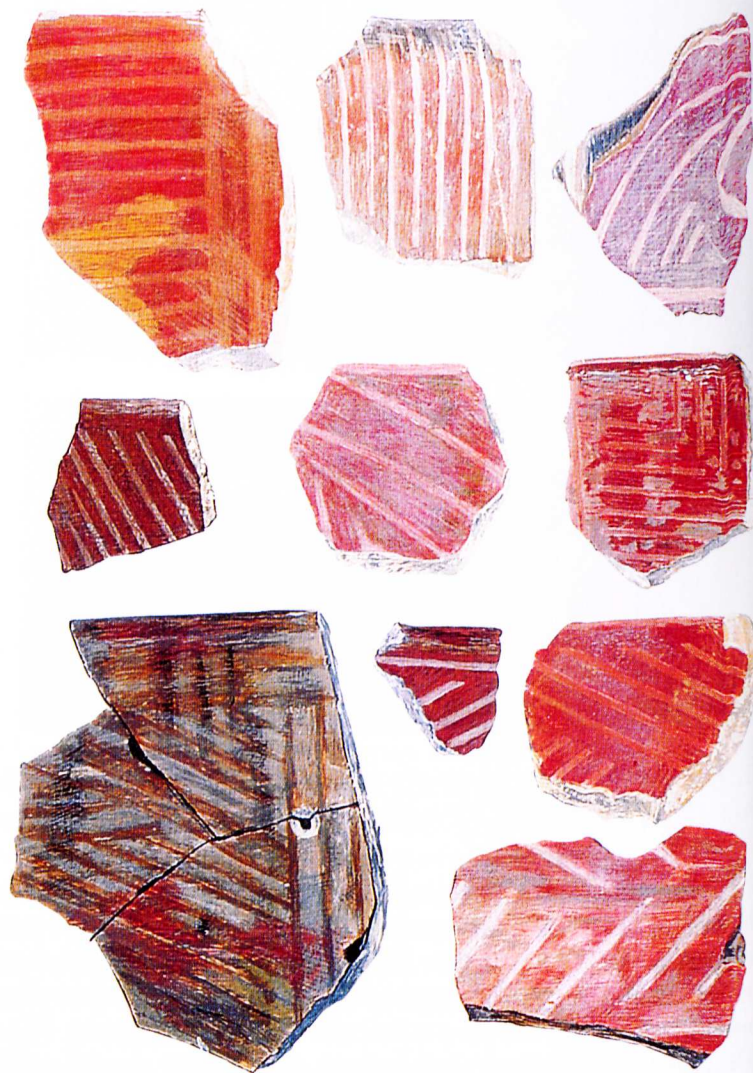
Ἡ ἀρχὴ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ τῆς κτηνοτροφίας, ποὺ
διαδόθηκαν μὲ βραδὺ ρυθμὸ στὴ διάρκεια τῆς νεολιθικῆς ἐπο-
χῆς (περίπου ἀπὸ τὸ 6000 π.Χ.), προκάλεσε τὴ μεγάλη ἀλλαγὴ
στὴ φύση καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ
τὰ ἀγγεῖα καὶ τὸν διάκοσμό τους. Εἶναι οἱ βαθιὲς κοῦπες καὶ τὰ
κύπελλα, οἱ γαβάθες μὲ τὰ τοιχώματα ποὺ στενεύουν ἀπὸ τομα-
ὅλα ἀγγεῖα ποὺ μοιάζουν μὲ μαλακὲς κοιλότητες, ποὺ θυμίζουν
περισσότερο τὴ χούφτα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κοιλότητα τοῦ κο-
χυλιοῦ, παρὰ προϊόντα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς (εἰκ. 23). Μικρὰ
καὶ ἀφανῆ τὰ χεροῦλια, εἶναι συχνὰ ἀπλὰ ἐξογκώματα τοῦ πη-
λοῦ. Ταινίες, ἔλικες, κοχλίες, ζαρίκια, γραμμώσεις, ἀγκαλιάζουν
τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου μὲ ἓναν χρωματικὸ πλοῦτο. Τὰ ὠραιότερα
δείγματα κατὰγονται ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ κάμπο (εἰκ. 23). Οἱ
ἀγγειοπλάστες τῆς ἐποχῆς δὲν ἀγαποῦν τὴν ὀρθὴ γωνία. Τὸ
στενὸ δίκτυο τῶν ταινιῶν δὲν εἶναι μαϊάνδρος. Ὁ μαϊάνδρος εἶ-
ναι ἓνα γεωμετρικὸ σχέδιο τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ.

Τὰ αἰγινήμικα ἀγγεῖα τῆς ὑστερῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, πα-
ρόλο ποὺ τὰ γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ ὄστρακα (εἰκ. 24, 25),
ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση τῆς μορφῆς τοῦ ἀγγείου. Οἱ Αἰγι-
νήτες ἀγαποῦσαν, ὅπως καὶ παλαιότερα στὴ Θεσσαλία, τὴς
σφαιρικὲς καὶ βαθιὲς κοῦπες καὶ τὴς γαβάθες μὲ τὴν ἐντονη

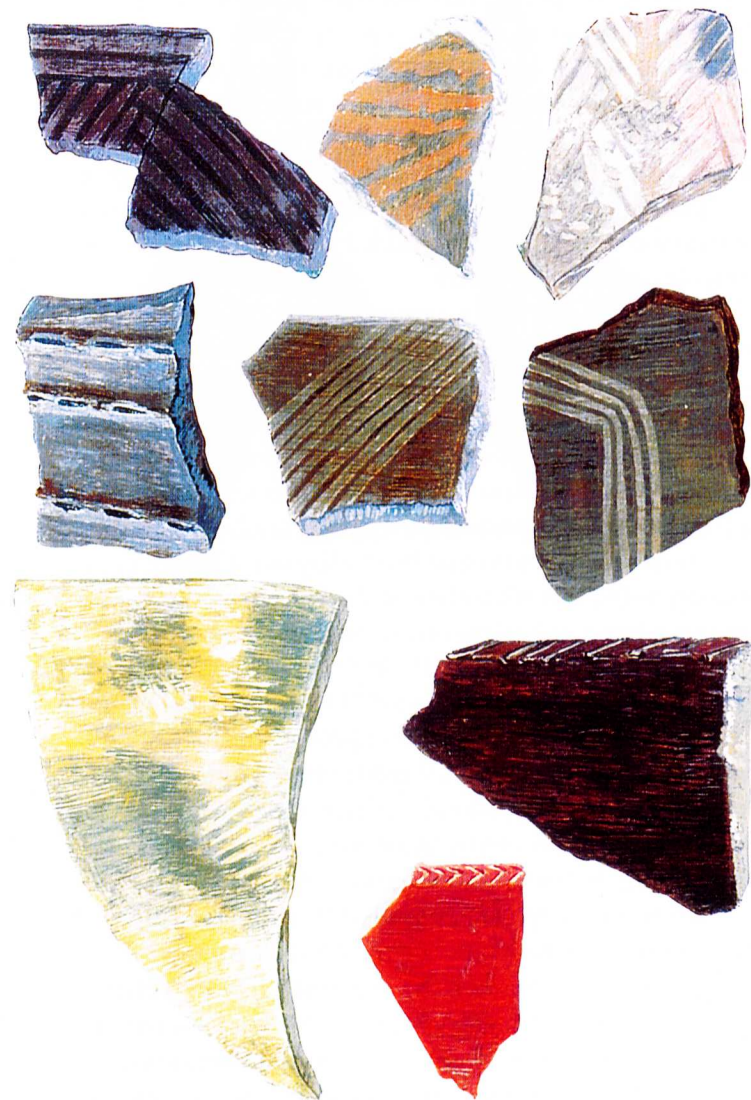

Εἰκ. 23. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Διμήνι (Θεσσαλία). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βό-
λου. Ὑψὸς 10,5 ἐκ. Ὑστερὴ λίθινη ἐποχὴ. 4500-3200 π.Χ.

κλίση τῶν τοιχωμάτων. Ὅλα τους εἶναι καμωμένα σὺν χέρι,
ὁ περιστρεφόμενος κεραμικὸς τροχὸς δὲν εἶχε ἐφευρεθεῖ ἀκό-
μα. «Καμωμένο μὲ τὸ χέρι» ὑποδηλώνει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα.
Ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀγγειοπλάστης δημιουργεῖ «περίτεχνες»
μορφές, τὰ χέρια του δὲν ἀφαιροῦν ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τὴ γήινὴ
τοὺς προέλευση. Ποιὸς ὅμως εἶναι οὗτος θεὸς νὰ προσδιορίσει
τοὺς ἀπειρους λόγους ποὺ δίνουν σ' ἓνα πῆλινον ἔργο τὴ μορφὴ
του; Τὸ στυλ, ἡ λειτουργικότητα καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἀγγείου εἶναι
ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἀκόμα καὶ ὁ τρόπος ποὺ θὰ εἶπανε τὸ ἀγγεῖο

Εικ. 24. Πήλινα αγγεία. Ύστερη λίκθινη έποχή. Άρχές τρίτης χιλιετίας π.Χ.
Ύδατογραφία, κλίμακα 1: 1,7 έκ. περ.

Εικ. 25. Πήλινα αγγεία. Ύστερη λίκθινη έποχή. Άρχές τρίτης χιλιετίας π.Χ.
Ύδατογραφία, κλίμακα 1: 1,7 έκ. περ.

ὁ ἄνθρωπος, ὁ τρόπος ποὺ θὰ ἀκουμποῦσε στὸ χέρι του, τὸ πῶς θὰ ἔχυνε σ' αὐτὸ κάποιο ὑγρὸ, ἢ τὸ πῶς τὸ γέμιζε μὲ γάλα ἀπὸ τὸ ἄρμεγμα ἢ ἀγρότισσα, ὅλ' αὐτὰ καθορίζουν τὴ μορφή. Καὶ τέλος τὸ ψήσιμο στὸν φούρνο ποὺ ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ὕλης: κάθε πήλινο δημιούργημα ὑποβάλλεται μέσα στὸν φούρνο στὴ δοκιμασίᾳ τῆς φωτιάς, ποὺ ὅμως εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ βούληση τοῦ ἀγγειοπλάστη. Εἶναι ἡ γήινη ὕλη ποὺ μέσα ἀπὸ τὴ φωτιὰ καθαρίζεται καὶ ἐξαγνίζεται.

Ἐνα ἀγγεῖο ὑπηρετεῖ κάποιον σκοπὸ. Ἐντούτοις δὲν ἔχει γίνετο μόνο γιὰ τὴ διαφύλαξη ὑγρῶν ἢ στερεῶν. Ὁ ἀγγειοπλάστης παίρνει τὸν πηλὸ, τὸν πλάθει καὶ τοῦ δίνει σχῆμα, δημιουργεῖ ἔτσι ἀπὸ τὸ ἄμορφο μία μορφή. Ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ δίνει μορφὲς εἶναι ἀναγνώρισιμη στὰ ἀγγεῖα.

Ἄνοιχτὸ καὶ σκοῦρο κόκκινο, κίτρινο καὶ καφέ, μαῦρο καὶ γκριζοὶ εἶναι τὰ χρώματα πάνω στὸ ἀγγεῖο σὰν φωτεινὲς καὶ σκοτεινὲς ταινίες γυαλισμένες μὲ ἓνα ξυλαράκι. Εὐθεῖες γραμμὲς, σὲ δέομες ἢ λοξές, καὶ τόξα εἶναι τὰ ἐπικρατέστερα μοτίβα. Τὰ μοτίβα αὐτὰ ἔχουν μιὰ οὐσιαστικὴ ἰδιομορφία: δὲν εἶναι οὔτε ἀνεξάρτητα οὔτε ἐπιχειροῦν νὰ συσχετίζονται μετὰς τους: ὑπάρχουν μόνο ὡς συνολικὸ πλέγμα. Ἄν τὰ ἀγγεῖα εἶναι καφεκόκκινα, κίτρινωπά, μαῦρα, γυαλιστερά δὲν χρειάζονται σχέδια. Τὶ μαρτυροῦν ὅμως τελικὰ τὰ σχέδια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς; Δείχνουν καταρχὴν στὴ γλώσσα τοῦ ἀγγειοπλάστη ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν σὲ μιὰ κοινότητα. Αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα μολονότι εἶναι τόσο χειροποίητά, ἔχουν ὥστόσο καὶ κάτι τὸ ἀπαστο. Γι' αὐτὸ εἶναι εὐκολότερο νὰ ποῦμε τι δὲν εἶναι: δὲν εἶναι αἰσθητικὰ δημιουργήματα καὶ τὰ σχέδια πάνω τους δὲν εἶναι σύμβολα, δὲν εἶναι κοσμήματα, ἀλλὰ εἶναι ἡ πραγματικότητα. Τί εἶναι ὅμως ἡ πραγματικότητα σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸ ὑπερκόσμο εἶναι τόσο πραγματικὸ ὅσο καὶ τὸ ἐγκόσμο, καὶ τὸ μυστηριακὸ ὅσο καὶ τὸ φανερό; Πνευματικὰ σημεῖα; Μάλλον εἰκόνες τῆς ζωῆς. Τὸ ἀγγεῖο προσδιορίζει ἓναν χῶρο (κατοικητὲς ἀντιλήψεις περὶ χῶρου πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχή), ἀνάλογο μὲ ἓνα πλίνθινο κῆμα καὶ μέσα του βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος. Αὐτὸ ποὺ

Εἰκ. 26. Λίθινο γυναικεῖο εἰδῶλιο. Ὑψὸς 10.6 ἐκ. Τρίτη χιλιετία π.Χ.

τὸν περιβάλλει εἶναι οἱ τοῖχοι μὲ τὰ σχέδια ἢ μόνο τὸ χρωματισμένο ἐπίχρισμα: εἶναι παρουσίες τῆς φύσης, κοσμικὲς δυνάμεις ποὺ βιώνει σὲ ὅλο τους τὸ μεγαλεῖο. Τὰ σχέδια εἶναι ἡ πρωταρχικὴ γλώσσα τοῦ ἀνθρώπου μὲ μιὰ δύναμη ποὺ σημαίνει καὶ διαφοροτικὸ. Ποιὸς ὅμως μπορεῖ νὰ τὰ διαβάσει;

Οἱ γυναικεῖες μορφές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους σχῆμα (εἰκ. 26), δὲν εἶναι ἀπεικονίσεις μιᾶς γυναικεῖας θεότητας, τῆς Μεγάλης Μητέρας, ὅπως ὀνομάζεται. Ἡ βαθύτερη σημασία τῶν εἰδῶλιων αὐτῶν εἶναι ἡ ταύτιση τῆς θηλυκότητας μὲ τὴ γονιμότητα, ποὺ ἦταν γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο μιὰ θεϊκὴ πρωταρχικὴ δύναμη, ὅπως ἡ γονιμότητα τῆς γῆς. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ζωτικότητας ἦταν γι' αὐτὸν ἓνα ἀνώτερο μυστήριον ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγικὴ δύναμη. Ἡ ἐπιθυμία γιὰ καλὴ σοδειὰ καὶ αὐξηση τῶν κοπαδιῶν θὰ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ ποὺ ὁδήγησε τὸν ἄνθρωπο νὰ συνδέσει τὴ δύναμη τῆς ἀνάπτυξης μὲ τέτοιες μορφές. Τὸ ἔκανε αὐτὸ ὑπερτονίζοντας τὴ σωματικὴ τους διάπλαση.

Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ, ἡ ἐποχὴ τῆς γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας εἶναι ὁ «Χρυσὸς Αἰώνας» τοῦ Ἡοιάδου. Στὸ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* (111-120) γράφει: «Τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρόνου οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν χωρὶς πόνο, κόπο καὶ θρήνο, δὲν τοὺς καταπινοῦσαν κακὰ γήραια, ζοῦσαν εὐτυχομένοι καὶ ξέγνοιαστοι ἀπὸ ὅλα τὰ κακά». Ἀπὸ μὲν τῆς ἡλιοπόλεως γῆς τοὺς πρόσφερε ἄφθονο καρπὸν. Καὶ αὐτοὶ ἔκαναν τὴ δουλειὰ τοῦ χωραφιοῦ ὅποτε ἤθελαν καὶ μὲ ἄνεση καὶ ἦσαν εὐλογημένοι μὲ ἀγαθὰ, πλοῦστοι οὐ κοινὰ δὲ καὶ ζῶντες, ἀγαπημένοι ἀπὸ τοὺς μακάριους θεοὺς».

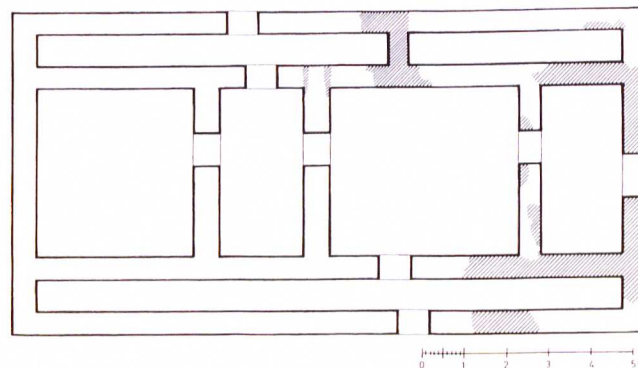
Ἐνὰ χωριὸν ἔχει πάντα ἓνα μεγάλο ἀριθμὸν ζῶντων. Τὰ κόκορα σὺν ἀνασκαφῇ μαρτυροῦν πρόβατα, κατοικίδια, ἀγελάδες, χοίρους καὶ ἄλλα ζῶντα. Οἱ ἄνθρωποι κυνηγοῦσαν καὶ ψάρευαν καὶ μαζεύαν ἀπὸ τῆ θάλασσης ὄστρακα, ποὺ ἀπὸ τὰ παλιὰ τὰ χρόνια ἦσαν ἐκλεκτὸς μεζὲς. Ὅταν ἔχει πανοῦρνο γαντζώνονται σὲ βράχια καὶ οἱ γυναῖκες τὰ ψήνουν σὲ φωτιά. Ὅταν τὴ σάρκα τοὺς ψηθεῖ, τὴν βγάζουν ἀπὸ τὸ κέλυφος. Αὐτὸ ποὺ μένει πίσω εἶναι τὰ καβουρντισμένα κοχύλια.

Στὸ ἐπόμενον χωριό, τὸ δεῦτερο (2500-2400 π.Χ.) (εἰκ. 27α-β) ἔχουν στενόμακρα οἷμα μὲ τοίχους ἀπὸ ὠμές πλίνθους πάνω σὲ πέτρινο τοιχοβάτη. Τὸ οἷμα εἶναι ὀρθογώνιο μὲ διπλοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, εἶχε ἓνα δεύτερο ὄροφο μὲ σαρμασὶ στέγη καὶ κεραμίδια ἀπὸ ψημένο πηλόν. Οἱ χώροι βρίσκονται ἐν ἑνὶ πλάνῳ ἀπὸ τὸν ἄλλον: ἓνας μικρὸς προθάλαμος, ὁ κυρίως χώρος μὲ τὸν οἰκιακὸ βωμὸ γιὰ τὶς θυσίαι καὶ μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε δύο ἄνισους χώρους, καὶ στενοὺς διαδρόμους σὲ κάθε πλευρά. Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες εἶναι τοποθετημέναι ὥστε νὰ μὴ δημιουργεῖται ρεύμα. Οἱ νέες ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους.

Τὰ οἰκιακὰ οκεῦν ἀποκτοῦν νέα σχήματα (εἰκ. 28-32). Ἐμφανίζεται ἡ ραμφοστόμη πρόχους καὶ τὸ ραμφοστόμο κύπελλο. Τὰ ἀγγεῖα ἀποκτοῦν πόδια, τὰ χερούλια γίνονται εὐχρηστικὲς λαβές, τὰ τοιχώματα ψηλότερα καὶ οἱ ὅμοι καμπύλοι. Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν λεπτότερα τοιχώματα καὶ τὰ ψήνουν ὥστε νὰ σκληρύνουν πολὺ. Τὸ βερνίκι εἶναι λεπτὸ ὥστε νὰ διαφάνεται τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἡ λαμπρότητα τῶν χρωματιστῶν

Εἰκ. 27α. «Ὀρθογώνιο οἷμα» 7,50×15 μ. Δεῦτερο χωριό. 2500-2400 π.Χ. Οἱ τρύπες σὲ πέτρινο δάπεδο ἀπὸ τὸ «Οἷμα τῶν Πασοάλων» (εἰκ. 22).

Εἰκ. 27β. Ὀρθογώνιο οἷμα, κάτοψη.

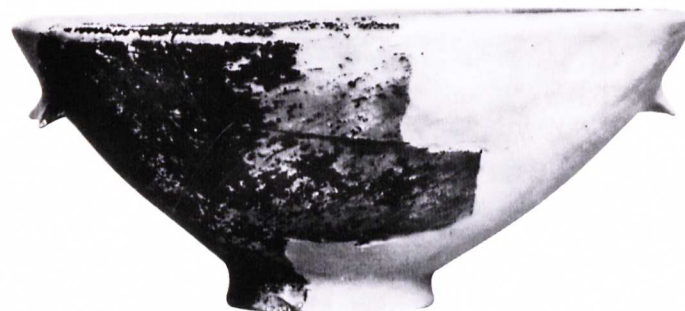

Εικ. 28. Ραμφότομη πρόχους. Εικ. 29. Ραμφότομο κύπελλο.

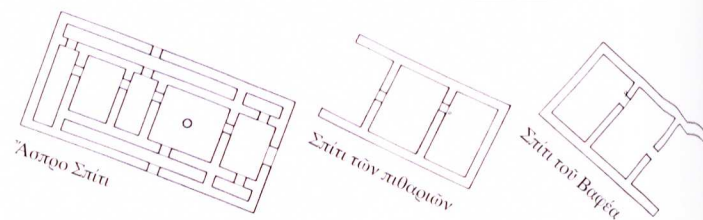
Εικ. 30. Φιάλη. Ύψος 6 εκ.

Εικ. 31. Λεκάνη. Ύψος 15 εκ. 2500-2400 π.Χ.

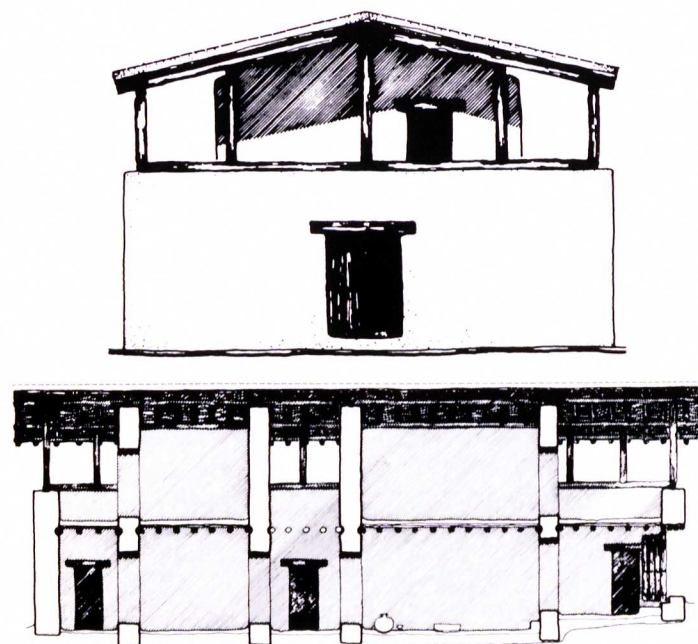
Εικ. 32. Ἀμφορέας. Ύψος 55 εκ. 2500-2400 π.Χ.

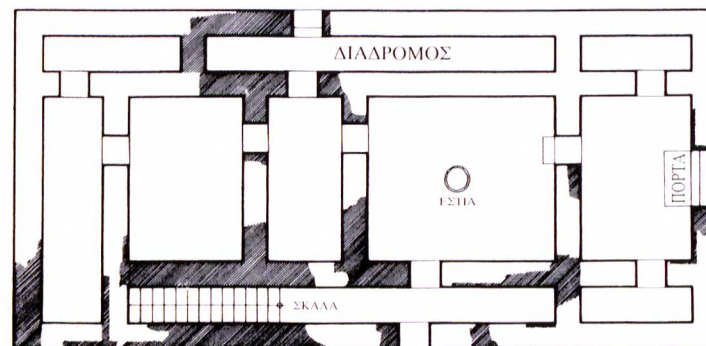
Εἰκ. 33. Σπίτια στο τρίτο χωριό. 2400-2300 π.Χ.

οχεδίων καὶ ἡ ζεστή λάμψη τῶν παλιότερων ἀγγείων δὲν ὑπάρχει πιά. Οἱ ἀγγειογράφοι ἐγκαταλείπουν τὴν τεχνικὴ τοῦ ξεστοῦ οχεδίου. Οἱ γραμμές, τὰ οχοινοειδῆ κοσμήματα καὶ τὰ ἐξογκώματα ἀποκτιοῦν μιὰ συγκεκριμένη θέση πάνω στοῦ ἀγγείου. Ὅταν ἀλλάζει ἡ τοιχοδομία καὶ οἱ τοῖχοι γίνονται ὀρθογώνιοι, δὲν εἶναι δυνατὸν τὰ κεραμικὰ νὰ διατηρήσουν τὰ παλιὰ σχήματα καὶ τὸν παλιὸ διάκοσμο. Ἐχει ἀρχίσει ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Ἡσίοδος ὀνομάζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ μεταλλοῦ ἢ τοῦ σιδήρου (*Ἔργα καὶ Ἡμέρες*, 144) καὶ λέει: «Ὁ Δίας δημιούργησε ἕνα νέο γένος ἀνθρώπων μὲ ὁμιλία, ἕνα γένος σκληρὸ σὰν φλαμπιούρι, ἄγριο καὶ ἀσυγκράτητο. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διέπραξαν ἀγριότητες, ἔργα τοῦ Ἄρη καὶ ἀνοσιουργήματα, καὶ δὲν ἔτρωγαν καρποὺς τῶν ἀγρῶν, ἀλλὰ εἶχαν σκληρὴ, πεισματικὴ σιτάση οἱ ἄσχημοι. Βίασα ἦταν ἡ δύναμή τους, παράξενα πρόβαλλαν τὰ χέρια τους ἀπὸ τοὺς ὤμους στὰ κοντόχοντρα σώματά τους. Τὰ ὄπλα τους ὅμως ἦταν ἀπὸ μέταλλο, σκληρὰ σὰν μέταλλο καὶ τὰ σιπῖα τους, καὶ μέταλλο ἦταν τὸ ὑλὸς τους». Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν φτιαγμένοι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν τὸ σκληρὸ ξύλο τῆς φλαμουριάς καὶ τὸ μέταλλο. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσίοδο, ἦταν ἕνα ἀτρόμητο γένος ἡρώων, δεμένο μὲ τὸ μέταλλο.

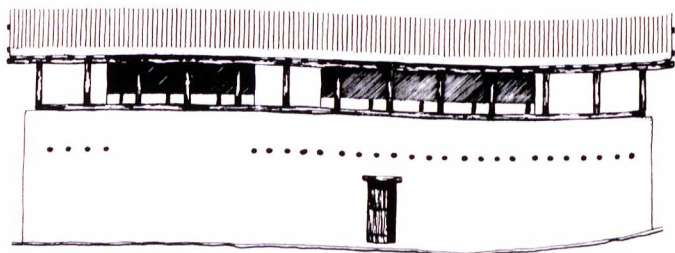
Ἡ οἰκοδομικὴ τεχνικὴ δὲν ἄλλαξε σημαντικὰ στοῦ τρίτου χωριό (2400-2300 π.Χ., εἰκ. 33-38). Οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» ἐξακολουθοῦσαν νὰ χτίζουν μὲ λιθάρια, πόρινα καὶ ἡφαιστειογενῆ πετρώματα ποὺ στερέωναν μὲ πηχτὴ ὁμοιόμορφη λάσπη. Πάνω στοῦ πέτρινο κρηπίδωμα ποὺ προστάτευε ἀπὸ τὴ βροχὴ στηρίζονταν οἱ τοῖχοι ἀπὸ ὤμες πλίνθους. Ξύλινοι πάσσαλοι

Εἰκ. 34. «Λοπρό Σπίτι». Τρίτο χωριό. Βόρεια ὄψη καὶ ἐγκάρσια τομή.

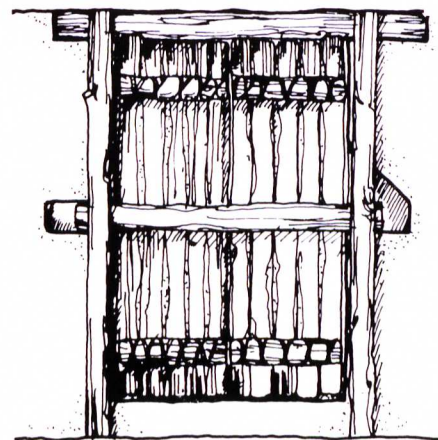
Εἰκ. 35. «Λοπρό Σπίτι». Κάτοψη 9×18.30 μ.

Εικ. 36. «Λοπρο Σπίτι». Έγκάρσια τομή.

Λειτουργούσαν από τοίχο σὲ τοίχο ὡς συνδετικοὶ ἄρμοι. Τὰ σπία εἶναι μεγάλα· ἓνα ἔχει διαστάσεις $9 \times 18,30$ μ., κάτω ἔχει πέντε χώρους καὶ πάνω τρεῖς μὲ ἀνοιχτὸ χῶρο σὺν βεράντια ποὺ τοὺς περιβάλλει (εἰκ. 34-38). Ἄς τὸ ὀνομάσουμε «Λοπρο Σπίτι» γιατί ἦταν οὐβαντισμένο ἄσπρο. Ἐντυπωσιάζει πραγματικὰ ἡ φροντισμένη του κατασκευή. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἰσχυροὶ καὶ εὐθύγραμμοι, ὅλες οἱ γωνίες ὀρθές, ἔτσι ὅπως ἦταν ὅταν χτίστηκε. Οἱ μεταγενέστεροι τοῖχοι καὶ τὸ βάρος τῶν ἐπιχωματώσεων ποὺ τοὺς κάλυψε δὲν παραμόρφωσε τὸ σπία αὐτό. Καὶ ὅμως, δὲν ἔχει καμιά ὀξεία γωνία, καὶ συγγενεῖται ὡς πρὸς αὐτὸ μὲ τὰ παλιὰ χωριάτικα σπία μας. Στὰ σημεῖα ὅπου τὰ θεμέλια ἀκουμποῦσαν πάνω σὲ βράχο, εἶχαν χαράξει ἐπίτηδες αὐλάκια πάνω στὴν πέτρα γιὰ νὰ στεριώσει καλύτερα τὸ σπία· ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ βρόχινο νερὸ εἶχαν φροντίσει νὰ κάνουν αὐλάκια, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ εἰσχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῶν τοίχων.

Τὸ πρόπλασμα καὶ τὰ σχέδια τοῦ σπιτιοῦ βασίστηκαν σὲ ἀσφαλὴ στοιχεῖα: στὴν ἐξακριβωμένη κάτοψη μὲ τὰ ἀνοίγματα τῆς πόρτας, σὺν πέτρινο κρηπίδωμα ὕψους 1,75 μ., σὺς ἄφθονες στρώσεις τούβλων τῆς ἀνωδομῆς, σὲ μερικὰ σκαλοπάτια, σὺν ὑπολείμματα καταστραμμένων πασοάλων καὶ σὺν κασιανοκόκκινα ψημένα κεραμίδια τῆς στέγης. Ἡ διπλὴ περιτοίχιση τοῦ σπιτιοῦ προοριζόταν γιὰ ἓναν δεῦτερο ὄροφο, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποῖου θὰ στηρίζονταν σὺν κάτω. Μιὰ σκάλα μὲ δεκατέσσερα πλίνθινα σκαλοπάτια (εἰκ. 35) ὁδηγοῦσε σὺν ἄνω ὄροφο ποὺ ἔμοιαζε μὲ σκεπαστὴ ταράτσα μὲ ξύλινα στηρίγματα ποὺ ἔφεραν τὸ βάρος τῆς στέγης.

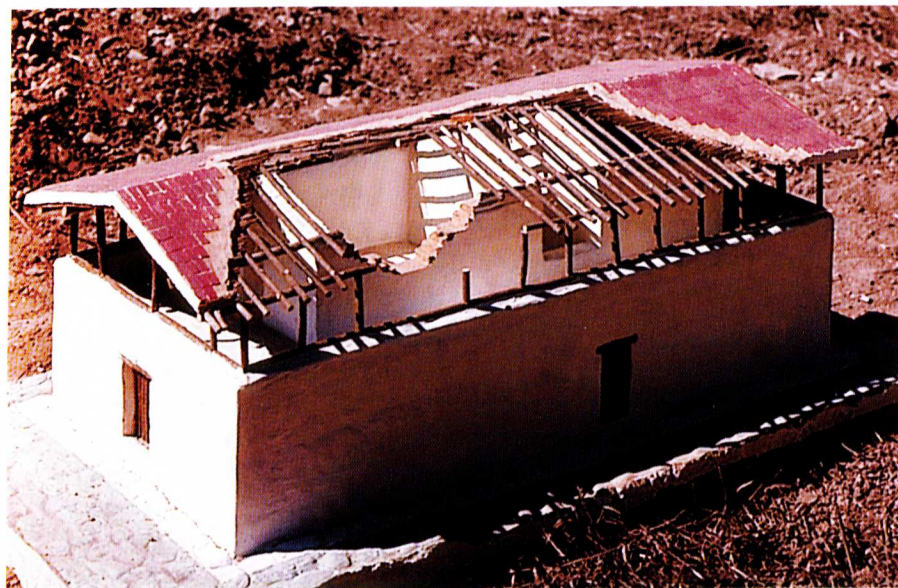
Εικ. 37. Πόρτα εἰσόδου σὺν «Λοπρο Σπίτι». Ἀναπαράσταση.

Γιατί νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ πάνω ὄροφος θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀνοιχτός; Γιατὶ θὰ δημιουργοῦσε νέους χώρους καὶ πολλὰ πλεονεκτήματα: οἱ καρποὶ, τὰ σιτηρά, οἱ προβιές θὰ μπορούσαν νὰ ἀπλωθοῦν σὺν ἥλιῳ. Ἐνας τέτοιος ὄροφος ὠφελεῖ καὶ τὸ ἰσόγειο. Κεκλιμένες στέγες εἶχαν ἀκόμα καὶ τὰ κτίσματα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ διώχνουν γρηγορότερα τὰ νερά τῆς βροχῆς. Τὸ «Λοπρο Σπίτι» εἶχε σαμαρωτὴ στέγη κι αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ ψημένα κεραμίδια. Ἐνα παχὺ στρώμα λάσπης μόνωνε τοὺς τοίχους, ἓνα λεπτὸ πρασινοπῶ ἐπίχρισμα προστάτευε ἀπὸ βροχὴ καὶ ὑγρασία. Ἀπὸ πάνω ἦταν περασμένη μιὰ στρώση ἀσβέστη, χοντρή καὶ σκληρὴ σὺν τὸ τοῦφλι τοῦ αὐγοῦ. Ἡ κύρια εἰσοδος τοῦ σπιτιοῦ βρίσκεται στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἀνοιγόκλεινε πάνω σ' ἓναν πέτρινο ἄρμό. Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες εἶναι βαλμένες ἔτσι ὥστε νὰ μὴ βρίσκονται σὺν ρεῦμα καὶ ἄλλες ἀνοίγουν σὺν πίσω χώρους καὶ ἄλλες σὺν διαδρόμους, ἐπιτρέποντας τὴν εἴσοδο καὶ ἀπὸ τὶς μακριεὲς πλευρὲς τοῦ σπιτιοῦ. Ὅλες οἱ πόρτες ἀνοίγουν πρὸς τὰ μέσα. Μποροῦσαν νὰ τὶς μανταλώσουν μόνο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 37), ὅταν ὅλοι οἱ κάτοικοι θὰ βρίσκονταν μέσα. Τὴ μέρα δὲν χρειαζόταν νὰ κλειδώσουν: καὶ τί θὰ εἶχαν νὰ κρύψουν;

Τό «Ἄσπρο Σπίτι» ἦταν ἓνα οἷτι μὲ σαμαρωτὴ στέγη ποὺ ἀκουμποῦσε ὄχι σὲ τοῖχο ἀλλὰ σὲ στηρίγματα (εἰκ. 34, 38). Στὸν κυρίως χώρο, τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, βρισκόταν μία ἐστία ἀπὸ πηλό (εἰκ. 35), ποὺ θὰ χρησίμευε μάλλον γὰρ λατρευτικοὺς σκοποὺς. Στὴ μεσαία κάμαρα, ποὺ ἔφτανε χωρὶς ἐνδιάμεσο ταβάνι ἀπὸ τὸ πάτωμα ὡς τὴ στέγη, θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε μιὰν ἀνοιχτὴ, ἀκάλυπτη ἐστία χωρὶς καπνοδόχο. «Ὁ καπνὸς ψάχνει μόνος του τὸν δρόμο μέσα ἀπὸ τὰ δοκάρια καὶ ἀφήνει πίσω του πιεράτες μυρωδιὲς ἀπὸ ρετιοῖνι ποὺ ἀρωματίζουν ὅλες τὶς κάμαρες» (Κ. Η. Waggeṛl, Αὐστριακὸς λαϊκὸς ποιητής). «Μαγειριὸ γιὰ τὰ καπνιστὰ» θὰ εἶχαν βαφτίσει τὸν χώρο αὐτό, ἓνα εἶδος μικρῆς κουζίνας ὅπου θὰ κάπνιζαν τὰ κρέατά τους, ὅπως ὑπάρχουν καὶ σήμερα σὲ παλιὰ χωριατόσπιτα. Γιατί πῶς νὰ συντηρηθεῖ τὸ κρέας γιὰ μέρες καὶ βδομάδες ἂν δὲν τὸ κάπνιζαν; Ὑπάρχουν καὶ οἱ γάντζοι ἀπ' ὅπου κρεμοῦσαν τὰ καπνιστὰ ἀπ' τὰ δοκάρια (εἰκ. 19). Ἡ κάμνα, ὅπου νὰ φύγει ἀπὸ τοὺς φεγγίτες εἰσχωροῦσε στοὺς πόρους τῶν δοκαριῶν, ἔδιωχνε τὴν ὑγρασία καὶ τὰ ἔκανε ἀνθεκτικὰ καὶ ἀδιάβροχα. Τὸ οἷτι δὲν εἶχε παράθυρα. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ δουλεύουν τὴ μέρα δὲν χρειάζονται φῶς μέσα στὸ οἷτι. Τὴ μέρα ἔμπαινε στὸ οἷτι τὸ φῶς ἀπὸ τὶς διαίλατες πόρτες. Τὸ καλοκαίρι περνοῦσαν τὴ μέρα τοὺς ἔτοι κι ἄλλωδς ἔξω ἀπὸ τὸ οἷτι. Τὸν χειμῶνα ἀναβαν φωτιά στὴν ἐστία γιὰ νὰ ζεσταθοῦν καὶ ἡ φωτιά αὐτὴ ἔφεγγε σὲ ὅλους τοὺς χώρους. Καὶ τὴ νύχτα εἶχαν φῶς ὅση ὥρα ἦταν ἀναμμένη ἡ φωτιά ποὺ οἱ ἀνταύγειές της περνοῦσαν μέσα ἀπὸ τὶς ἀνοιχτὲς πόρτες στὰ δωμάτια καὶ τοὺς διαδρόμους.

Σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ χυοίματος διασθάνεται κανεῖς τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀνακατεύει τὴ λάσπη, ἐφαρμόζει τὴν πέτρα, πλάθει τὰ τοῦβλα τῶν τοίχων, ἀπλώνει πάνω στὴν ἄμμο ἓνα παχὺ στρώμα πηλοῦ καὶ ἀφοῦ στεγνώσει κόβει ὀρθογώνιες πλάκες γιὰ τὰ κεραμίδια τῆς στέγης ποὺ μετὰ τὶς ψήνει στὸν φούρνο.

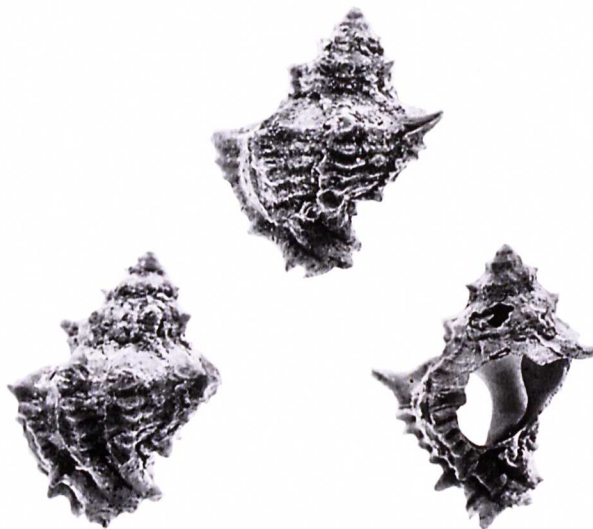
Ὅταν ὁ μάστορας ἔβαλε τὰ θεμέλια τοῦ «Ἄσπρου Σπιτιοῦ» πῆρε γιὰ μέτρο κάπ ποὺ εἶχε πάντα κοντὰ του: Ἦταν τὸ πόδι του (30 ἑκατοστὰ τοῦ δικοῦ μας μέτρου) τὸ βασικὸ μέτρο γιὰ

Εἰκ. 38α-β. «Ἄσπρο Σπίτι». Γύψινη μακέτα.

τὸ μήκος καὶ πλάτος τοῦ σπητιοῦ (9×18.30 μ.), γιὰ τὸ πάχος τῶν τοίχων (75 ἐκ.), γιὰ τὴν πόρτα (1.50 μ.), γιὰ τοὺς δρόμους (90 ἐκ.), γιὰ τὰ δωμάτια καὶ πολὺ πιθανὸν γιὰ ὅλα τὰ ὑψηλά. Ἀκόμα κι ἂν οἱ μετρήσεις διέφεραν ἀπὸ τὸν ἕνα μᾶστορα στὸν ἄλλον ἀνάλογα μὲ τὶς οἰματικές του διαστάσεις, ἦταν πάντα τὸ ἀνθρώπινο μέτρο, ἀποτυπωμένο σὲ ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ κατασκεῦασμα. Ἔτσι βρῆκε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ σπήτι ἕναν ἀρχιτεκτονικὸ «ρυθμὸ» ποὺ ταίριαζε ἀπόλυτα στὰ μέτρα του, καὶ οἱ χῶροι δὲν τὸν ἀποξένωναν ἢ τὸν ἀπειλοῦσαν.

Πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ μέτρα τὸ σπήτι προστάτευε τὴν υγεία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὰ ὑλικά του ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἀνθρώπινη φύση. Οἱ ἄνθρωποι δὲν χρειάστηκε νὰ συνηθίσουν δομικὰ ὑλικά ξένα πρὸς τὸ ἴδιο τους τὸ σῶμα. Ὡμὲς πλίνθοι, στεγνόμενες σὶν ἀέρα ἀναπνέουν ὅπως τὰ πνευμόνια τοῦ ἀνθρώπου· φουσκώνουν καὶ ξεφουσκώνουν καὶ φροντίζουν γιὰ μιὰ ὑγιή ἐναλλαγὴ τοῦ ἀέρα. Πάνω στὰ δοκάρια κάτω ἀπὸ τὴν οἰκίαν μὲ τὰ κεραμίδια ἔβαλαν χορτάρια ἀπὸ τὴ θάλασσα ποὺ

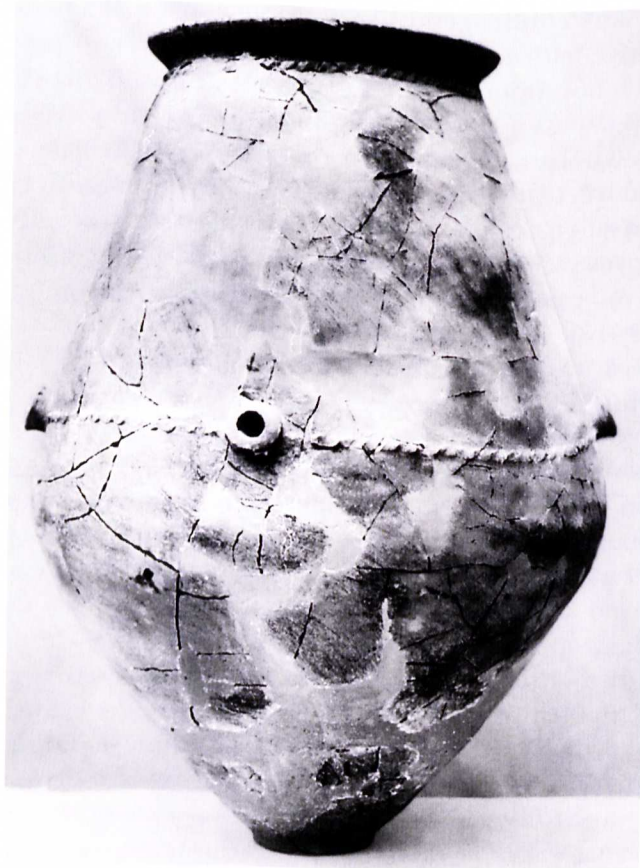

Εἰκ. 39. Κοχύλια πορφύρας ἀπὸ τὸ «Σπήτι τοῦ Βαφέα» (εἰκ. 33).

κάνουν καλὸ στὰ πνευμόνια καὶ στὴν ἀναπνοή. Τὸ δάπεδο μὲ τὶς πήλινες πλάκες δὲν ἀφήνει νὰ βλαστήσουν βλαβεροὶ μύκητες, καὶ ποὺ προστατεύει τὰ πόδια. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου μέτρου γεννήθηκε τὸ σπήτι ποὺ πρέπει νὰ πάρει τὸ ὄνομα «Σπήτι τοῦ Ἀνθρώπου». Οἱ ἄνθρωποι ἔχτιζαν τότε μὲ τὴν παλιὰ σοφία ποὺ τοὺς εἶχε παραδώσει ἡ φύση. Βέβαια ὁ κόσμος ἦταν τότε καὶ τέσσερις χιλιάδες χρόνια νεώτερος. Δὲν ἴσχυε μόνο γιὰ τὸ «Ἄσπρο Σπήτι» τὸ μέτρο τοῦ ποδιοῦ: ἦταν τὸ μέτρο ὅλων τῶν σπητιῶν μετὰ τὸ «Ὀρθογώνιο Σπήτι» (εἰκ. 27).

Τὸ σπήτι χτισμένο πάνω σὲ μία ἐπιφάνεια 164.70 τετραγωνικῶν μέτρων μὲ τὰ ἐπὶ μέτρα ὕψος εἶναι εὐρύχωρο καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐντυπωσιακὸ μὲ τὴ στέγη καὶ τὰ κόκκινα κεραμίδια καὶ τοὺς ἀσβεστωμένους τοίχους (εἰκ. 38α-β). Γιὰ ποῖον τάχα νὰ χτίστηκε αὐτὸ τὸ ξεχωριστὸ σπήτι στὴ νότια ἄκρῃ τοῦ πέτρινου ὀροπεδίου καὶ κοντὰ στὸ ἀμυντικὸ τεῖχος, ἀπ' ὅπου τὸ βλέμμα φτάνει πέρα ἀπ' τὸν νότιο ὄρμο καὶ ἀκόμα πρὸ μακριά, πάνω ἀπὸ τὴν πλατὰ θάλασσα; Ἴσως νὰ ἔμενε ἐδῶ κάποιος ποὺ θὰ ἔχαρε μεγάλῃς ἐκτίμησης, κάποιος ποὺ θὰ τὸν χαρακτῆριζαν ἰδιαίτερες ἱκανότητες καὶ ποὺ θὰ εἶχε στενότερες σχέσεις μὲ τὴ θεότητα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους κατοίκους, αὐτὸς ποὺ θὰ συντόνιζε ὅλες τὶς ὑποθέσεις τοῦ χωριοῦ, ποὺ θὰ παράγγελλε τὸ κυνήγι ἢ τὸ ψάρεμα, ποὺ θὰ καθόριζε τὴν καλλιέργεια στὰ χωράφια. Στὸ ξεχωριστὸ αὐτὸ σπήτι θὰ μαζεύονταν οἱ ἄντρες τῆς κοινότητος γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία. Τὰ τελετουργικὰ ἤθη εἶναι παλιὰ καὶ ἐπίμονα, καὶ ἔτσι εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε μιὰ «κοινότητα ἐστίας» ἤδη ἀπὸ τὰ πανάρχαια αὐτὰ χρόνια.

Στὰ βόρεια τοῦ «Ἄσπρου Σπητιοῦ» βρίσκεται τὸ γεροχτισμένο «Σπήτι τοῦ Βαφέα» (τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὰ κοχύλια τῆς πορφύρας ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ, εἰκ. 33, 39) μὲ ἀπλὴ κάτοψη καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο σπήτια, ἕνα παρόμοιο μὲ τὸ τελευταῖο, τὸ «Σπήτι τῶν Πιθαριῶν», ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὰ πιθάρια ποὺ βρέθηκαν μέσα (εἰκ. 33). Τὰ σπήτια ἦταν χτισμένα μάλλον ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· δὲν ὑπῆρχαν σοκάκια καὶ δρόμοι ποὺ νὰ ὀδηγοῦν στὶς πόρτες τους, παρὰ εἶχαν ρίξει

Είκ. 40. Πίθος. Ύψος 104 εκ. 2400-2300 π.Χ.

μόνο χαλίκια γύρω από τα σπήλια. Δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί το αμυντικό τείχος σε όλο το μήκος προς τα ανατολικά. Από τη μία πύλη σώζεται ένα τείχος με ενισχυμένη απόληξη καθώς και ένα κομμάτι του τείχους. Ακριβώς πίσω τους βρίσκεται το «Λοιπρό Σπήλι».

Στό «Σπήλι του Βαφέα» βρέθηκε μεγάλος αριθμός από κοχύλια πορφύρας. Με την ανατολή του Σείριου, που λόγω του

Είκ. 41. Πίθος. Ύψος 72 εκ. 2400-2300 π.Χ.

αφόρητου καύσωνα που βασανίζει ανθρώπους και ζώα ονομάζεται «Κυνικό Λοιπρό», κρύβονται τα σαλιγκάρια για τριάντα μέρες. Στην αρχή της άνοιξης μαζεύονται όλα μαζί και εκκρίνουν την πορφύρα, ένα πηχτό υγρό, με το οποίο οι γυναίκες έβαφαν τα υφάσματά τους. Αυτό γινόταν στο «Σπήλι του Βαφέα».

Για την καθημερινή ζωή ήταν απαραίτητα όριομένα πράγματα: πιθάρια και εργαλεία. Το βασικότερο σκεύος για κάθε σπίτι ήταν το πιθάρι, ένα αγγείο για σοδειές, όπου φύλαγαν σιτηρά, καρπούς, έλιες και που είχε τη σταθερή του θέση στο δάπεδο του σπιτιού, όπου ήταν χωμένο με τη βάση του (είκ. 40). Υπήρχαν μικρά και μεγάλα πιθάρια, που έφταναν σχεδόν το ύψος του ανθρώπου, και που είχαν συνήθως τέσσερις λαβές για τη μεταφορά. Στο «Σπήλι του Βαφέα» βρέθηκαν δύο πιθάρια, στο γεγονικό «Σπήλι των Πιθαριών» ένα μακρουλό κι ένα σφαιρικό (είκ. 40, 41). Τα περισσότερα ήταν μικρότερα. Στο

Εικ. 42. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 26 εκ. 2400-2300 π.Χ.

«Λοιπο Σπίυ» μετρήθηκαν εἴκοσι ὀκτὼ ὁλόκληρα πήλινα ἀγγεῖα: τέσσαρις πίθοι, ἀμφορεῖς, ραμφόστομες πρόχοι, πυξίδες, κύπελλα, γαβάθες, κοῦπες καὶ πιάτα (εἰκ. 42-44).

Τὰ ἀγγεῖα τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν μιὰ στερεομετρικὰ καθαρὴ μορφή ποὺ ἐντυπωσιάζει περισσότερο ὅταν δὲν ὑπάρχει διάκοσμος. Ἡ ραμφόστομη πρόχους τῆς εἰκ. 42 εἶναι σιτὴ μορφή ἀπλή, ὡραία καὶ καθαρὴ σὰν κρύσταλλο. «Ἡ πετυχημένη μορφή ἐνὸς ἔργου δείχνει τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς μὲ τὸ νὰ φροντίζει ἐντελῶς μόνη γιὰ τὸ περιεχόμενο» (W. Kandinsky). Πέρα ἀπὸ τὴ μεταλλικὴ ἀδρότητα τοῦ σχήματος ὀφείλουμε νὰ δοῦμε καὶ τὸ χέρι ποὺ ἔπαινε τὴν οἰνοχόη ἀνάμεσα σιτὴ λαβή, τὸν λαμπρὸ καὶ τὸν ὄμο καὶ τὴν κρατοῦσε κοντὰ σιτὸ σῶμα. Καὶ

Εικ. 43. Ραμφόστομη κύπελλο. Ύψος 17.5 εκ. 2400-2300 π.Χ.

Εικ. 44. Λεκάνη. Ύψος 6.6 εκ. 2400-2300 π.Χ.

παρ' ὅλ' αὐτιά, τὰ ἀγγεῖα μοιάζουν νὰ ἔχουν καὶ τὸ ὑπερφυσικό. Παρατηρεῖ κανεὶς τὸ χερούλι τοῦ πίθου καὶ εἶναι σὰν νὰ παρατηρεῖ ἓνα μαγικὸ σημάδι (εἰκ. 40).

Τὸ πιθάρι, ἢ ραμφόστομη πρόχους (εἰκ. 40, 42) καὶ τὸ «Λοιπο Σπίυ» ἀνήκουν σιτὴν ἴδια ἐποχῇ. Καὶ ἂν τὸ σπῆ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀρχιτεκτόνημα, τότε καὶ ἡ ραμφόστομη πρόχους καὶ τὸ πιθάρι ἔχουν τὴν ἴδια δύναμη τῆς μορφῆς. Ἡ ἀπλή ὁμορφιὰ τέτοιων μορφῶν ὅμως καὶ ἡ αὐστηρότητα μὲ τὴν ὁποία εἶναι χυσμένο τὸ σπῆ δὲν ἐπανερχονται πιά.

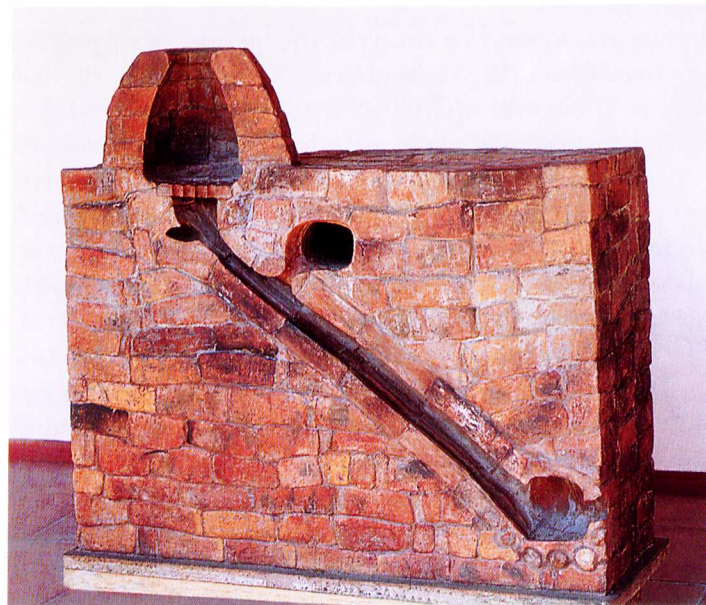
στην πορεία του προς τα κάτω το υγρό μέταλλο. Για να είναι και οι δύο διαδικασίες δυνατές, έχουν πλασιεί τόσο το κανάλι ροής όσο και το αulάκι ήμικυλινδρικά και μοιάζουν με χωνιά με το φαρδύ μέρος κάτω από τη σχάρα. Δεν υπήρχε φυσικό ποτὺ θά τροφοδοτούσε τη φωτιά με ὀξυγόνο. Ἀκριβῶς κάτω από τη βάση τοῦ φούρνου και κάθετα πρὸς το κανάλι ροής, βρίσκεται ἡ σήραγγα ἐξαερισμοῦ, ἀλειμμένη με πηλό, τοποθετημένη σὲ κατεύθυνση Βορρᾶ-Νότου. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σήραγγα ἔμπαινε κρύος ἀέρας, κυρίως ὁ Βοριάς, και ἀναβει τὴ χόβολη.

Καθὼς ὁ φούρνος δὲν καταστράφηκε ἀπὸ τὰ κατοπινὰ σπένια παρὰ μόνο συμπίεστηκε ἀπὸ τὰ χῶματα, και ἀφοῦ βρέθηκαν ὑπολείμματα μετάλλων και ἀναθήματα, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπλασιεῖ με ἀκρίβεια ἡ διαδικασία τήξης τοῦ χαλκοῦ. Ὁ μεταλλουργὸς τοποθετοῦσε μέσα σὲ ἕνα εἰδικὸ καλάθι σιρώσεις ἀπὸ πυρακτωμένα ξυλοκάρβουνα και κομμάτια μεταλλεύματος πάνω στὴ σχάρα, ἔκλεινε τὸ καπάκι τοῦ φούρνου και ἄφηνε μία μικρὴ τρύπα γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνός. Μόλις ἔλιωνε τὸ μέταλλο, κυλοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ σχάρα, ἔφτανε μέσα ἀπὸ τὸ χωνὶ ποῦ στένευε στὴν πορεία στο αulάκι ροής μήκους 1.80 μ., γιὰ νὰ καταλήξει στὴ χοάνη ὅπου συγκεντρωνόταν και σχηματίζε ράβδους ὀκτὼ ὡς δέκα κιλῶν. Μέσα ἀπὸ μία τρύπα τῆς χοάνης ἔβγαζαν μετὰ τὸ ἔτοιμο κομμάτι μέταλλο ὅταν εἶχε πὰ κρυώσει. Τί γινόταν ὁμως με τὴ σκουριά, δηλαδὴ τὴς διαφορὲς ξένες πρὸς τὸ μέταλλο οὐσίες, ὅταν ἔλιωνε ὁ χαλκὸς στοὺς 700 βαθμοὺς και κυλοῦσε πρὸς τὰ κάτω; Ἐπρεπε νὰ συγκρατηθεῖ και ὄχι νὰ διεισδύσει στο κανάλι ροής, γιὰτὶ ἀπ' ἔξω δὲν υπήρχε πρόσβαση και δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐποκευαστεῖ, σὲ περίπτωση ποῦ θὰ πάθαινε ζημιὰ ἀπὸ τὴ σκουριά ποῦ θὰ ἀνακατευόταν. Γιὰ νὰ ἀποτραπῇ και τέτοιο, ὁ χαλκουργὸς πρόσθετε στο καμίνι του ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο. Αὐτὸ ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ λιώνει στοὺς ἴδιους βαθμοὺς με τὸν χαλκό, νὰ τὸν καθαρίζει και νὰ δεομεύει τὴ σκουριά ὅταν τὸ μέταλλο ἐγκαταλείπει τὸ χυτήριο.

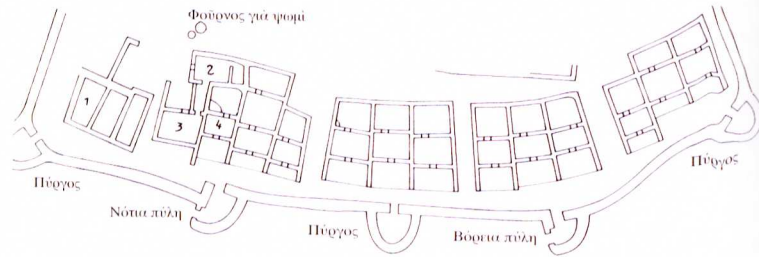
Ὁ ὀρείχαλκος σχηματίζεται μέσα στὴ γῆ, ὅπως ὅλα τὰ μέταλλα, και ὠριμάζει. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀνακάλυψε τὴς φλέβες τοῦ χαλκοῦ και ἔκανε ἐξορύξεις ἀπὸ τὴ γῆ τὸν ἔριξε στὴ φωτιά

ὅπου ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὰ «γῆινα» κατάλοιπα και μεταμορφώθηκε σὲ καθαρὸ και ἐπεξεργάσιμο μέταλλο. Ὅσο περισσότερες φορὲς ἔχει λιώσει ἕνα μέταλλο, τόσο εὐκολότερα μπορεῖ ὁ χαλκουργὸς νὰ σφυρηλατήσῃ ὅπλα και ἐργαλεῖα. Αἰῶνες ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ἀκόμα ὅτι μέσα στὸν τεχνίτη ποῦ ἔχει νὰ κάνει με τὴ φωτιά, κατοικοῦσαν δαιμονικὲς δυνάμεις. Ἡ διαδικασία τῆς κατεργασίας με τὴ φωτιά πρέπει νὰ τοὺς φαινόταν ὅτι ἦταν ἔργο ὑπερφυσικῶν δυνάμεων.

Ὁ χαλκὸς δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ μέταλλο ποῦ ἐξόρυσσαν και ἔλιωναν. Παράλληλα πρὸς τὸ χυτήριο χαλκοῦ βρέθηκε και ἕνα χυτήριο χωρὶς κανάλι ροής. Πιθανὸν ἐκεῖ νὰ ἔχυναν μολύβι πάνω σὲ μία χοάνη. Τὸ μολύβι λιώνει στὴ φωτιά πολὺ εὐκολα, στοὺς 327 βαθμοὺς Κελσίου. Ἐπεξεργάζονταν τὸ μολύβι με πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: ἔφτιαχναν καρφιά, βαρίδια,

Εἰκ. 46. Χυτήριο χαλκοῦ. Μακέτα ἀπὸ ψημένο πηλό. Ὑψὸς 1.40 μ. (τέταρτο χωριό, 2300 π.Χ.).

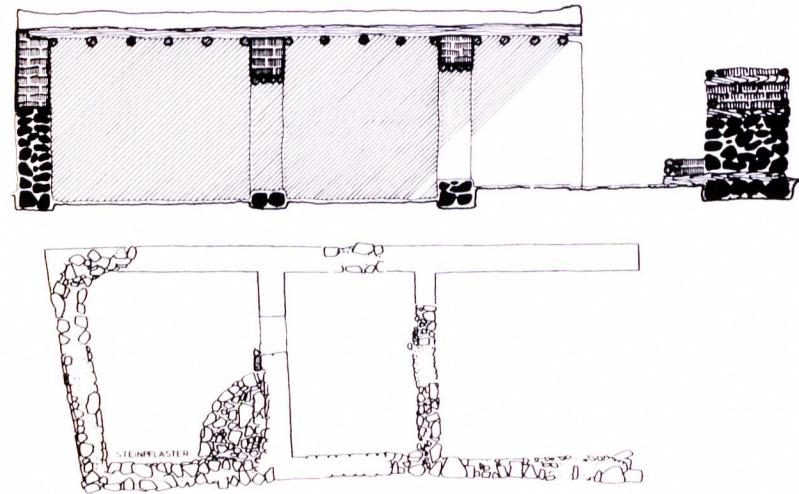

Εἰκ. 47. Τείχη καὶ οἷτια τοῦ πέμπτου χωριοῦ. 2200-2050 π.Χ.

οφονδύλια, ἐποκεύαζαν τὰ οπασμένα ἀγγεῖα μὲ σῦρμα ἀπὸ μολύβι, καὶ γιὰ τὴ ναυπηγικὴ ἀκόμα χρησιμοποιοῦσαν μολύβι. Ἡ ὑψηλὴ σιάθμη τῆς μεταλλοτεχνίας ἐπιτρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι γνώριζαν ἤδη τὰ μυσικὰ τῆς κράσης, ἴσως μάλιστα τὴν κράση μὲ ἀροένιο.

Ὅποιος χειρίζεται ἓνα στοιχεῖο τῆς φύσης, δὲν ἐφευρίσκει, ἀλλὰ ἀνακαλύπτει (W. Heisenberg). Ὁ ἄνθρωπος τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἀνακαλύψει τὴς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν ἐγκλωβισμένες μέσα σὲ μία ράβδο χαλκοῦ καὶ σιτὸν τρόπο ποὺ λειτουργεῖ τὸ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τήξης. Ὁ μεταλλουργὸς θὰ ἔπρεπε νὰ κατανοεῖ τὴς «χημικὲς» διαδικασίες, νὰ γνωρίζει τὴν ἀλληλεπίδραση μεταξὺ φωτιᾶς καὶ ρευμάτων ἀέρος, τὴν ταχύτητα ροῆς τοῦ μάγματος, γιὰ νὰ μὴν πῇ στὴν πορεία πρὸς τὸν σιτόχο. Μόνο ὅταν μάθει τὴ ἀπαιτεῖ, τὴ χάνει καὶ τὴ κερδίζει τὸ μέταλλο ἀπὸ τὴ φωτιά, τότε μόνο μπορεῖ νὰ πετύχει ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μεταλλοῦ. Τὸ κυτῆριο τῆς Αἰγίνας εἶναι τὸ πρῶτο σιτὸν ἐλλαδικὸ χωρὸ. Τὴ στιγμή ποὺ δημιουργήθηκε, γύρω σιτὸ 2300 π.Χ., ἐπινοήθηκε ἡ πρώτη μορφή τῆς ὑψικαμίνου.

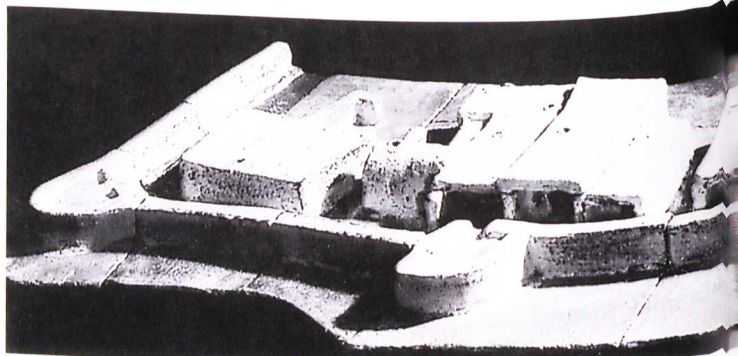
Αὐτὸ ποὺ σήμερα γιὰ μᾶς εἶναι αὐτονόητο δὲν ἦταν τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο πρὶν ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες χρόνια. Ἀκόμα καὶ ἡ φωτιά δὲν εἶναι ἀνθρώπινη ἐφεύρεση, ἀνακαλύφθηκε. Σύμφωνα μὲ τὴ δοξασία τῶν Ἑλλήνων ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ σιτὸς θεοῦς, ὥσπου ὁ Προμηθεὺς τὴν ἔφερε κρυφὰ μέσα σὲ

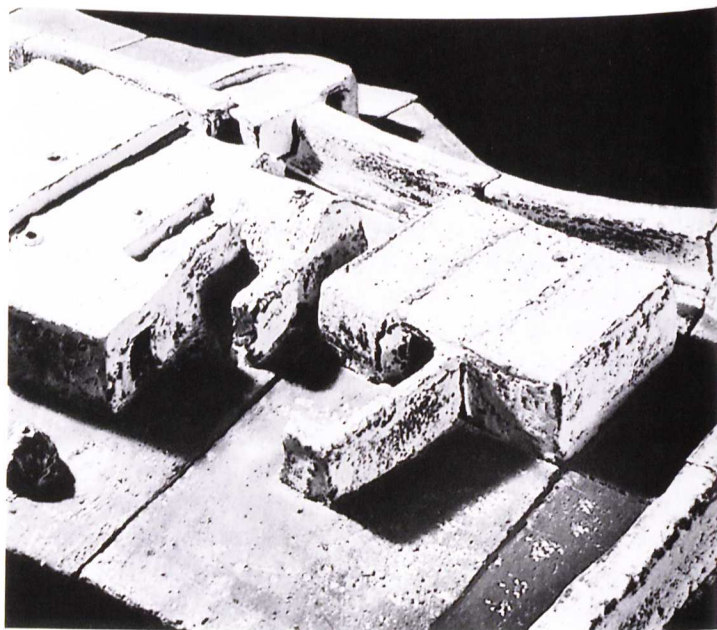
Εἰκ. 48. Σπίτι ἀρ. 6, ἀναπαράσταση μὲ τὸ τεῖχος καὶ χαμηλὸ πεζούλι. Κάτοψη τοῦ οἰκιοῦ ἀρ. 4.

ἓναν καλαμένιο σωλήνα ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο σιτὴ γῆ. Ὁ Δίας ἔφριξε τόσο πολὺ μὲ τὴν πράξη αὐτή, ποὺ διέταξε νὰ ἀλυσοδεθεῖ ὁ Προμηθεὺς σιτὸς βράχους τοῦ Καυκάσου. Πάνω σιτὴν ὀργή του σκέφτηκε νὰ ἀνταλλάξει τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων μὲ ἓνα νέο. Γιὰ νὰ τὸ τιμωρήσει ἔστειλε μία γυναῖκα, τὴν Πανδώρα, μὲ μία πυξίδα, μέσα σιτὴν ὁποία ἦταν κρυμμένες ὅλες οἱ δυστυχίες καὶ οἱ ἀρρώστιες. Μόλις βρέθηκε κοντὰ σιτὸς ἀνθρώπους, ἄνοιξε τὸ καπάκι καὶ ἀπελευθέρωσε ὅλα τὰ δεινὰ, μόνο τὴν ἐλπίδα συγκράτησε.

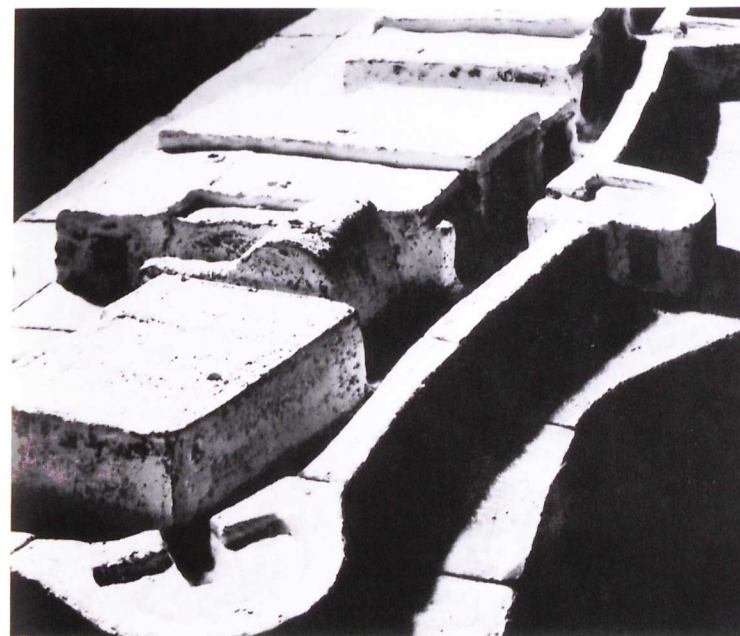
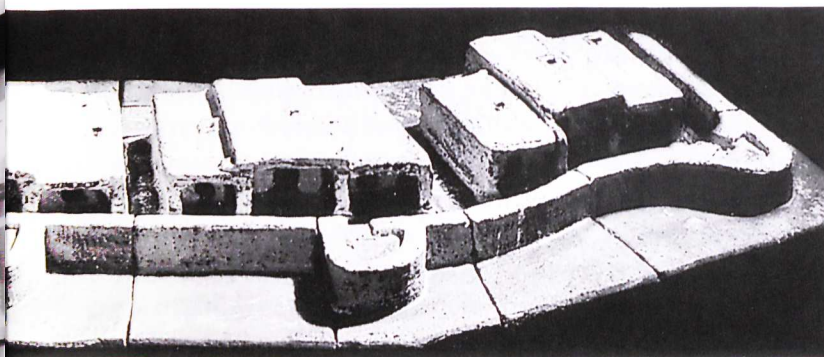
Τὸ πέμπτο χωριὸ (2200-2050 π.Χ., εἰκ. 47-52). Ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ σιτὰ δυτικὰ ὡς τὴ θάλασσα, σῶζονται μάλλον μόνο συντρίμμια ἀπὸ τοίχους οἰκιῶν. Ὅταν κατακρημνίστηκαν οἱ ἄκρες ἀπὸ τοὺς βράχους, καταποντίστηκαν καὶ αὐτοὶ σιτὸ βάραθρο: τὸ σημαντικότερο ὅμως κομμάτι τοῦ τεῖχους, τὸ ἀνατολικὸ μὲ τοὺς πέντε πύργους –οἱ δύο ἦταν συγχρόνως καὶ πύλες εἰσόδου– ἔχει διασωθεῖ σὲ ἓνα μῆκος περίπου ὀγδόντα πέντε μέτρων. Τὸ τεῖχος μὲ μία πέτρινη κρημίδα (1.20 μ. ὕψος)

Εικ. 49α. Πήλινη μακέτα του πέριπτου χωριού με το οχυρωματικό τείχος του χωριού καὶ οπίτια. Ἀπὸ ἀνατολικά.

Εικ. 49β. Σηψὺ ἀρ. 1, «Σιδηρουργεῖο» ἀρ. 3 καὶ ἄλλα οπίτια.

Εικ. 49γ. Σηψὺ ἀρ. 1, «Σιδηρουργεῖο» ἀρ. 3 καὶ ἄλλα οπίτια.

καὶ ὤρες πλίνθους (πάχους περίπου 0.60 μ.) δὲν διαφέρει σὺν τρόπον χυοίματος ἀπὸ ἑνὸς συνηθισμένου τοῖχου κατοικίας. Ἐπειδὴ τὸ ἀμυντικὸ τεῖχος δὲν εἶχε τὸ ἀπαιτούμενο πλάτος γιὰ ἕνα ἀμυντικὸ διάδρομο, πρόθεσαν σὺν ἐσωτερικὸ τοῦ τεῖχους ἕνα χαμηλὸ πεζούλι ἀπὸ ὤρες πλίνθους, ἐνισχυμένο μὲ ξύλα, ὅπου στέκονταν οἱ πολεμιστὲς χρησιμοποιώντας τὸ τεῖχος αὐτὸ γιὰ προμαχῶνα.

Οἱ πύλες διέτρεχαν τὴ συγμὴ τῆς ἐπίθεσης τὸν μεγαλύτερο κίνδυνο. Ἄν πέσουν οἱ πύλες, πέφτει τὸ χωριό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητὴ μιὰ καλύτερη ὁχύρωση τῆς εἰσόδου. Ἔχτισαν λοιπὸν μπροστὰ τῆς ἑνὸς καμπύλου τοῖχου (εἰκ. 52).

Εἰκ. 50. «Σιδηρουργεῖο» (μὲ νέα σιέγη). Σπίτια τοῦ πέμπτου χωριοῦ.

Ὅποιος ἔμπαινε ἔπρεπε πρῶτα νὰ διαβεῖ τὴν καμπύλη εἴσοδο καὶ κατόπιν νὰ μπεῖ μέσα ἀπὸ μιὰ στενὴ δίοδο σὺν ἐσωτερικὸν διάδρομο. Οἱ πύλες ἀνοίγαν πρὸς τὴ νότια πλευρὰ γιὰ τὴν φοβῶνταν τὸν δυνατὸ βορρῆ καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ θὰ ἔτρεχαν σὺν τὴν εἴσοδο. Καὶ ὁ ἐχθρὸς θὰ εἶχε ὅποιοδήποτε τὴ δυσκολία τῆς ἀνηφορικῆς πλαγιάς γιὰ νὰ εἰσβάλλει σὺν τὸ χωριό. Καὶ ὅταν ὁ πολεμιστὴς ἔβγαινε ἀπὸ τὴν πύλη ἔχοντας σὺν δεξί του χέρι τὸ δόρυ ἢ τὸ ξίφος, πρόβαλλε σὺν ἐχθρὸ τὴν προστατευμένη ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σὺν ὁποία κρατοῦσε τὴν ἀσπίδα.

Οἱ πύλες ἦταν συνάμα καὶ κρυμμένοι πύργοι μὲ ἐπάλξεις πίσω ἀπὸ τοὺς ὁποίους στέκονταν προστατευμένοι οἱ φρουροί.

Εἰκ. 51. «Σιδηρουργεῖο» μὲ αὐλή. Ἀπὸ ἀνατολικά.

Ἀνάμεσα στους πύργους τῶν πυλῶν ἦταν ἀπαραίτητος ἄλλος ἓνας ἡμικυκλικὸς πύργος, ποὺ θὰ ἐλάττωνε τὴν ἀπόσταση καὶ θὰ ἐξασφάλιζε ὄχι μόνο μία καλὴ ἀμυντικὴ ἀπόσταση ρυτῆς, ἀλλὰ καὶ θὰ πρόσφερε προστασία ἀπὸ πλαγιόκοπη. Πιθανότατα καὶ οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ τείχους πρὸς τὴ θάλασσα νὰ εἶχαν πύργους. Μία δευτέρη ἀμυντικὴ γραμμὴ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος πάνω στὶς στέγες τῶν σπιτιῶν σὲ ὕψος περὶ πὺ 2,40 μέτρων (εἰκ. 47-49). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕψος μπορούσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὁ ἐπιδρομέας ποὺ θὰ πληοίαζε τὸ χωριὸ ἢ ὅταν θὰ εἶχε πὰ παραβιάσει τὶς πύλες.

Εἰκ. 52. Νότια πύλη τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους. Πέμπτο χωριό, ἐσωτερικὸ.

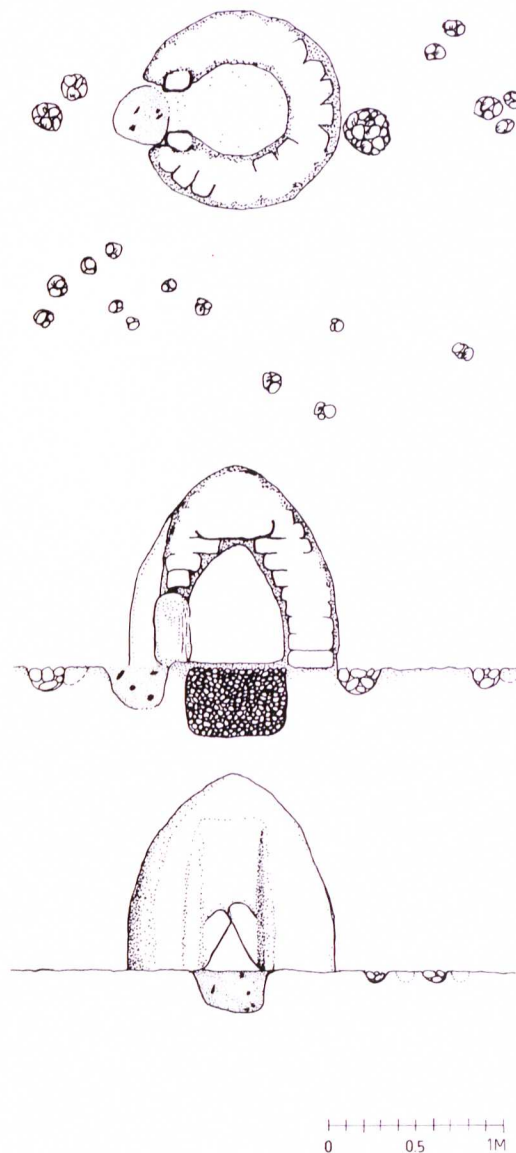
Ἡ ὀργάνωση τοῦ χωριοῦ προσδιορίζοταν ἀπὸ συνεχὴ δόμηση. Δημιουργήθηκαν οἰκιστικὰ τετράγωνα μὲ μεσοτοιχίες δύο ἢ τριῶν σπιτιῶν (εἰκ. 47, 49). Δύο κεντρικὰ δρομάκια ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὶς δύο πύλες εἰσόδου τοῦ ἀμυντικοῦ τείχους, ὀδηγοῦν μέσα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ πέρα μακριὰ πρὸς τὰ νότια (εἰκ. 47, 112, 113). Κάθετα δρομάκια τέμνουν τὰ κεντρικὰ, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ σὲ ἓνα χωρὸ ἐργαστηρίων (εἰκ. 47). Ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο χάραξαν στενότερα σοκάκια ἀνάμεσα στὰ τετράγωνα. Ἔτσι τὸ χωριὸ εἶχε καθαρὴ διάταξη. Τὰ στενὰ δρομάκια προσδιόριζαν τὸ οἰκιστικὸ τετράγωνο καὶ τὸ χωριό. Μποροῦσε νὰ πληοίασει κανεὶς ὅλες τὶς πύλες, τοὺς πύργους καὶ τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν.

Ὁ ἐπικρατέστερος τύπος κατοικίας στὸ πέμπτο χωριὸ εἶναι τὸ μονώροφο, ὀρθογώνιο σπίτι μὲ δύο μακροὺς κατὰ μῆκος καὶ δύο ἐγκάρσιους τοίχους, ποὺ περικλείουν συνήθως δύο ὡς τρία δωμάτια πίσω ἀπὸ ἓναν ἀνοιχτὸ «πρόδρομο» (εἰκ. 49). Σπίτια μὲ κοινὲς μεσοτοιχίες ἔχουν ἐπίπεδες στέγες μὲ δοκάρια γιὰ στήριγμα καὶ μιὰ στρώση λάσπη γιὰ ἐπιστέγασμα. Πιθανὸν νὰ ἔβαζαν καὶ ἓναν πάσσαλο στὴν εἴσοδο. Πάνω σὲ μιὰ πέτρινη κρημίδα τοποθετοῦσαν ὠμές πλίνθους (εἰκ. 50-52). Στὴ γωνία ἑνὸς δωματίου βρισκόταν συνήθως ἡ ἐστία (εἰκ. 48), ποὺ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ μερικὲς λίθινες πλάκες μὲ δύο ἀνορθωμένες πέτρες ὅπου τοποθετοῦσαν τὸ καζάνι πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά. Τὸ σπίτι 3 (εἰκ. 47, 49-51), ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ ἓνα ἀμυντικὸ τεῖχος, εἶναι ὀξυκόρυφο καὶ χτισμένο μὲ πέτρα ἕως ἐπάνω. Δὲν εἶναι βέβαια ἓνας ὀξυκόρυφος θόλος, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ πέτρες εἶναι λαξευτοὶ δόμοι καὶ τοποθετοῦνται στὸ χτίσιμο σὲ συγκλίνουσα θέση, ἕως ὅτου ἡ τελευταία πέτρα - σφήνα κλείσει τὸ κενὸ καὶ ἐξισορροπήσει τὴν τάση τῶν τοίχων. Οἱ κάτοικοι τῆς «Κολόνας» ἔχτιζαν μὲ μικρὰ λιθάρια, γι' αὐτὸ ἔπρεπε ἡ λάσπη νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀνθεκτικὴ γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὸν τοῖχο. Τὸ σπίτι μὲ τὸν ὀξυκόρυφο θόλο πάνω ἀπὸ μία κάμαρα καὶ μιὰ μικρὴ περιφραγμένη αὐλὴ μπροστὰ, θὰ ἦταν μάλλον «οἰδηρουργεῖο» ἢ ἓνα ἀνάλογο ἐργαστήριο, ὅπου θὰ γίνονταν παρόμοιες ἐργασίες. Δύπλα στὸ «οἰδηρουργεῖο», μὲ ἓναν κοινὸ τοῖχο, βρίσκεται τὸ σπίτι 4

(εἰκ. 47), ὅπου βρέθηκαν ἀσυνήθιστα μεγάλες ποσότητες ἀπὸ σιπόρους σιτηρῶν καὶ ἀλεύρι γύρω ἀπὸ μία μυλόπετρα, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ χρειαζόταν ἓνα κανονικὸ νοικοκυριό. Ἐδῶ σιὰ νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῶν ἐργαστηρίων, βρίσκεται τὸ «σιδηρουργεῖο» καὶ ἓνα «ἀλευρομάγαζο». Τότε καὶ τὸ γεγονικὸ σήνι 1 μὲ τὶς τρεῖς κάμαρες καὶ τὰ δεκαεπνέα πηλινὰ ἀγγεῖα θὰ πρέπει μάλλον νὰ ἦταν «μαγαζὶ κεραμικῶν».

Στὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ μικροῦ δρόμου, στὸ μέρος τῶν ἐργαστηρίων, βρισκόταν ἓνας φούρνος γιὰ τὸ ψήσιμο τοῦ ψωμοῦ (εἰκ. 53, 47). Δὲν ἔχει διασωθεῖ ὁλόκληρος, ὑπάρχουν ὥστόσο ἀρκετὰ δεδομένα γιὰ νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς γιὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴ λειτουργία του. Τὸ ἐξωτερικὸ του ἦταν χυσιμένο μὲ πυρίμαχο ὑλικὸ καὶ ἔμοιαζε στὸ σχῆμα μὲ κυψέλη. Ἐνα ὀξυκόρυφο ἄνοιγμα μὲ πέτρινο πλαίσιο ἔφερνε στὸ ἐσωτερικὸ ὅπου γινόταν τὸ ψήσιμο. Μιροσιὰ βρέθηκε μία μικρὴ πηλοχυσιμένη γούβα. Πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ τοὺς παλιοὺς χωριάτικους φούρνους ποὺ εἶναι ἀκόμα σπαρμένοι ἐδῶ κι ἐκεῖ σ' ὁλόκληρη τὴ χώρα δὲν ἦταν, μόνο ποὺ ἦταν μικρότερος καὶ χωρὶς ψηλὴ βάση. Τὸ ψωμὶ τὸ ἔψηναν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Μὲ τὴν εὐχρηστὴ μυλόπετρα (εἰκ. 18) ἄλεθαν ἀργὰ καὶ προσεχικὰ τὸ σιτάρι –βρέθηκε ἓνας συγκεκριμένος τύπος σιταριοῦ· πολύτιμο γιὰτὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διατηροῦνταν τὰ θρεπτικὰ συστατικὰ τοῦ σιταριοῦ. Μόλις ζύμωναν τὸ ζυμάρι, προετοιμάζαν τὸν φούρνο· ἔβαζαν μέσα κούτσουρα ποὺ κάνουν καλὴ φωτιά, τὰ ἀναβαν κι ἐκλείναν τὸ ἄνοιγμα μὲ μία πέτρινη πλάκα. Ὅταν τὰ τοιχώματα καὶ τὸ δάπεδο τοῦ φούρνου εἶχαν πυρώσει ἀρκετὰ, τότε οἱ πέτρες ἄλλαζαν χρῶμα καὶ γίνονταν ἄσπρες. Τώρα εἶχε ἔλθει ἡ στιγμή νὰ βγάλουν τὴ χόβολη ἀπὸ τὸν φούρνο καὶ νὰ τὴν βάλουν στὴ γούβα γιὰ τὶς στάχτες καὶ νὰ χῶσουν τὴ ζύμη στὸν φούρνο. Μέσα στὴ σουσοωρεμένη ζέστη ποὺ ἀκτινοβολοῦν ἡ πυρίμαχη κουκούλα, τὰ βότσαλα τοῦ δαπέδου καὶ ἡ χόβολη ἀπὸ τὴ γούβα μὲ τὶς στάχτες, ψηνόταν τὸ ψωμί. Ὑγιεινὸ ψωμὶ ἀπὸ φούρνο ξύλων.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐργαστήρια καὶ φούρνοι βρίσκονταν κοντὰ στὸ τεῖχος ὅπου ὑπῆρχε λιγότερο ξύλο ἀνακατεμένο

Εἰκ. 53. Φούρνος γιὰ ψωμί (βλ. καὶ εἰκ. 47).

Εικ. 54. Ἀμφορέας. Ὑψος 21 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 55. Κύπελλο με δύο λαβές. Ὑψος 16.3 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 56. Ἀμφορέας. Ὑψος 68 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

στην τοιχοδομία καὶ ὁ κίνδυνος πυρκαγιάς ἦταν μικρότερος ἀπ' ὅ,τι αὐτὸς μέσα στοῦ χωριό. Καὶ τὰ μαγαζιά γιὰ τὸ ψωμί, τὸ ἀλεύρι, τὰ κεραμικά ἦταν καὶ αὐτὰ στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ ἐξυπηρετεῖται. Στενάχωρα θὰ ἦταν μέσα στοῦ χωριό. Τὰ οἷμια ἦταν σιριμωγμένα, τὰ δρομάκια στενά, πουθενὰ φαρδύτερα ἀπὸ 1.20 μ. Οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἔξω, ὄχι μέσα στοῦ χωριό, ἀλλὰ στοὺς ἀγρούς, μισροσιτὰ ἀπὸ τὰ τείχη. Ἐκεῖ ἔστηναν οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» μικρὰ μαγειρεῖα καὶ ἔμνηγαν πασοάλους στὶς τρύπες τοῦ βράχου γιὰ πρόχειρα καλύβια ὅπου κοιμοῦνταν τὰ καλοκαίρια. Ἐκεῖ ἔμεναν καὶ τὰ ζῶα σὲ προχειροφτιαγμένες σιάνες, ὅταν τύχαινε νὰ

Εικ. 57. Πίθος για οσδεύς. Ύψος 57 εκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 58. Πρόχους.

Εικ. 59. Άμφορέας.

Εικ. 60. Σκυφοειδές. Ύψος 11 εκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 61. Κάνθαρος.

Εικ. 62. Θυμιατό.

μη βόσκουν τὰ κοπάδια τους στο λιβάδι. Μέσα στο χωριό δεν υπήρχε χώρος για τὰ ζωντανά.

Τὰ σπήττα τῆς πρώτης σειρᾶς δὲν ἦταν ὅλα προσιτὰ σιτὴν ἀνασκαφή, γιατί οἱ μεταγενέστεροι χιτίστες ἐφτιαξαν καινούργια τείχη μέσα καὶ πάνω στὰ σπήττα (εἰκ. 148). Ἐν τούτοις τὰ σπήττα ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνασκαφοῦν καὶ βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ σὺνεργα στὶς κάρμαρες τους (εἰκ. 54-62). Στὸ σπήτι 1 βρέθηκαν δεκαεπνέα ἀγγεῖα, ἀνάμεσά τους δεκατέσσερα κύπελλα· στὸ σπήτι 7 δεκαπέντε, ἀνάμεσά τους τέσσερις ἀμφορεῖς, δύο κανάτια καὶ τέσσερα κύπελλα. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι ἀδιακόσμητα, ἔχουν χοντὰ τοιχώματα, εἶναι περασμένα μὲ ἓνα σκουρόχρωμο πηχτὸ γκριζωπὸ ἢ κασιανὸ βερ-

νίκι καὶ εἶναι καὶ γυαλισμένα, οκεύη καθημερινῆς χρήσης ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ νοικοκυριά: ἀμφορεῖς, πρόχοι, κάνθαροι, κύπελλα, θυμιατὰ (εἰκ. 62). Ὁ ἀγγειοπλαστικὸς τροχὸς ἐφευρίσκει μέσα σ' αὐτὲς τὲς δεκαετίες, καὶ ὁμως τὰ ἀγγεῖα διατηροῦν ἀκόμη τὴ γοητεία ποὺ τοὺς ἔδινε τὸ πλάσιμο μὲ τὸ χέρι. Μὲ κάθε νέο χωριὸ ἐμφανίζεται καὶ ἓνα καινούργιο «στύλ». Στὴν ἰσορρία τῶν ἀγγείων διαπιστώνουμε ὅτι σχήματα καὶ διακοσμητικὰ μοτίβα συνδέονται μὲ τρόπο ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἀναγνωρίσιμη ἡ ἐπίδραση νέων οἰκιστῶν. Αὐτὸ ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὸν ἀμφορέα μὲ τὲς ἀντικριστὲς γραμμικὲς ἐνότητες (εἰκ. 54). Οἱ γραμμές, ἀπλὲς ἢ σὲ δέομες, ἀπὸ τὴν ὀψιμη νεολιθικὴ ἐποχὴ ἀνήκουν στὰ βασικὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Πάντως ἄς συγκρατήσουμε: τὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλιοὺς ἐγκατεστημένους ἀγγειοπλάστες, καὶ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ χωριοῦ. Ξεθάφτηκαν μέσα ἀπὸ τὲς στάχτες καὶ τὰ εἱρεπὰ τῶν πυρπολημένων σιπιῶν.

Οἰκιστικὰ τετράγωνα ἀντὶ μεμονωμένα οἰκία, αὐτὸ σημαίνει μιὰ ἀνανέωση στὴ μορφολογικὴ δομὴ ἑνὸς χωριοῦ. Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς; Πιθανὸν νὰ εἶχε αὐξηθεῖ ὁ πληθυσμὸς, νὰ μὴν ἐπαρκοῦσε ὁ κατοικησιμὸς χώρος, τὸ χωριὸ ἔπρεπε νὰ ἀπορροφήσῃ κατοίκους ἄλλου χωριοῦ, ἢ κοινότητα ξαναοὐνιάχηκε, οἱ οἰκογένειες θέλησαν νὰ βρίσκονται πὺλ κοντὰ μεταξὺ τους.

Μποροῦμε ἢ πρέπει νὰ ὀνομάσῃ κανεὶς τὸ πέμπτο χωριὸ πόλη; Ὑπάρχει ἓνας βασικὸς κανόνας: πολλὰ οἰκία κάνουν ἓνα χωριὸ πόλη. Ἡ ἀπάντηση εἶναι τόσο δύσκολη, ὅσο ἡ ἐρώτηση: πόσοι οἰκτοὶ κάνουν ἓνα σορὸ; Δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ μέγεθος ἑνὸς χωριοῦ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν σιπιῶν. Τὸ πέμπτο χωριὸ τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας εἶναι καὶ θὰ παραμείνῃ ἓνα χωριό, ὅσο θὰ μένουν πάνω στὸν λόφο ἄνθρωποι. Μεγάλωσε καὶ ἔγινε, ὄχι πόλη, ἀλλὰ ὀχυρωμένο χωριό.

Ὁ πρῶμος ἄνθρωπος εἶναι ἓνα δημιούργημα τῆς φύσης ποὺ δὲν ἐπιλέγει μόνος του τὸ κοινωνικὸ σχῆμα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ζήσει. Ἡ ἴδια ἡ φύση καὶ ἡ θέληση γιὰ ζωὴ φυάχνουν τὴ μορφὴ τῆς κοινότητος. Πῶς συμβίωναν οἱ ἄνθρωποι μεταξὺ

τους; Πῶς γινόταν ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας; Τὸ ἐρώτημα εἶχε τεθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτο οἰκισμὸ, μὰ σιὸ πέμπτο χωριὸ ἡ ἀπάντηση γίνεται εὐκολότερη. Ἐνα τεῖχος περιβάλλει μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων μὲ τὴν ὑλικὴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συμβολικὴ ἔννοια. Ἐκεῖνος ποὺ κατοικεῖ ἐντὸς τῶν τειχῶν ἀνήκει στὴν κοινότητα. Ἡ ζωὴ στὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ ἀπατεῖ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ἄλλοι δούλευαν στὰ χωράφια, ἄλλοι ἦταν ψαράδες, κυνηγοὶ καὶ βοσκοὶ καὶ μερικοὶ ἦταν καλοὶ χειρῶνακες καὶ ἔτσι ἦταν μεταλλουργοί, σιδεράδες ἢ ἀγγειοπλάστες, κάποιοι παραφυλοῦσαν ψηλὰ πάνω στὰ φυλάκια τῶν πύργων καὶ προστάτευαν τὸ χωριό. Σχέσεις ἀνταλλαγῆς εἰδῶν μὲ τὰ γεγονικὰ χωριὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν, ἀλλὰ ὄχι ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ. Γιατὶ τί θὰ μπορούσε νὰ ἀνταλλάξει ὁ φύλακας τῶν τειχῶν γιὰ νὰ πάρῃ ἓνα καρβέλι ψωμί, ἓνα ψάρι, ἓνα σταμνί; Κάθε οἰκογένεια εἶχε τὰ ἀπαραίτητα σιὸ νοικοκυριό της, ἀλλὰ κανεὶς δὲν φούρνιζε τὸ ψωμί μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του, δὲν ἔφτιαχνε σταμνιά μόνο γιὰ ἐκεῖνον, κανεὶς δὲν ἦταν ὁ μεταλλουργὸς τοῦ ἴδιου τοῦ τοῦ ἑαυτοῦ. Τὸ μαγαζὶ τῶν κεραμικῶν δὲν ἦταν τὸ ἰδιωτικὸ μαγαζάκι τοῦ ἀγγειοπλάστη, τὸ ἀλευρομάγαζο τοῦ φούρναρη. Κανεὶς δὲν ἔβλεπε τὸ χωράφι του σὰν ἰδιοκτησία. Καμία γυναίκα δὲν ἔβαφε μόνο τὰ δικά της ρούχα. Οἱ δουλειὲς μοιράζονταν στὸν καθένα. Ἦταν πολλοὶ αὐτοὶ ποὺ δούλευαν στὰ χωράφια. Οἱ ἄντρες ὀργωναν, κυνηγοῦσαν, ψάρευαν, ἔβοσκαν τὰ ζῶα, ἦταν φουρνάρηδες, ξυλοκόποι, χτίστες. Οἱ ἰδιαιτέρη ἱκανοὶ γίνονταν μεταλλουργοί, σιδεράδες, ἀγγειοπλάστες. Μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν καὶ τὲς φυτεῖες προστέθηκαν γιὰ τὴ γυναίκα στὲς ἀσχολίες τοῦ σιπιῶ καὶ τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν καὶ νέες δραστηριότητες.

Ἡ φροντίδα γιὰ τὲς ζωτικὲς ἀνάγκες ἦταν φροντίδα ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ. Τὸ χωράφι, τὰ ζῶα, τὸ ψάρεμα, τὸ κυνήγι γέμιζαν τὴ ζωὴ τοῦ καθενός, ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλος χώρος καὶ ἄλλη ἐλευθερία ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ τὴν κοινότητα. Πῶς νὰ δημιουργηθοῦν λοιπὸν κοινωνικὲς διακρίσεις σὲ μιὰ τόσο στενὰ δεμένη κοινωνία; Ὅλοι τους ἦταν πλοῦσιοι καὶ φτωχοί, ὅλοι ἦταν συνιδιοκτῆτες, κανεὶς δὲν χαρακτηρίζε αὐτὸ

ἢ ἐκεῖνο ὡς προσωπική του ιδιοκτησία. Ἐνιωθάν τὴν ἐργασία ὡς ἐργασία συλλογική. Ὅροι ὅπως «κοινωνία μυρμηγκίων» ἢ «πρωτόγονη ιδιότητα» εἶναι λαθεμένοι συνειρμοί, γιατί οὐ μίᾱ τὸσο πρῶμῃ κοινότητα χωριοῦ οἱ δουλειὲς μοιράζονταν ἀνάλογα μὲ τὴς ἱκανότητες τοῦ καθένα. Τὸ ἄτομο βρίσκεται στὴν ἀρχὴ, ὄχι σὺν τὸ τέλος ἑνὸς πολιτισμοῦ. Ἡ ἀτομικότητα, ἢ εἰδοποιὸς διαφορά τοῦ καθένα, δὲν ἐκφραζόταν σὺν τρόπο συμπεριφορᾶς ἢ σὺν ταμπεραμέντι, οὔτε σὺν «ιδιότητες τοῦ χαρακτήρα». Ξεχωρίζαν σὺν πράξεις. Ὁ ἕνας μπορούσε νὰ λαξεύει καλὰ τὴν πέτρα, ὁ ἄλλος νὰ χειρίζεται καλὰ τὴ φωτιά καὶ τὰ ξύλα, ἕνας ἄλλος νὰ εἶναι ἱκανὸς χτίστης, ἄλλοι ἐπιδέξιοι κυνηγοὶ καὶ ψαράδες. Ὅταν σήμερα πολλοὶ ἄνθρωποι λέγονται «Μαρμαράς», «Μαραγκός», «Κυνηγός», «Ψαράς», τὰ ὀνόματά τους ἀνέχονται μὲ βεβαιότητα σὺν ἐπαγγέλματα τῶν προγόνων τους. Σὲ μίᾱ τέτοια κοινωνία ὅπου ὅλα ἦσαν κοινά, ἀρχηγὸς θὰ ἦταν κάποιος ποὺ θὰ ξεχώριζε ἀνάμεσα σὺν ἄλλους, ὅπως κάποιος ἀπόγονος ἐκείνου ποὺ τοὺς ὁδήγησε κάποτε σ' αὐτὸν τὸν τόπο.

Τὸ πέμμιτο χωριὸ εἶναι ἕνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς, ὅπου ὅλα δημιουργήθηκαν ὄχι σύμφωνα μὲ ἕνα συγκεκριμένο σχέδιο. Τὰ οἰκία καὶ τὰ οἰκιστικὰ τετράγωνα ἔδωσαν σὺν στενὰ δρομάκια τὸ πλάτος καὶ τὴν κατεύθυνση. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς, καὶ μάλλον εἶται θὰ ἦταν, ὅτι τὰ οἰκία καὶ τὰ τετράγωνα ποὺ ὁ χρόνος ἐφθειρε ἔγειραν τὸ ἕνα πρὸς τὸ ἄλλο, ὅπως τὰ οἰκία οὐ ἕνα μεσαωνικὸ χωριό.

Ὅταν κάποια μέρα τοῦ ἔτους 2050 π.Χ. ἐπιτέθηκαν ξένοι σὺν πέμμιτο χωριό καὶ ἔβαλαν φωτιά καὶ οἱ πολλὲς μικρὲς φωτιὲς ἐνώθηκαν οὐ μίᾱ μεγάλη πυρκαγιά, δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν οβήσουν τόσο εὐκόλα μὲ νερὸ καὶ χῶμα. Ἄν καὶ ἡ καταστροφή διαπιστώθηκε μόνο σὺν πρώτη σειρὰ τῶν οἰκιῶν, οἷγουρα δὲν θὰ εἶχε περιοριστεῖ ἢ μανία τῆς φωτιάς μόνο ἐδῶ. Ἐγινε μίᾱ πραγματικὴ ἀπανθράκωση. Οἱ στάχτες ἀπὸ τὰ ἐρείπια φθάνουν τὸ μισὸ μέτρο πάνω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν οἰκιῶν, ὑπάρχουν σωριασμένοι πλίνθινοι τοῖχοι, καμένα δοκάρια ποὺ κάποτε στήριζαν τοὺς τοίχους καὶ ἔφεραν τὴν ἐπίπεδη στέγη. Καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πολλὲς μαρτυρίες: μαυρισμένα ἀγγεῖα καὶ

ἔχνη ἀπὸ καινὰ σὺν πέτρινους τοίχους τῶν οἰκιῶν. Ὅταν ἔπασαν φωτιά οἱ στέγες, κατέρρευσαν τὰ ξύλινα δοκάρια μὲ τὰ χοιτάρια, τὰ ξερὰ κλαδιά καὶ τὸ στρώμα τοῦ πηλοῦ σὺν δάπεδο τῶν οἰκιῶν· ἀκολουθοῦσαν οἱ φαιοὶ πλίνθινοι τοῖχοι ποὺ ἀπὸ κασιανόχρωμοι εἶχαν γίνει γκριζόασπρες στάχτες σὺν λαύρα τῆς φωτιάς. Μόνο τὰ πέτρινα κρημνιδώματα τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν ἀντιστάθηκαν σὺν καταστροφή. Κανένα οἶκον δὲν ἦταν ἄδικο ἐκείνη τὴν ὥρα: πάνω σὺν πατημένο χῶμα-τινὸ δάπεδο βρίσκονταν ἀκόμα τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ἐργαλεῖα· τὰ σιτηρὰ γιὰ τὸ ψωμὶ καὶ τὸ ἀλεύρι ἦταν σκορπισμένα σὺν πάτωμα γύρω ἀπὸ τὴ μυλόπετρα ὅταν ξέσπασε ἢ πυρκαγιά. Εὐρήματα «οκεπασμένα ἀπὸ στάχτες» εἶναι σημαντικὰ εὐρήματα: δίνουν σὺν χωριό, σὺν ἀγγεῖα καὶ σὺν καταστροφή μίᾱ χρονολογία.

Δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ προκάλεσαν οἱ κάτοικοι μόνοι τους τὸ αἰτύχημα μὲ μίᾱ ἀπροσεξία τους σὺν ἐστία τοῦ οἰκιοῦ, ἢ νὰ πινάχηκε καμὶά οἰκία ἀπὸ ἕνα χαλασμένο φούρνο σὺν χῶρο τῶν ἐργαστηρίων. Πιθανότερο εἶναι νὰ ἦταν ἐξωτερικὴ ἐπίθεση. Ἐνα εἶναι βέβαιο: Ἡ ἐχθρική ἐπέλαση προήλθε ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλαγιά, ποὺ παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀπὸ κρημνὴ προσφερόταν γιὰ ἐπίθεση. Μέσα σὺν οκοτάδι θὰ μπορούσαν οἱ ἐχθροὶ νὰ ἀράξουν σὺν βορεινὸ ὄρμο, νὰ οκαρφαλώσουν πρὶν ἀπὸ τὸ χάραμα, ἀπαρατήρητοι σὺν οκιά τοῦ ἀπότομου βράχου. Πρέπει ἀκόμα νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ μονοπάτι ποὺ πήραν γιὰ νὰ εἰσβάλουν σὺν χωριό. Μέσω ἑνὸς πηγαδιοῦ ποὺ εἶχε οκαφτεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ σὺν ἀμυντικὸ τείχος τοῦ ἑναίου χωριοῦ, μπορούσε νὰ προσεγγίσει κανεὶς πρὸς τὴν πόλη. Ἡ εἰσβολὴ ἔγινε πράγματι ἀπὸ τὴ βόρεια πόλη. Μεγάλῃ ἦταν ἡ συμφορὰ ποὺ ἐπληξε τὸ πέμμιτο χωριό. Οἱ ἄνθρωποι θὰ ὑπέφεραν περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι μπορούμε νὰ φανταστοῦμε. Σκέψεις γιὰ τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα καὶ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία ἀρχίζουν νὰ γεννιοῦνται.

Ποιοὶ νὰ ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ κατέφθασαν ἀπὸ τὸ Βορρὰ καὶ κατέλαβαν τὸ χωριό; Ἦταν νομάδες; Ἀνθρωποὶ χωρὶς γῆ καὶ ιδιοκτησία ποὺ εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ μακρινὲς χώρες μὲ τὰ κοπάδια καὶ τὰ μικρά τους ζῶα καὶ τὴν ἐντελὲς ἀπαραίτητη οἰκοσκευή, εἴτε ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία, γιὰ νὰ βροῦν και-

νούργιες χώρες για κατοικία καὶ βοσκοτόπια, εἴτε μέσα ἀπὸ μιὰ μαζικὴ μετακίνηση λαῶν; Δὲν ἐξιχνιάζονται πᾶς εὐκόλα ὅλα αὐτά. Οἱ νομάδες ζοῦν κυρίως ἀπὸ τὴν τροφосуλλογὴ καὶ τὸ κυνήγι. Ὅταν συναντοῦσαν μόνιμα ἐγκατεστημένους κατοίκους μιᾶς περιοχῆς θὰ ἔκαναν ἀνταλλαγὰς μὲ δικά τους προϊόντα. Ξαφνικὰ θὰ ἔγιναν ἐπιθετικοί. Κάπως εἴτσι θὰ ἔγιναν τὰ πράγματα καὶ στὴν «Κολόνα». Δὲν ὑπῆρχε λόγος ἐπιδρομῆς ὡς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σὲ ἐγκατεστημένους καὶ νομάδες, ἀνάμεσα σὲ κατέχοντες καὶ ἄκληρους. Οἱ ἀπατιήσεις τῆς νομαδικῆς ζωῆς, οἱ ἀτέλειωτες ὁδοπορίες θὰ τοὺς εἶχαν τραχύνει καὶ θὰ τοὺς εἶχαν κάνει ἔμπειρους ἐπιδρομεῖς. Καὶ ἐπειδὴ τέιοιοι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὴν πείρα τῆς ιδιοκτησίας καὶ οὐτε ξέρουν τὴ μόνιμη κατοικία, δὲν θὰ εἶχαν νὰ χάσουν καὶ τίποτα. Ὅταν ἐμφανιστεῖ ἓνα ἐμπόδιο στὸν δρόμο, μποροῦν νὰ τὸ παρακάμψουν μιὰ καὶ δὲν παραποῦνται ἀπὸ τὴ δική τους γῆ· ἀκόμα καὶ σιὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπερπεροῦν ἀπέναντι στοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους. Ὁ κάτοικος ἐνὸς τόπου ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι δεμένος μὲ τὸ σπιτί του, μὲ τὸ χωριό του καὶ τὸ καλλιεργημένο χωράφι του, γιατί μόνο μέσα

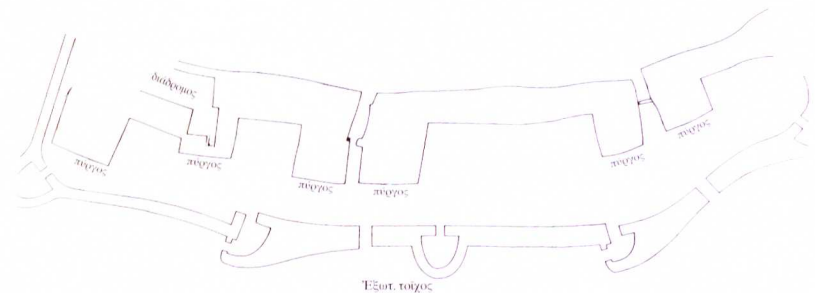

Εἰκ. 63. «Μινύειος» κρατήρας. Πηλός. Ὑψὸς 24 ἐκ. Περ. 1700 π.Χ.

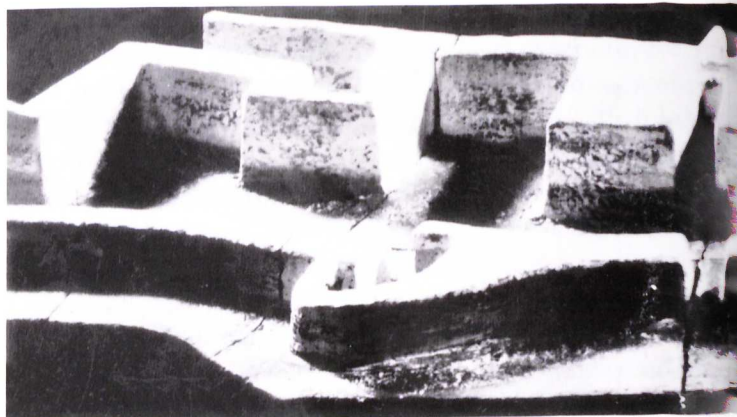
στὴν κοινότητα νιώθει ἄξιος καὶ ἀσφαλής. Ποιὸς ἀφήνει ἄλλωστε τὸν τόπο του, τὸ οἶγουρο κέντρο τῆς ὑπαρξῆς του, παρὰ μόνο κάτω ἀπὸ πίεση καὶ μεγάλο ἐξαναγκασμό! Καὶ εἴτσι ἔμειναν οἱ ἄνθρωποι στὴν «Κολόνα» καὶ ἔχτισαν πάνω στὰ ἐρείπια ἓνα νέο χωριὸ καὶ ἡ ζωὴ συνεχίστηκε.

Ἄφησαν ἵχνη οἱ νομάδες στὴν Αἶγινα ἢ ἄλλου; Μέσα ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουμε. Τὰ λαγύγια τῶν νομάδων εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ τῶν μόνιμα ἐγκατεστημένων. Ποῦ βρίσκονται ὅμως τὰ ἀγγεῖα αὐτά; Νομίζω ὅτι τὰ «μινύεια» ἀγγεῖα (εἰκ. 63) καὶ οἱ πρόγονοί τους εἶναι κεραμικὴ τῶν νομάδων. Ὅχι τόσο γιὰ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ τοὺς ὅσο γιατί τὸ σχῆμα τοὺς δὲν εἶναι ντόπιο. Ἀς μὴ συμπεράνουμε βιασικὰ ὅτι ἓνα τέτοιο σχῆμα γεννιέται μὲ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγειοπλαστικοῦ τροχοῦ. Τὰ ραβδωτὰ πόδια, τὰ ἐντονα διαμορφωμένα χεῖλη ἀποινέουν ξένη τεχνιοτροπία καὶ γενικά, τοὺς λείπει ἡ ἐλευθερία τῶν ντόπιων.

Μήπως ἔφτασαν οἱ εἰσβολεῖς ἀπὸ τὸν Βορρά; Ἀπὸ τὰ Βαλκάνια ὡς τὴ νότια Ρωσία δὲν βρέθηκαν ἀγγεῖα νὰ τὸ μαρτυροῦν. Χωριὰ καταστράφηκαν ἀλλὰ ὄχι παντοῦ καὶ ὄχι ταυτόχρονα. Οἱ Μινύες, ἓνας μυθικὸς λαὸς στὴ Βοιωτία, θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν συνεργαστεῖ. Οἱ Μινύες χάθηκαν. Ἡ περιπέτεια

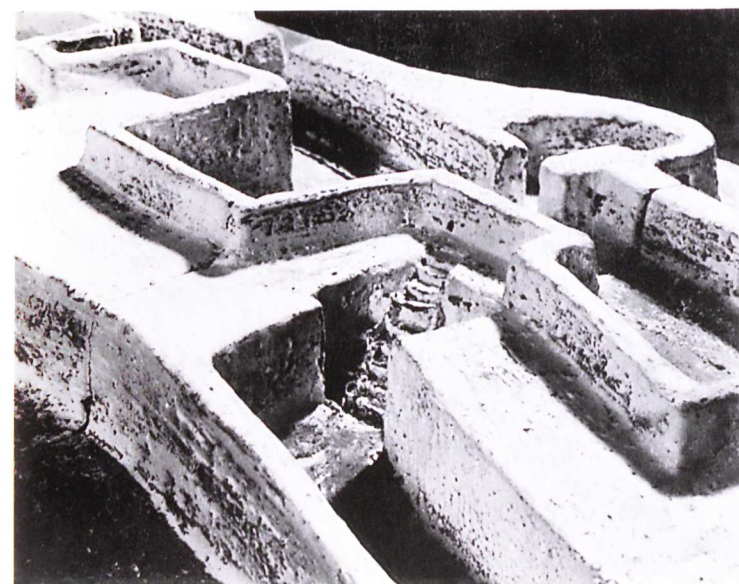
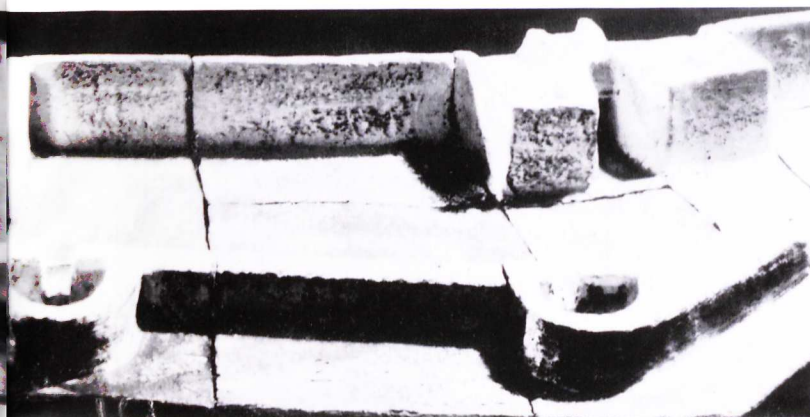
Εἰκ. 64. Ὀχυρωματικὸ τεῖχος τοῦ ἑκτοῦ χωριοῦ καὶ προτεῖχιομα. 2050-2000 π.Χ. Μῆκος 77 μ.

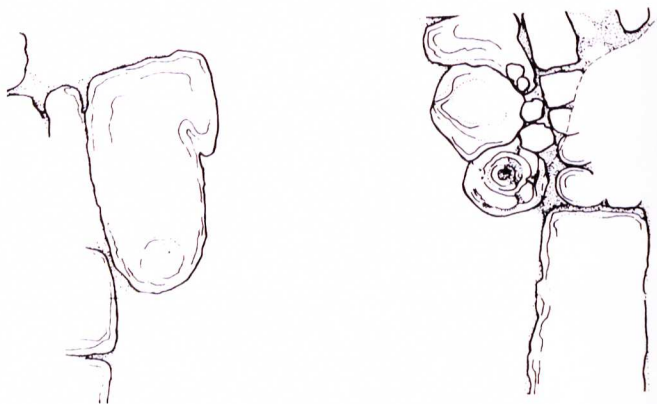
Εικ. 65α. Πήλινη μακέτα του έκτου χωριού. Όχύρωση με προτείχιομα. Από ανατολικά.

Εικ. 65β. Φυλάκια πύλης με προτείχιομα. Από νότια.

Εικ. 65γ. Νότιο τμήμα με άμυντικό διάδρομο. Από δυτικά.

Είκ. 66. Νότια πύλη της οχύρωσης τοῦ ἔκτου χωριοῦ. Ἄρμος καὶ φραγμὸς τῆς πύλης. Ἐνοίγμα περ. 1.20 μ.

Είκ. 67. Πέτρινος ἄρμος γιὰ τὸ δοκάρι τῆς πύλης (εἰκ. 66).

Είκ. 68. Κατώφλι τῆς βόρειας πύλης. Ἀπὸ ἀνατολικά.

ποῦ ὀνομάζουμε «κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν» ἦταν μιὰ ἐνδο-ἐλληνική ἐπιδρομὴ ἀπὸ ὁμάδες ἀνθρώπων.

Οἱ Αἰγινῆτες δὲν ἐγκατέλειψαν τὸ κατεστραμμένο τους χωριό, ἔμειναν πεισματικὰ στὸν τόπο τους καὶ τὸν ξανάχτισαν γρήγορα. Ὁ χρόνος πίεζε, φοβοῦνταν νέες ἐπιθέσεις καὶ ἡ ζωὴ ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ. Ἔτσι χτίστηκε τὸ ἔκτο χωριό (2050-2000 π.Χ.). Διόρθωσαν τὶς ζημιές στὰ παλιὰ τεῖχη, τὰ ἐνίσχυσαν ὅπου ἦταν ἀνάγκη καὶ τὰ ἄφησαν νὰ λειτουργοῦν ὡς προτειχισμα. Ἡ καταστροφὴ μπόρεσε τελικὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ. Δὲν ἰσοπέδωσαν τὰ κτίσματα ποῦ στέκονταν ἀκόμη ὀρθὰ, μόλις ποῦ ἀπομάκρυναν τὰ χαλάσματα. Ἐκαναν ὅμως κάτι νέο γιὰ κάθε γνώστη προϊστορικῆς οἰκοδομίας: ἔχτισαν τὸ βασικὸ τεῖχος (εἰκ. 64, 65) μερικὰ μέτρα πίσω ἀπὸ τὸ παλιὸ καὶ τὸ θεμελίωσαν πάνω στὰ καμένα εἴρημα τοῦ πρώτου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (εἰκ. 47, 49). Οἱ πέτρινες κρημίδες ποῦ στέκονταν ἀκόμα ὀρθες, καθόρισαν τὸν τύπο καὶ τὴ διαδρομὴ τοῦ τεῖ-

χους καθώς καὶ τὴ θέσῃ τῶν πύργων. Γέμιοαν μὲ πέτρες καὶ χῶματα τοὺς χώρους τῶν πίσω σπητιῶν, ἐνίσχυσαν καὶ κάλυψαν τοὺς πῶ ἀδύνατους τοίχους. Ἀνὰ δύο σπήτια τὰ διαμορφῶναν οὐ πύργους χιτίζοντάς τα μὲ πέτρες καὶ χῶμα, καὶ ἐνισχύοντάς τοὺς τοίχους τους. Ἀκόμα καὶ τὸ παλιὸ σιδηρουργεῖο (εἰκ. 47, 50, 51) ἔγινε πύργος· μία σκάλα ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν παλιὰ εἴσοδο τοῦ σπητιοῦ, ὀδηγοῦσε τώρα πάνω στὴν πλατφόρμα τοῦ τείχους. Τὸ σύστημα τῆς παλιᾶς σειρᾶς τῶν σπητιῶν καὶ οἱ κρημίδες ποὺ εἶχαν μείνει ὀρθιές (εἰκ. 47, 49, 64, 65), καθόρισαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ σχέδιο τῆς νέας ὀχύρωσης. Ἐτοῦ ἔγινε τὸ νέο τεῖχος. Μιὰ καὶ οἱ δύο παλαιοὶ κεντρικοὶ δρόμοι παρέμειναν οἱ ἴδιοι, δὲν ἄλλαξε ὁ τρόπος ποὺ ἔμπαινε κανεὶς στὸ χωριό, ἔμπαινε δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ, στὰ δυτικά (εἰκ. 106, 113). Χύστηκαν μόνο νέες πύλες. Ἀπὸ τὴ νότια πύλη διασώθηκαν μόνο: ἡ μεγάλη πέτρα μὲ τὸ κοίλωμα ποὺ πάνω τῆς ἔστριβε τὸ δοκάρι τῆς πόρτας καὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι μία κοιτρόνα, ποὺ πάνω τῆς ἔκλεινε τὸ πορτόφυλλο (εἰκ. 66, 67). Στὴ βόρεια εἴσοδο βρίσκειται ἀκόμα ἐπὶ τόπου τὸ πέτρινο κατώφλι, ποὺ ἔχει πᾶχος 1.20 μ., καὶ εἶναι μόνο λίγο φθαρμένο. Καὶ ὅταν ὁ πέτρινος ἀρμός τῆς πόρτας (εἰκ. 67) εἶχε φαγωθεῖ πολὺ ἀπὸ τὸ δοκάρι ποὺ ἀνοιγόκλεινε, ἔβαλαν μία πέτρα μὲ λάσπη μέσα στὴν ὀπή. Τὸ πέμπτο τεῖχος τοῦ χωριοῦ ἔμεινε στὴ θέσῃ του καὶ ἔγινε προτεῖχιομα (εἰκ. 47, 49).

Πάνω στὰ τεῖχη καὶ τοὺς πύργους περνοῦσε ἓνας ἀμυντικὸς διάδρομος, κάπὼι οὐκ δρόμος πάνω στὰ τεῖχη, ἐνισχυμένος μὲ πηλό (εἰκ. 65). Γιὰ πρώτη φορὰ μποροῦσαν οἱ ἀμυνόμενοι νὰ στέκουν πάνω στὰ τεῖχη καὶ ὄχι νὰ στέκονται μόνο ἀπὸ πίσω ὅπως παλιά. Τὴν προστασία τῶν πλευρῶν ἀνέλαβαν τώρα οἱ πύργοι.

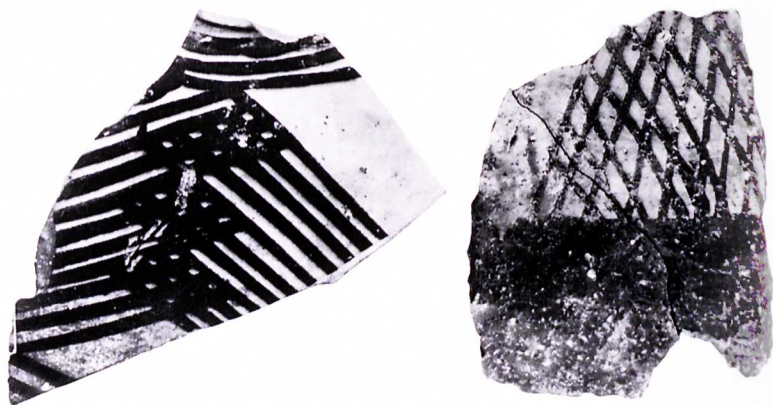
Ὅσο παράξενο καὶ νὰ μᾶς φαίνεται τὸ ὀχυρωματικὸ σύστημα τῆς Αἰγίνας μὲ τοὺς ψηλοὺς πύργους δὲν ἔχει γίνεῖ πάνω σὲ ξένα πρότυπα. Τὸ σχέδιο εἶναι γέννημα μιᾶς ἀνάγκης, ποὺ ὀδήγησε τοὺς κατοίκους νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ σπήτια. Καὶ μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφή κατέλαβαν τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν καὶ ἐκμεταλλεύτηκαν τὶς νέες δυνατότητες γιὰ ἓνα καλύτερο ὀχυρωματικὸ σύστημα, θυοιάζοντας βέβαια γι' αὐτὸ

Εἰκ. 69. Ἀμφορέας. Ὑψὸς 45 ἐκ. 2050-200 π.Χ.

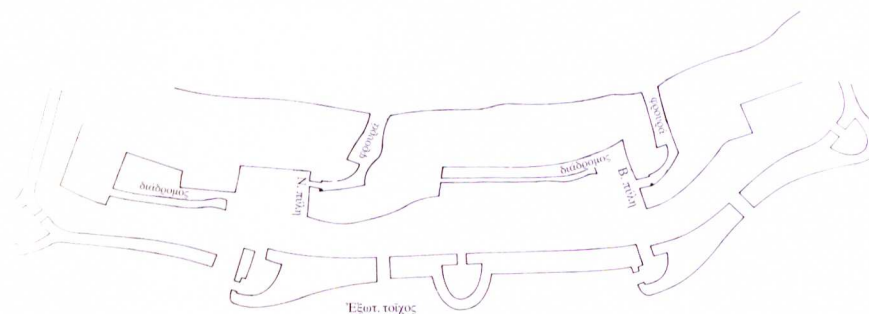
Εἰκ. 70. Θραύσματα κλειστοῦ ἀγγείου. Ὑψὸς 19 ἐκ. 2050-2000 π.Χ.

Εικ. 71-72. Θραύσματα ἀμφορέων. 2050-2000 π.Χ.

οικόπεδα τοῦ οἰκισμοῦ. Ἦταν δυσκολότερη τώρα ἡ εἰσβολὴ σὺν χωριῷ γιὰ ἓναν ἐπιδρομέα· θὰ ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει κατ' ἀρχὴν τὸ προτείχιομα. Ἐπιβλητικὸ καὶ ἀποτρίπαιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανίσει τὸ τεῖχος μὲ τοὺς πύργους του ἀπὸ πίσω, σὺν ἀπειλητικὸ καὶ ἀπόρθητο κάστρο, εἶχε βέβαια καὶ τριάμισι μέτρα ὕψος. Πολεμίστριες δὲν εἶχαν οὔτε οἱ πύργοι οὔτε τὰ τεῖχη· παρ' ὅλη τὴν ἐνίσχυση ὅμως ἦταν καὶ παρέμεινε τὸ προστατευτικὸ τεῖχος ἐνὸς χωριοῦ καὶ ὄχι ἐνὸς κάστρου. Ἡ διαρρύθμιση τοῦ ξαναχτισμένου χωριοῦ δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή· ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συμμὴ ποὺ τὰ σπῆτια εἶχαν σχηματίσει οἰκοδομικὰ τετράγωνα, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο καὶ σὺν ἐπόμενῳ χωριῷ.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε: Οἱ ντόπιοι κάτοικοι ἦταν αὐτοὶ ποὺ ξανάχτισαν ὃ,τι εἶχε καταστραφεῖ, καὶ ὄχι ξένοι, γιὰτὶ μόνο οἱ ντόπιοι ἤξεραν νὰ βροῦν μέσα στὰ χαλάσματα τὰ θεμέλια τῶν σπητιῶν καὶ τὴ διαδρομὴ τῶν δρόμων. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν χιτίζουν τεῖχη πάνω στὰ ἐρείπια σπητιῶν. Καὶ τὰ ἀγγεῖα τοῦ νέου χωριοῦ δὲν ἦταν ξενόφερτα. Οἱ ἀγγειοπλάστες κράτησαν τὴν παραδοσιακὴν μορφήν. Τὸ φόντο καὶ ὁ διάκοσμος ἀλλάζουν χρωματικά. Ἐνα ἀνοιχτόχρωμο φόντο φέρει σκουρόχρω-

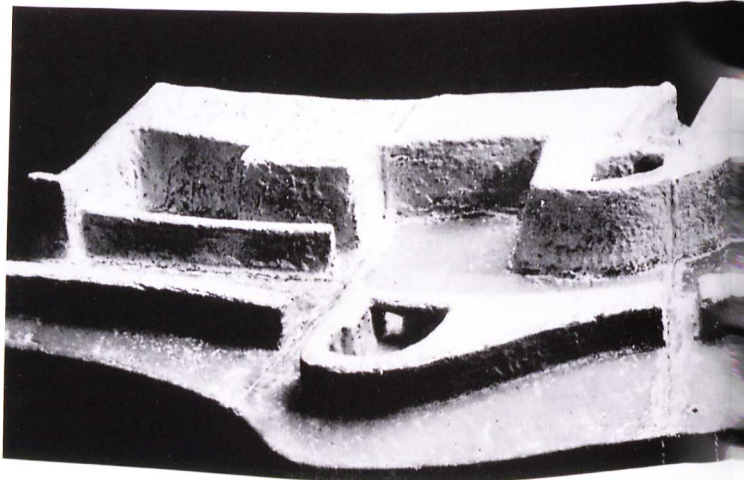

Εικ. 73. Τεῖχος ἑβδομου χωριοῦ καὶ ἑβδομο προτείχιομα. 2000-1900 π.Χ.

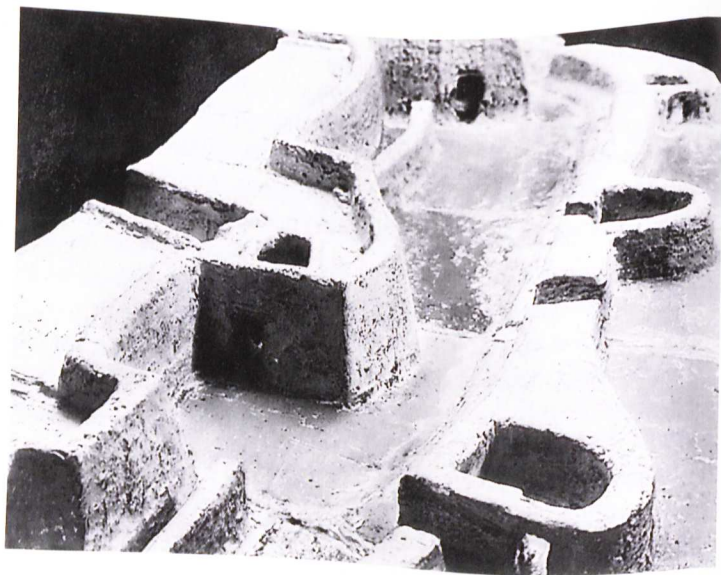
μα σχέδια καὶ τὸ ἀντίστροφο. Φορέας τοῦ διακόσμου στοὺς ἀμφορεῖς καὶ τὰ κανάτια εἶναι τώρα οἱ ὅμοιοι (εἰκ. 69-72), τὰ κύπελλα προσφέρονται γιὰ «ὀλόσωμη» διακόσμηση (εἰκ. 70). Ὁ διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ πυκνὲς γραμμὲς ποὺ εἶναι παράλληλες ἢ σχηματίζουν τρίγωνα. Τὰ γωνιώδη πλέγματα καὶ οἱ ταινίες παρακολουθοῦν τὴν καμπυλότητα τοῦ ἀγγείου. Οἱ μορφὲς τῶν ἀγγείων καὶ ὁ διάκοσμος προαναγγέλλουν τὴν μελλοντικὴν ἐξέλιξιν. Ἔτσι, γιὰ τὸ ἑβδομο χωριό, ἀποκομίζουμε ὡς βέβαιο, καὶ ὄχι ἀσήμαντο, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κάτοικοι ἔμειναν οἱ ἴδιοι.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι τοῦ ἑβδομου χωριοῦ (2000-1900 π.Χ., εἰκ. 73-75) μετέβαλαν ριζικὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ ἔκτου χωριοῦ ὥστερα ἀπὸ μισὸ μόλις αἰῶνα, εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀκατανόητος. Δὲν συνεπάγεται φυσικὰ κάθε ἀλλαγὴ, ὅσο μεγάλη καὶ νὰ εἶναι, μία προγενέστερη καταστροφὴ.

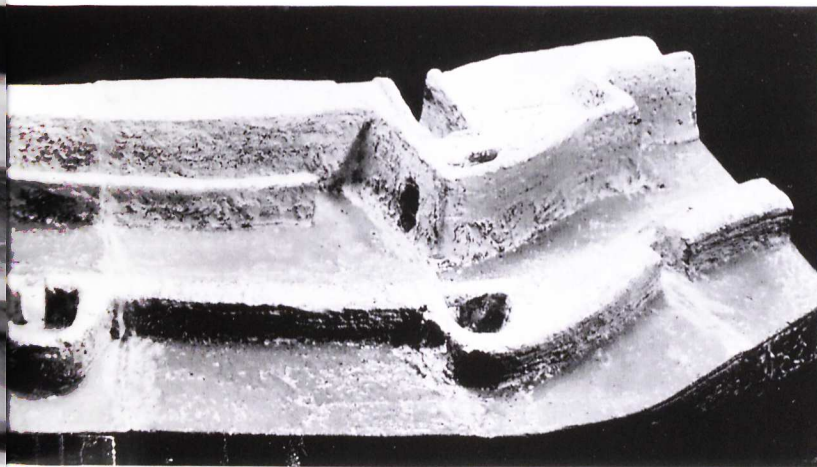
Τὸ παλιὸ τεῖχος δὲν χρησιμοποιήθηκε. Ἦταν καλοχτισμένο καὶ ἰσχυρό, τυχόν ρωγμὲς θὰ μπορούσαν γρήγορα νὰ ἐπισκευαστοῦν. Δὲν τὸ ἔκαναν παρὰ κράτησαν τὸν πυρήνα τοῦ ἔκτου ὀχυρωματικοῦ τεῖχους καὶ ἐνίσχυσαν τὸ κυρίως τεῖχος μὲ προσθήκας μέχρι ποὺ ἔφθασε τὰ ἑξὶ μέτρα πάχους. Στὴν ἀρχαία Αἴγινα δὲ συνήθιζαν νὰ ἰσοπεδώνουν τελείως τὰ κτίσματα πρὶν χτίσουν κάτι νέο. Μόνο στὴς πύλες γκρέμισαν μερικὲς σειρὲς ἀπὸ πέτρες στὰ σημεῖα ὅπου ἐμπόδιζαν τὴν πρόσοδο. Ὅταν

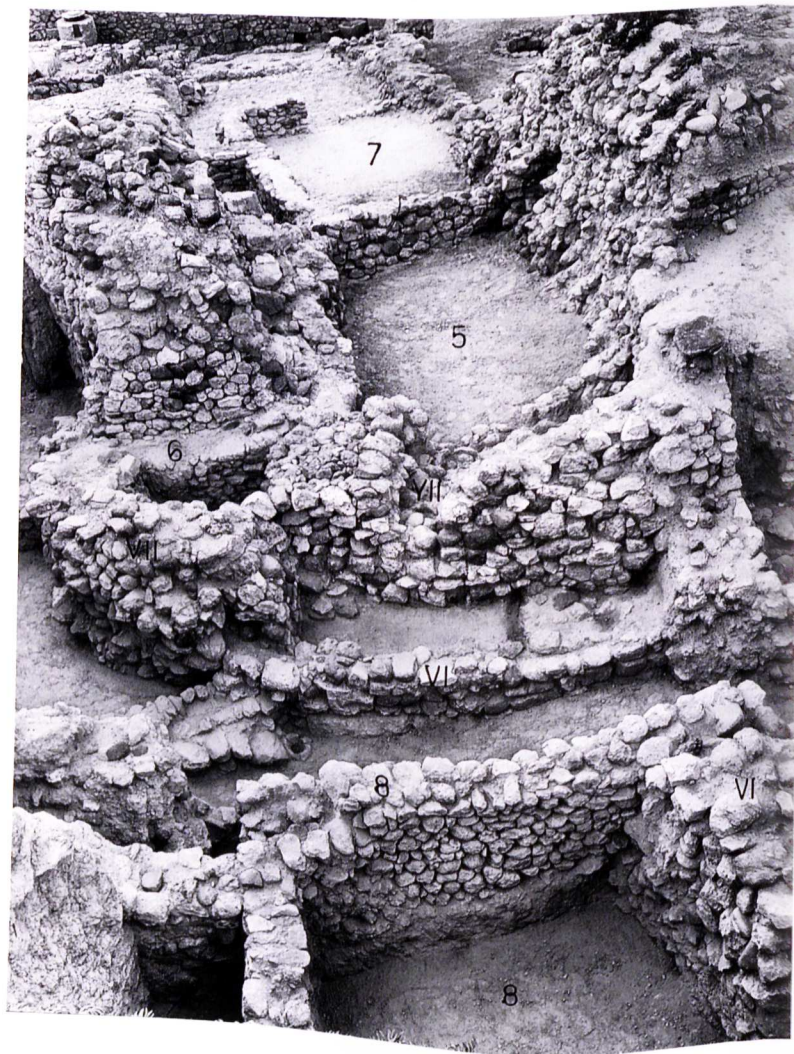
Εικ. 74α. Πήλινη μακέτα της οχύρωσης του εβδομου χωριού με πύργους στις εισόδους καὶ προτείχιομα (εἰκ. 73). Ἀπὸ ἀνατολικά.

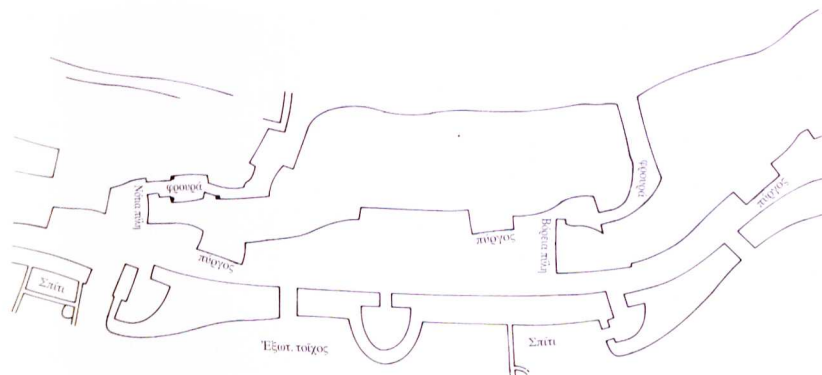
Εικ. 74β. Νότιο τμήμα, ἀμυντικὸς διάδρομος καὶ προτείχιομα.

Εικ. 74γ. Σκάλα πρὸς τὸν ἀμυντικὸ διάδρομο. Ἀπὸ δυτικά.

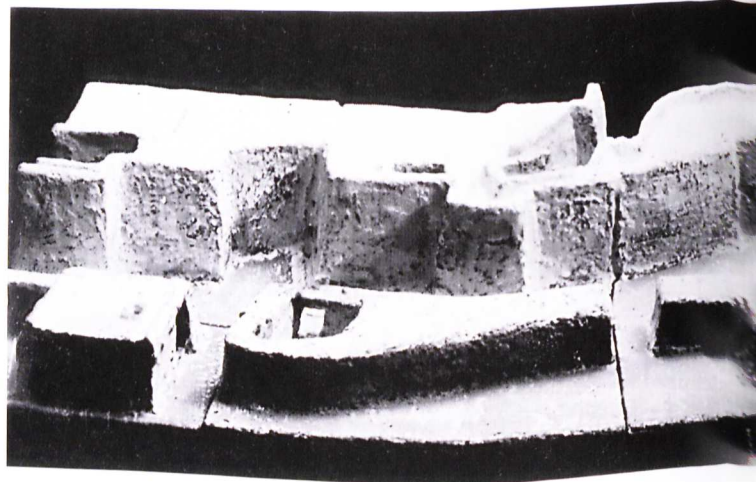

Είκ. 75. Ὁχύρωση τοῦ δρόμου τῆς πόλης, ἑβδομο χωριό. Σημεῖα τοῦ πέριπτου χωριοῦ. Ἀπὸ βόρεια.

Είκ. 76. Ὁχύρωση καὶ προτείχιομα τοῦ ὁγδοῦ χωριοῦ. 1900-1800 π.Χ.

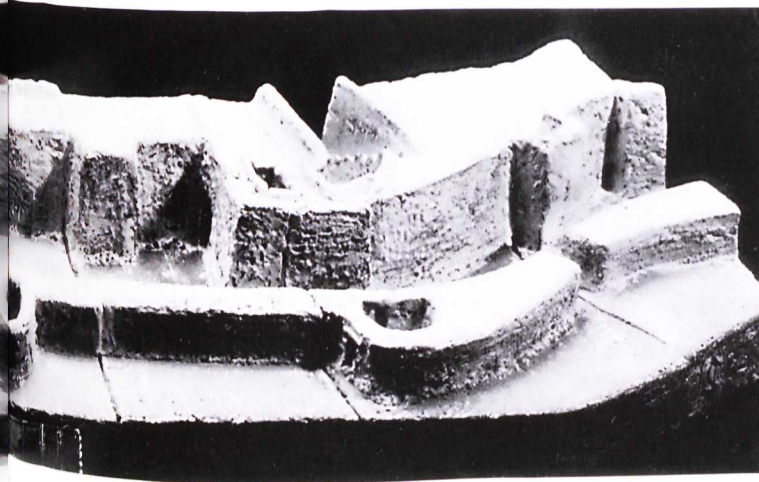
εἶχαν ὁλοκληρωθεῖ οἱ ἐργασίες στὰ παλιὰ τεῖχη (εἰκ. 75), ἔβαν μπροστὰ ἓνα καμπύλο προτείχιομα σὶδ νότιο καὶ βόρειο σημεῖο (εἰκ. 73, 74, 86). Μεταξὺ τοῦ παλιοῦ καὶ νέου τείχους δημιουργήθηκαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο πυργόοιχμες ἑλικοειδεῖς πύλες, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος σχημάτιζαν τὸν δρόμο τῆς πόλης. Οἱ δύο κεντρικοὶ δρόμοι ἔβγαιναν στὰ παλιὰ σοκάκια ποὺ προϋπῆρχαν καὶ ποὺ καὶ στὰ προηγούμενα χωριὰ ὁδηγοῦσαν σὶδ ἐσωτερικὸ, σὶδ δυτικὸ τμήμα τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 112, 113). Οἱ κεντρικὲς πύλες ἀνοίγαν πάλι πρὸς τὰ νότια καὶ οἱ κάτοικοι εἶχαν καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὀφέλη ποὺ εἶχαν καὶ παλαιότερα ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα πρὸς Νότιο. Οἱ ὀχυρωμένοι εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως ἀσφαλέστεροι καὶ ἡ ἀμυνὰ τους εἶναι εὐκολότερη· καὶ ἔπειτα ἐμποδίζουν τὸν ἐχθρὸ νὰ βλέπει σὶδ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ. Σιτὸς Αἰγινήτες ὁ τρόπος αὐτὸς οἰκοδόμησις ἦταν οἰκετός, ἂν καὶ τώρα πρὸ ἐξελιγμένος ἦταν ὁ παλιὸς αἰγινήτικος. Γιὰ νὰ προφυλάξουν τίς εἰσόδους ἀκόμα περισσότερο, πρόσθεσαν σὶδ κυρίως τεῖχος ἓνα στενότερο ἔτσι ὥστε νὰ σχηματιστεῖ ἓνας διάδρομος ποὺ νὰ μὴ γίνεται ἀνυληπιτὸς ἀπ' ἔξω (εἰκ. 73, 74). Μέσα ἀπὸ αὐτὸν μπορούσαν νὰ ξεχυθοῦν οἱ ἀμυνόμενοι γιὰ νὰ αἰφνιδιάσουν τὸν ἐχθρὸ ἀπὸ τὰ νῶτα, ὅταν θὰ ξεσποῦσε ἡ μεγάλη μάχη γύρω ἀπὸ τὴν πόλη.

Εικ. 77α. Πήλινη μακέτα του ὀγδοῦ τείχους (εἰκ. 76).

Εικ. 77β. Κυρίως τείχος καὶ προτείχισμα στὰ νότια.

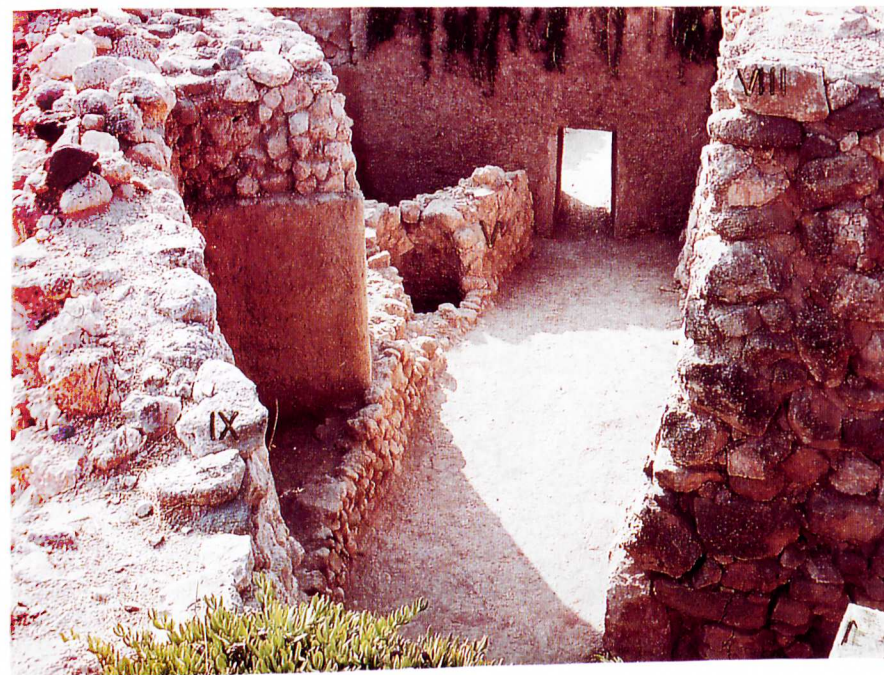
Εικ. 77γ. Κυρίως τείχος καὶ προτείχισμα στὰ βόρεια. Ἀπὸ δυτικά.

Εικ. 78. Μεγάλο οχυρωματικό τείχος στη νότια πύλη του ὄγδου χωριού. Πέμπτο καὶ ἑνατο τείχος. Ἀπὸ νότια.

Τὸ τείχος αὐτὸ δὲν ἀπέκτησε πύργους: Ἦταν ἀπλῶς καμπυλό-
οχημο χωρὶς κανένα ἰδιαίτερο ἐξωτερικὸ γινώρισμα, ποὺ ἔκρυβε
ὅμως πολλοὺς κινδύνους γιὰ τὸν ἐπιτιθέμενο, μία ἰδιότητα ποὺ
ἔχουν ὅλα τὰ φρούρια. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὑπῆρχε ἀκόμα τὸ πολύτιστο
προτείχισμα, τὸ πρῶν κύριον τείχος τοῦ πέμπτου χωριοῦ (εἰκ.
49, 74). Δὲν ἦταν μόνο τὸ ἀρχικὸ ἐμπόδιο γιὰ τὸν ἐχθρό, ἀλλὰ
ὑπέκρυπτε πίσω του μυσικὰ τείχη, πύλες καὶ διαδρόμους.

Δὲν ἔγινε κάθε χωριὸ στήν «Κολόνα» στόχος ἐπίθεσης ἢ πυρ-
καγιᾶς, ἀκόμα κι ἂν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ
αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφὴ τοῦ τέλους τῆς τρι-
της χιλιετίας ἦταν ἰδιαίτερα εἰρηνικοί. Ἐπὶ πλεόν ἀπέκτησαν
προσφορότερες δυνατότητες ἀμυνας ἀπὸ παλαιότερα, ἐφάρ-

Εικ. 79. Ὁχυρωματικὸ τείχος τοῦ ὄγδου χωριοῦ. Ἀπὸ βόρεια.

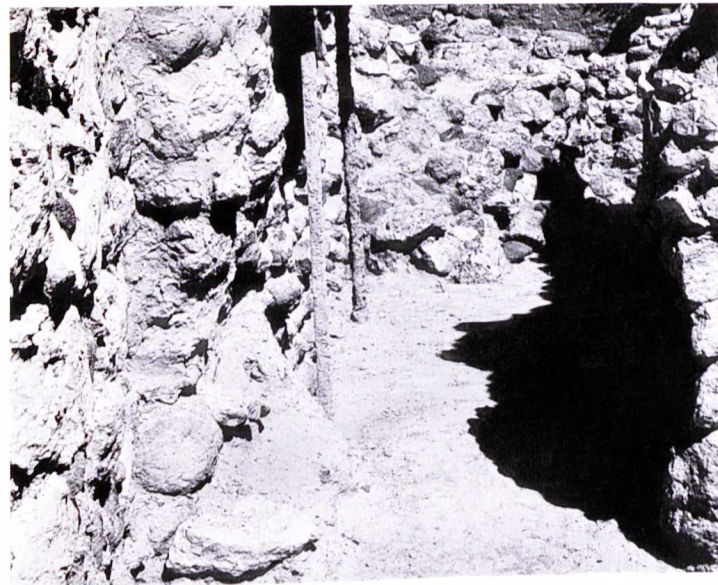
μοσαν τὴν πολεμικὴ τους ἐμπειρία πάνω στὰ ὑπάρχοντα τείχη
καὶ ἔχισαν καὶ ἄλλους προμαχῶνες. Οἱ ἀπόκρυφες ἐλικοειδεῖς
εἰσοδοὶ τῶν πυλῶν εἶχαν ἀποδειχθεῖ προφανῶς χρήσιμες, καὶ οἱ
Αἰγινῆτες εἶχαν μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση σ' αὐτὸν τὸν τρόπο
οἰκοδόμησης. Καὶ ἔτσι τὴν διατήρησαν καὶ στὸ ὄγδοο χωριὸ
οἰκοδόμησης. Καὶ οὖν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά,
(1900-1800 π.Χ., εἰκ. 76-86). Καὶ οὖν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά,
πρόσθεσαν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τείχους μιὰ ἐνίσχυση ἀπὸ κυ-
κλώπεια τείχη, προέκτειναν τοὺς διαδρόμους τῆς πύλης καὶ
ἐφτιαξαν μιὰ δεύτερη πύλη μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη, τοποθέ-
τησαν ἕναν πύργο σὰν φρουρὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν πύλη καὶ
ὑψωσαν καὶ ἄλλους πύργους σὲ στρατηγικὰ σημαντικὰ σημεῖα
(εἰκ. 76-79, 86). Γινώριζαν ὅτι πύργοι χτισμένοι καὶ συνδεδεμέ-

Είκ. 80. Τείχη μπροστά από την νότια είσοδο πόλης. Από νότια.

νοι με το τείχος είναι επικίνδυνοι. Γιατί όταν γκρεμιστούν, συμπαρασύρουν μαζί και το τείχος και προκαλούν βαθιές ρωγμές. Όταν ο πύργος χυσιεί ξεχωριστά, τότε μένει τουλάχιστον το τείχος άθικτο. Η όχύρωση ήταν τώρα ισχυρότερη από κάθε άλλη φορά, τα τείχη είχαν σε όρισιμένα σημεία όκτω μέτρα πάχος και ύψος ως τέσσερα (είκ. 78, 79). Ο προμαχώνας στο έξωτερικό τείχος είχε 1,20 μέτρα ύψος και πάχος 60 εκατοστά. Είναι αναλογίες παρμένες από τα ανθρώπινα μέτρα, αρκετά για να προφυλάξουν τα σώματά τους και όμως αρκετά χαμηλά για να μπορούν οι πολεμιστές να χειρίζονται τα όπλα τους και να σκύνουν πάνω από τον προμαχώνα όταν ό έχορός στεκόταν στη ρίζα του τείχους.

Προχωρούμε από τα νοτιοδυτικά πρὸς τη νότια πύλη, περνοῦμε τὸν ἓνα γωνιακὸ πύργο (είκ. 80) με τὸν πέτρινο ἀρμό

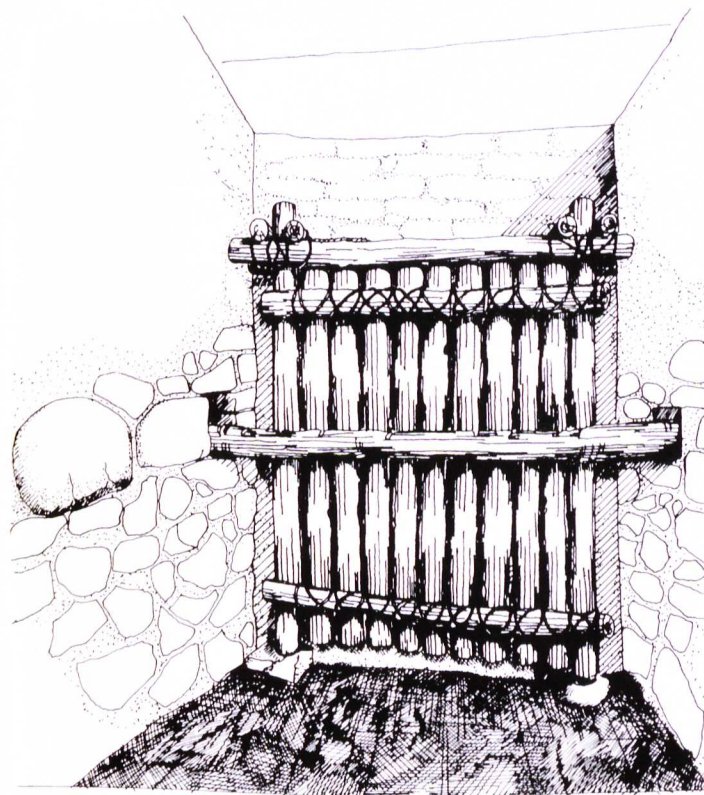
Είκ. 81. Νότια πύλη, έξωτερικό. Από νότια.

(είκ. 81). Τὸ βλέμμα μας πέφτει μέσα στοῦ καμπυλόσχημο δρομάκι, τὸ διαβαίνουμε, κοπάζουμε ἀπὸ μέσα τὴν πύλη καὶ ἀντιλαμβανόμεστε τὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο εἶναι χυομένη καὶ πῶς ἀμπάρωνε (είκ. 82). Σῶζονται ἀκόμα οἱ διπλοὶ πεσοοὶ τῆς στοῦ ἀρχικό τους ὕψος· οἱ ἔξωτερικοὶ προφύλασσαν τοὺς ἐσωτερικοὺς ὅπου ἦταν προσαρμοσμένη ἡ πόρτα. Ὅ,τι ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικὸ καταστράφηκε· τὸ ξύλινο πορτόφυλλο, τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι πάνω στοῦ ὁποῖο ἦταν δεμένο, καὶ ὁ πάσσα-στρεφόμενο δοκάρι πάνω στοῦ ὁποῖο ἦταν δεμένο, καὶ ὁ πάσσα-στος ποὺ τὸ συγκρατοῦσε στὴν ἀντικρινὴ πλευρά. Ὅ,τι ἦταν χυ-ομένο πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα δὲν ἀντεξε· ὅταν ἔπεσαν τὰ ξύλα, κατέρρευσε. Ἐπειδὴ ὁμως ἔχουν σωθεῖ ὁρισμένα ἄλλα σημαν-τικὰ στοιχεῖα, μπόρεσε νὰ γίνῃ ἡ γραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς πύλης (είκ. 83). Πάνω στοὺς πεσοοὺς τῆς πύλης ὑπῆρχαν κά-ποτε στοῦ μήκος τοῦ διαδρόμου πολλὰ πυκνοβαλμένα δοκάρια.

Είκ. 82. Δρομάκι της πόλης στα νότια τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. Ἀπὸ βόρεια.

Είκ. 83. Νότια πύλη, ἐσωτερικά. Ὁγδοο χωριό. Ἀναπαράσταση.

Ἀπὸ πάνω ἦταν χτισμένο ἓνα στρώμα ἀπὸ πέτρες καὶ ὠμές πλίνθους ποὺ ἦταν συγχρόνως τελεῖωμα τῆς εἰσόδου καὶ γέφυρα ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ τεῖχος. Τὰ τετράγωνα ἀνοίγματα γιὰ τὸν οὐρτι τῆς πύλης ἦταν γύρω γύρω χτισμένα μὲ μεγάλες κοιτρόνες (εἰκ. 84, 85). Στὴν παλιά τους θέση βρίσκονται ἀκόμα οἱ δύο πέτρες ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς ἀρμοί: Πάνω στὴ στρογγυλὴ κοίλη πέτρα ἀπὸ σκληρὸ τραχὺτὴ σιὰ δεξιά, γύριζε τὸ κάθετο δοκάρι μὲ τὸ πορτιόφυλλο· στὸν ἀριστερὸ ἀρμὸ ἀπὸ μαλακότερο ἀσβεστόλιθο μὲ ὀρθογώνιο βαθούλωμα,

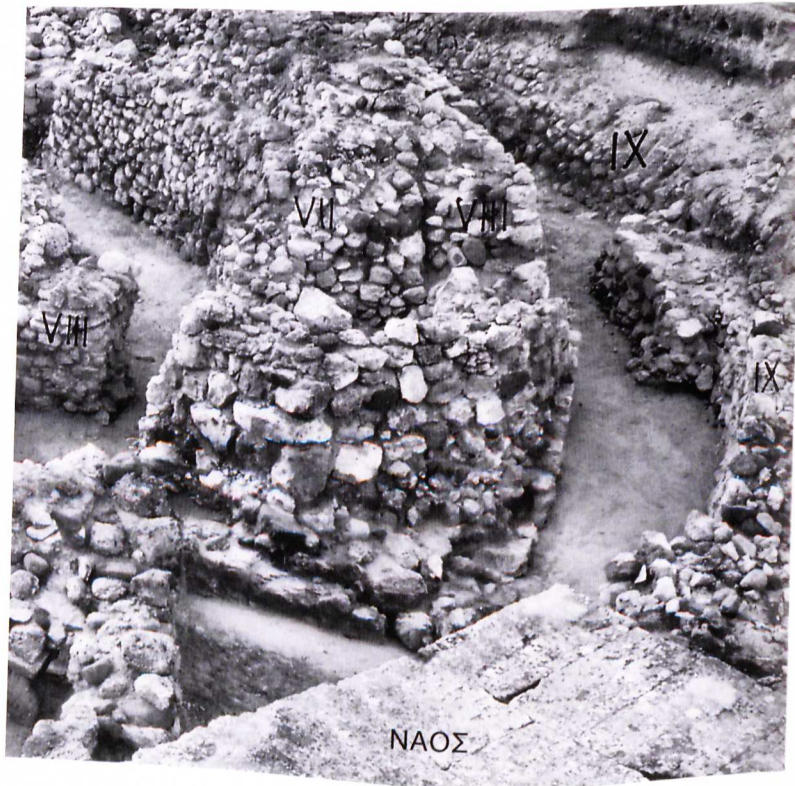
Είκ. 84. Έσωτερικό τοῦ δρόμου τῆς πόλης: ἀριστερῇ πλευρᾷ τῆς πόλης μετὰ τὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν σύρτη· κάτω ὁ πέτρινος ἄρμος γιὰ τὸ σταθερὸ δοκάρι τῆς πόλης.

βριοκίαν προσαρμοσμένο τὸ ἀκίνητο δοκάρι ὅπου προσέκρουσε τὸ πορτόφυλλο. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη, τὰ δύο κάθετα δοκάρια ἦταν σφηνωμένα μέσα σὲ δύο ὀριζόντια τοξωτὰ ξύλινα ὑπέρθυρα ποῦ ἦταν στερεωμένα καὶ στὰ πλάγια (εἰκ. 83). Ἡ πόρτα ἀμπάρωνε ἀπὸ μέσα μετὰ ἓνα δοκάρι ἴσαμε δύο γροθιὲς χον-

Είκ. 85. Έσωτερικό τοῦ δρόμου τῆς πόλης: δεξιᾷ πλευρᾷ τῆς πόλης μετὰ τὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν σύρτη· κάτω ὁ πέτρινος ἄρμος γιὰ τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι τῆς πόλης.

τρό ποῦ τὸ τραβοῦσαν ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου ὅπου χωνόταν σὲ ὅλο του τὸ μήκος ὅταν ἡ πύλη ἦταν ἀνοιχτή. Σὲ περίπτωση ποῦ ὁ ἐχθρὸς χτυποῦσε ὀρμητικὰ τὴν πύλη γιὰ νὰ σπιάσει τὸν σύρτη μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες, ἀντιστέκονταν δύο ἐντυπωσιακὰ μεγάλες τετράγωνες πέτρες πίσω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 84, 85). Στὰ ἀριστερὰ βρίσκεται μία μεγάλη γκριζογάλαζη πέτρα ποῦ μοιάζει με μαγικὸ σημάδι μέσα στὸν τοῖχο (εἰκ. 83).

Εικ. 86. Όχυρωματικά τείχη των χωριών VII - IX. Βόρεια είσοδος, δρόμος της όγδοης πόλης. Από νότια.

Ο ρόλος της ήταν να συγκρατεί την πίεση όταν επιχειρούσε κανείς να παραβιάσει την πόλη όχι από την πλευρά του περιστρεφόμενου δοκαριού, αλλά από την αντίκρισή, όπου ήταν το σταθερό δοκάρι, που πάνω του έκλεινε η πόρτα.

Η μονόφυλλη πόρτα ήταν φτιαγμένη από ξύλα, την συγκρατούσαν όριζόντιοι πάσσαλοι δεμένοι με κλαδιά λυγαριάς (εικ. 83). Η είσοδος κάτω από το υπέρθυρο έχει ύψος 1.40 μέτρα. Ένα δρομάκι στρωμένο με χαλίκι οδηγεί στη δεύτερη πόλη, που ήταν παλαιότερα ή έξωτερική πόλη του έβδομου χωριού και κά-

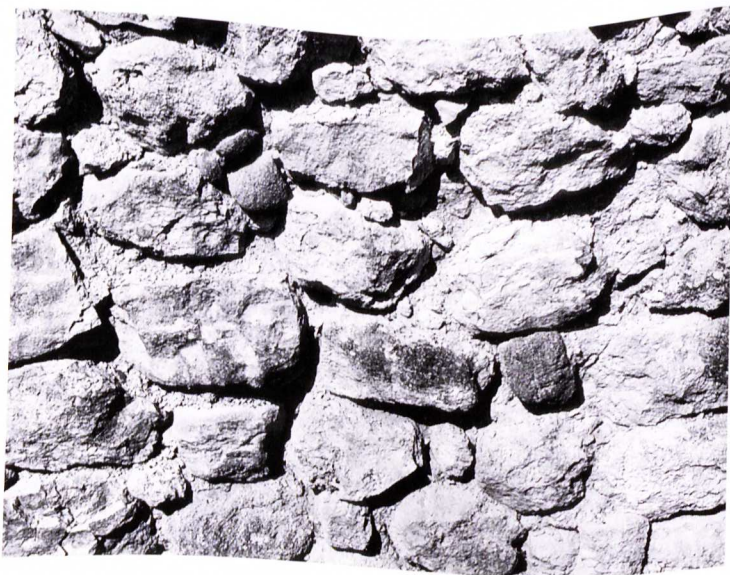
Εικ. 87. Τείχος του πέμπτου χωριού.

Εικ. 88. Τείχος του έβδομου χωριού.

νει μία διπλή στροφή πρὶν φτάσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 76). Παρόμοια εἶναι ἡ κατάσταση στὴ βορεινὴ εἴσοδο (εἰκ. 76, 86): Ἀνάμεσα στὸν πύργο καὶ τὴν πύλη περνᾷ ἓνα κεντρικὸ βόρειο δρομάκι πρὸς τὸ δυτικὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κυρίως τεῖχος βρίσκεται τὸ ἄξιο προτεῖχισμα (εἰκ. 76, 77) καὶ μπροστὰ του ἓνα σπήτι μὲ ἄγνωστη λειτουργία.

Τὰ τεῖχη τοῦ ὄγδου χωριοῦ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ ἐνίσχυση τοῦ προηγούμενου. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωριστεῖ ἡ σημασία τους. Τὸ ὄγδοο χωριὸ εἶναι ἀπὸ ὅλα τὸ ἀρτιότερα ὀχυρωμένο πάνω στὸν λόφο· οἱ οἰκιστὲς ἔχτισαν γιὰ πρώτη φορὰ προεξέχοντες πύργους καὶ ὀχυρὰ ποὺ ἀπειτέλεσαν πρότυπο γιὰ ὅλες τὶς κατοπινὲς ὀχυρώσεις. Πύργοι καὶ ὀχυρὰ σχημάτιζαν κρυφὲς γωνίες καὶ γιὰ τοὺς ἐχθροὺς ἐπικίνδυνα ὀρμητήρια. Οἱ δύο πύργοι δὲν μπορούσαν νὰ ἀλωθοῦν εὐκόλα (εἰκ. 76). Ἀκόμα κι ἂν ὁ ἐχθρὸς θὰ εἶχε διαβεῖ τὸ προτεῖχισμα,

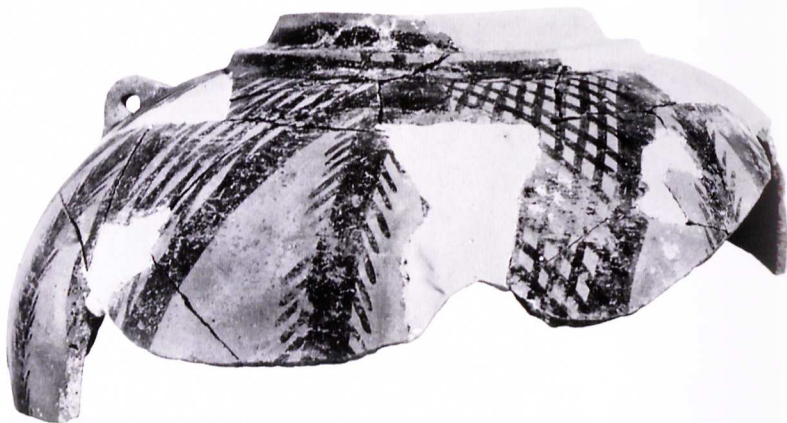
Εἰκ. 89. Τεῖχος τοῦ ὄγδου χωριοῦ.

Εἰκ. 90. Τμήμα πίθου. Ὑψος 58 ἐκ. 2000-1900 π.Χ.

δὲν εἶχε φτάσει ἀκόμα τὰ σπήτια. Θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ συρθεῖ παλεύοντας μέσα ἀπὸ τὰ σοκάκια, ἐκτεθειμένος καὶ ἀπὸ τὶς δύο μεριὲς στὰ πυρὰ τῶν ἀμυνομένων.

Καὶ τὰ τεῖχη ἔχουν τὴν ἱστορία τους. Τὸ μέγεθος καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἔστρωναν τὶς πέτρες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν προσδιορίζουν τὴν ἐξωτερικὴ εἰκόνα τοῦ τεῖχους, ὅχι ὅμως καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά του. Τὸ ὥραϊο χύσιμο τοῦ τεῖχους τοῦ πέμπτου χωριοῦ μὲ τὶς μικρὲς πέτρες (εἰκ. 87) ἦταν ἀνθεκτικὸ γιὰ τὰ λιθάρια τῶν ἀγρῶν ἦταν χωμένα μέσα σὲ μία πολὺ καλὰ προε-

Εικ. 91. Θραύσματα πήθου. Ύψος 16.5 εκ. 2000-1900 π.Χ.

τοιμασμένη λάσπη. Τὸ χτίσιμο τοῦ ἑβδομου τείχους (εἰκ. 88) ἔγινε μὲ μεγαλύτερες πέτρες καὶ καθὼς ἦταν ἀλάξευτες, χρειάστηκαν οἱ τοὺς ἀρμούς μικρὲς συμπληρωματικὲς πέτρες. Γιὰ νὰ χτιστοῦν τὸ κυρίως τεῖχος καὶ οἱ πύργοι τοῦ ὄγδοου χωριοῦ (εἰκ. 89) κουβάλησαν οἱ ἄνθρωποι μεγάλες, κοκκινωπὲς πέτρες, τίς γύριζαν ἀπὸ ὅλες τῆς μεριῆς καὶ τίς ἔβαζαν σιτὸ πλάτος τὴν μιὰ πάνω στὴν ἄλλη· τίς συγκρατοῦσε τὸ ἴδιο τους τὸ βάρος. Τὰ κενὰ ἔγιναν μικρότερα καὶ χρειάζονταν ὅλο καὶ λιγότερες πέτρες. Ἀλλὰ βλέποντας τὸ χτίσιμο καταλαβαίνει κανεὶς μὲ πόση δύναμη τῆς θέλησης ἔχει γίνῃ τὸ τεῖχος. Καὶ ἂς μὴν ξεχνᾶμε: ὅπως ὅλοι οἱ τοῖχοι ἔτσι καὶ αὐτὰ τὰ τεῖχη ἦταν χτισμένα μὲ λάσπη καὶ ἀσπρισμένα, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἀντέχουν στὸν καιρό. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν «κουβέρτα» τοῦ σουβᾶ δὲν ἐξαφανίζονται οἱ πέτρες. Τὸ περίγραμμα καὶ τὸ πάχος τῆς πέτρας δὲν χανόταν γιὰ τὸ μάτι. Τὸ χέρι τοῦ χτίστη δὲν γνώριζε τί εἶναι ἓνας ἀσχημάτιστος πέτρινος ὄγκος.

Τὰ ἀγγεῖα τῶν χωριῶν VII καὶ VIII πρέπει, σ' ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴ μορφή καὶ τὸν διάκοσμο, νὰ ἰδωθοῦν μαζί. Οἱ ἀγγειοπλάστες συνέχισαν τὰ παλιὰ σχήματα: τὸν πήθο, τὸν ἀμφορέα, τὴν πρόχου, τὸν κἀνθαρο, τοὺς σκύφους (εἰκ. 90-97). Ἀλλὰ δὲν

Εικ. 92. Πήθος. Ύψος 86.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

ἐπλάθαν πὰ ἀγγεῖα μὲ τόσο λεπτὰ τοιχώματα ποὺ ἀγαποῦσαν οἱ παλιοί. Οἱ μορφὲς ἔγιναν αἰσθητὰ σφαιρικότερες καὶ βρίσκουν μιὰ ἀντάξια ζωγραφικὴ στὸ παχύρρευστο, καφεκόκκινο καὶ γκριζοκαφὲ ἐπίχριομα καὶ χορταστικὰ ποικίλα σχέδια. Τὸ κυρίαρχο σχῆμα εἶναι τὸ τρίγωνο ἀλλὰ ὄχι ὡς ἀπλὲς λοξὲς μετὰ τὸς γραμμὲς. Ἐπιμήκη, ὀξυγώνια τρίγωνα μοιάζουν νὰ κρέμονται ἀπὸ τοὺς ὤμους ἢ τείνουν πρὸς τὰ πάνω. Υπάρχουν

Εικ. 93. Πρόχους. Ύψος 38 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Εικ. 94. Κάνθαρος. Ύψος 13.2 εκ. 1900-1800 π.Χ.

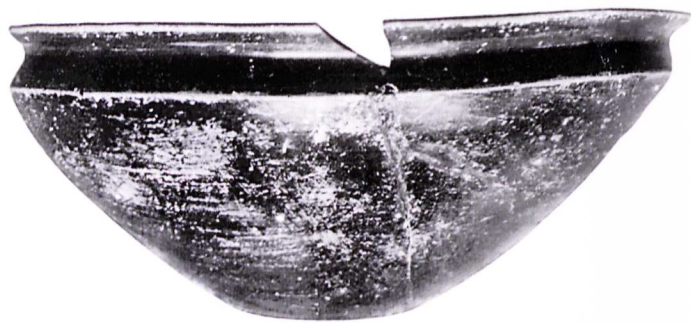

Εικ. 95. Κόπελλο με δύο λαβές. Ύψος 14.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Εικ. 96. Κάνθαρος. Ύψος 8.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

τρίγωνα που βρίσκονται το ένα πάνω από το άλλο ή το ένα μέσα στο άλλο. Χοντρές γραμμές σχηματίζουν το πλαίσιο που μέσα του εκτείνονται τα δικτυωτά μοτίβα. Έμφανίζονται κύκλοι και ήμικύκλια, οι χοντρές πινελιές μεταμορφώνουν τα σχέδια αυτά σε θαυμάσια δείγματα μίμησης της ύφαντικής τέχνης. Καὶ παρ' όλα αυτά, τὰ ἀποθηκευτικά πιθάρια δὲν ἔχουν γίνει ὅλα ταυτόχρονα: Ἀυτὰ τῶν εἰκόνων 90 καὶ 91 ἀνήκουν στὸ ἑβδομο χωριό,

Είκ. 97. Λεκάνη. Ύψος 7.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Είκ. 98. Λαίμνος ἀμφορέα. Ύψος 28.3 εκ. Περ. 1800 π.Χ.

Είκ. 99. Ἀμφορέας. Ύψος 78 εκ. Περ. 1800 π.Χ.

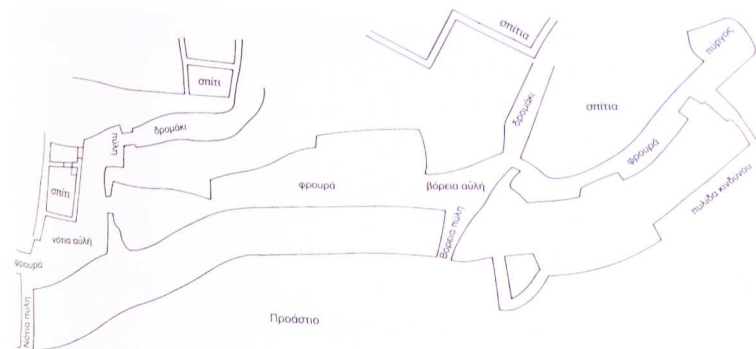
αὐτὸ τῆς εἰκόνας 92 στὸ ὄγδοο. Ὁ διάκοσμός τους εἶναι ἔντονος καὶ πυκνὸς καὶ μοιάζει οὖν τὰ ἀγγεῖα νὰ ἔχουν ντυθεῖ μὲ ἓναν μανδύα, οὖν τὸ ἐνιαῖο κόκκινο γυαλιστερὸ βερνίκι τοῦ χωρὶς διάκοσμο ἀγγείου τῆς εἰκ. 97. Ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγγεῖα ξεχωρίζουν δύο (εἰκ. 98, 99). Ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ μορφή τους ἀκόμα καὶ γιὰ ἀμφορεῖς. Ὁ λαιμὸς ἔχει ἓνα ἀνοιγμα οὖν κόπελλο· καὶ ἐπει-
τα ὁ διάκοσμος: ταινίες καὶ σειρὲς ἀπὸ στιγμὲς ἐκεῖ ὅπου ἐπικά-
θεται ὁ λαιμὸς πάνω στὸ σῶμα καὶ στιγμὲς ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ
τμήμα μὲ τὸ φόντο στὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Νέα εἶναι ἡ
ἐνθεση τῶν πινακιδίων στὴ θέσῃ τῆς κεντρικῆς εἰκόνας, στὸ μέσο

ένα πλέγμα από ρόμβους κάτω από ένα ήμικύκλιο· ένα τόξο στεφανώνει τη ζώνη των χερουλιών. Ἀκόμα καὶ ἂν ἐπανερχόνται παλιὰ κυρίαρχα σχέδια, ὅλα γίνονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὁ διάκοσμος εἶναι καινούργιος. Τὰ δύο ἄγγεῖα δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἓνα βαρὺ, πυκνοῦφραομένο χαλί, ὅσο μὲ ἓνα ἀπαλό, ἀραχνούφαντο μεταξωτὸ ποὺ ντύνει τὸ σῶμα. Προκαλεῖται κανεὶς νὰ διαβάσει τὸν ἰσὺ στῆ γλώσσα του ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον του ποὺ οἴγουρα συμπεριλαμβάνει τὸν χώρο τῶν ἀντικειμένων καὶ τὴ φύση. Μιὰ λέξη γιὰ τὸν μικρὸ κἀνθαρό (εἰκ. 96): ὑπῆρχαν τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς καὶ βρέθηκαν στὴν κόγχη ἑνὸς σπιτιοῦ· ὁ ἀγγειοπλάστης θὰ τοὺς ἔκανε γιὰ τέσσερα παιδιὰ, τὰ μικρὰ χεράκια ποὺ τοὺς κρατοῦσαν πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν στὴν εἰκόνα.

Τὸ ἓνα χωριὸ ἀκολουθεῖ τὸ ἄλλο χωρὶς κενὰ καὶ ξένα στοιχεία στὸν τρόπο οἰκοδόμησής. Ἔτσι ἐξελίσσονται καὶ τὰ ἄγγεῖα μέσα ἀπὸ τὶς παλιὲς μορφές καὶ ἐντούτοις ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῶν σπιτιῶν στὰ ὁποῖα ἀνήκουν. Μοιάζει τὸ «στῦλ» τῆς τοιχοδομίας μὲ τὸ «στῦλ» τῶν ἀγγείων; Ὅταν τὰ τεῖχη τοῦ χωριοῦ πάχυναν, καμπυλώθηκαν πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀνέβηκαν λοξὰ πρὸς τὰ πάνω, ἔμοιαζαν μὲ τὸν τρόπο τους καὶ οἱ μορφές τῶν ἀγγείων μὲ χοντρά κυρτὰ τοιχώματα στὰ τεῖχη (εἰκ. 92, 102). Τρίγωνα, κύκλοι, ἡμικύκλια ὅλα πυκνοβαλμένα μὲ πλατὺ πινέλο τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἀγκαλιάζουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ὅπως ἀκριβῶς τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ τὰ σπιτία, μὲ διπλὴ καὶ τριπλὴ τοιχοδομία. Ἄς χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἐξίσωση: Τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ σχετίζεται μὲ τὰ σπιτία ὅπως ἀκριβῶς ὁ διάκοσμος μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Τὰ ἄγγεῖα δὲν γεννιοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἴσθηση ὅγκου τοῦ ἀγγειοπλάστη καὶ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὰ μέσα, ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ σῶμα του πλάθει ὁ ἄνθρωπος τὶς φόρμες, αὐτὸ ἰσχύει εἰδικὰ γιὰ τοὺς πρῶτους αἰῶνες.

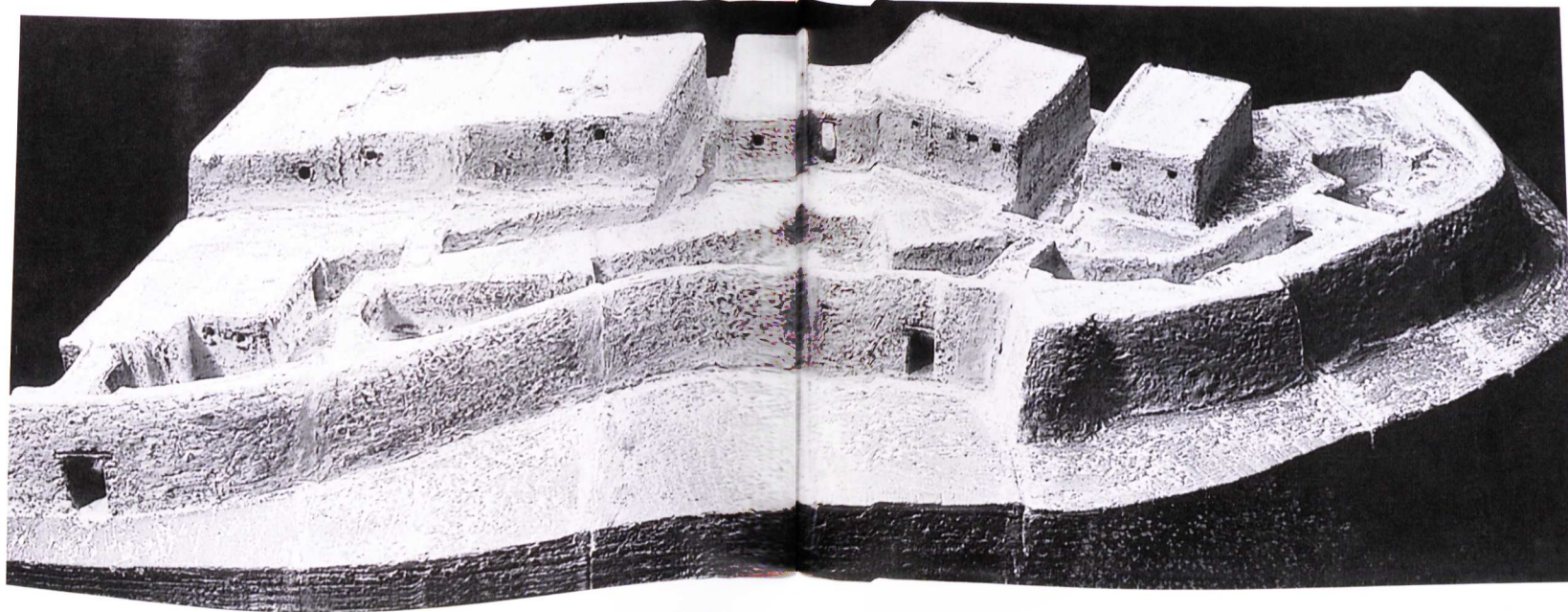
Ὀνόμασαν τὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀγγείων «ἀμυρρόχρωμη ζωγραφικὴ» καὶ ἀναγνώρισαν ἓναν νεωτερισμό· διερωτήθηκαν ποιοὶ ἄνθρωποι ἄραγε νὰ ἔφεραν τὴ νέα τεχνολογία; Νὰ ἦρθε ἀπὸ τὸν Βορρά, ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἢ νὰ εἶναι κοινὸ ἀπόκτημα ἐπιλυδῶν καὶ ντόπων κατοίκων; Τὸ ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν

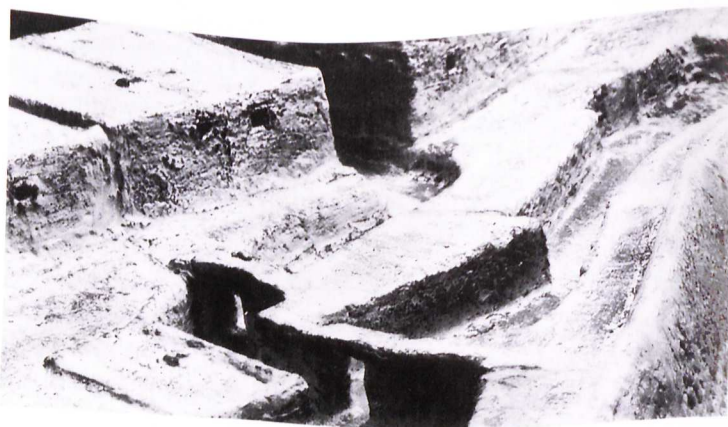
Εἰκ. 100. Ὁχύρωση τοῦ ἑναίου χωριοῦ μὲ μετατροπὴ τῆς ὀχύρωσης τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. 1800-1650 π.Χ. Μῆκος 75 μ. Ἀπὸ ἀνατολικά.

καταγωγὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἔχει συσχετιστῇ μὲ τὴν κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι νομαδική. Νομάδες ποὺ διανύουν μεγάλες ἀποστάσεις καὶ ἐγκαθίστανται σὲ νέους τόπους δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τέτοια ἄγγεῖα καὶ τέτοιο διάκοσμο καὶ βέβαια τέτοια ζωγραφικὴ. Τὰ ἄγγεῖα νομάδων ἔχουν μάλλον ἐγγράφικα σχέδια. Ἀγγεῖα ὅπως τῶν εἰκόνων 90-99 εἶναι ἔργα μόνιμα ἐγκατεστημένων. Δεῖχνουν τὴ φαντασίαν τῶν πρῶτων Ἑλλήνων.

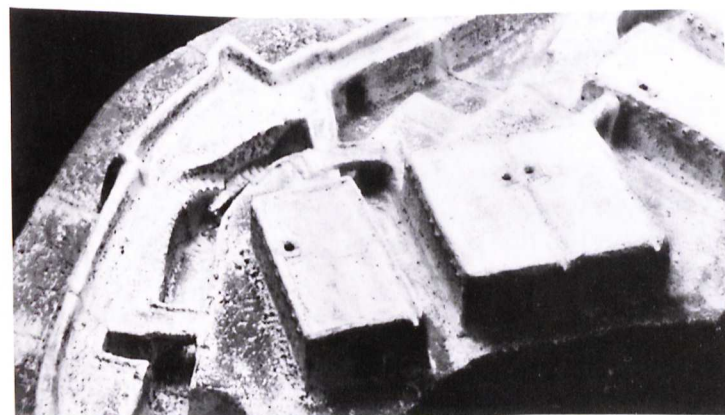
Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ πᾶς σήμερα γιὰτὴν πάρθηκε ἀπόφαση νὰ ἀλλάξει τόσο ριζικὰ τὸ τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. Ἦταν ἰσχυρὸ καὶ ἔμοιαζε ἀπόρθητο. Ἀφορμὴ στάθηκε ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἑναίου χωριοῦ (1800-1650 π.Χ., εἰκ. 100-113) μὲ τὸ προάσιο στὰ ἀνατολικά καὶ ξεχωριστὴ ὀχύρωση. Τί ἄλλαξε γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ ὁ ἑναῖος οἰκισμός; Ἀνύψωσαν ἐπιχωματώνοντας τὰ παλιὰ δρομάκια, ἐκεῖ ὅπου κρίθηκε ἀπαραίτητο. Σύμφωνα μὲ παλὸ σύστημα οἰκοδόμησής, δὲν γκρέμισαν παλιὰ τεῖχη. Μόνον τὸ τεῖχος τοῦ πέμπτου χωριοῦ (εἰκ. 47), ποὺ χρησίμευσε ὡς προμαχῶνας τοῦ ἔκτου, ἔβδου καὶ ὄγδοου χωριοῦ, βρισκόταν πολὺ χαμηλὰ καὶ ἔτσι χτίστηκε ἀπὸ πάνω του ἓνας μεγαλύτερος ἐξωτερικὸς ἀμυντικὸς περίβολος (εἰκ. 100, 101). Τὰ ἐξωτερικὰ τεῖχη τοῦ ὄγδοου χωριοῦ ἔγιναν ἐσω-

Εικ. 101α. Πήλινη μακέτα της οχύρωσης καὶ οικήτια, ἑνατο χωριό.

Εικ. 101β. Τείχος καὶ οικήτια στὰ νότια. Ἀπὸ νότια.

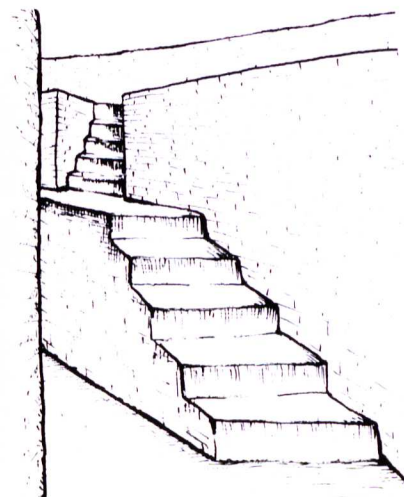

Εικ. 101γ. Ἀμυντικός διάδρομος καὶ οικήτια στὰ βόρεια. Ἀπὸ δυτικά.

Είκ. 102. "Αποψη της όχύρωσης του ἑνατου χωριού στὰ βόρεια μὲ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ τεῖχος, διάδρομο καὶ κρυφὴ ἔξοδο. Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βόρεια.

τερικά. Ὁ νέος ἐξωτερικὸς περίβολος στὰ βόρεια ἦταν μία τριπλὴ λιθοδομία (εἰκ. 102): Στὸ ἐσωτερικὸ ὑπάρχει ἓνα τεῖχος ἀπὸ ὤμες πλίνθους μὲ ἐπάλληλα διαστρώματα ἀπὸ πέτρες καὶ πλίνθους καὶ ἀπὸ πάνω μία σκάρα ἀπὸ δοκάρια μὲ ξύλα-σύρτες ἐνσωματωμένα μέσα σὲ αὐλάκια χαραγμένα στὶς πέτρες· πάνω τους στηρίχτηκε ὁ ἀμυντικὸς διάδρομος ποὺ πάνω του περπατοῦσαν οἱ φρουροί. Ἐνας στενὸς πέτρινος τοίχος, 1.20 μέτρα ψηλότερος ἀπὸ τὸν ἀμυντικὸ διάδρομο ἦταν ὁ προμαχώνας. Πάνω του στηρίζεται ἓνα λοξὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος ὕψους

Είκ. 103. Σκάλα πρὸς τὸν ἀμυντικὸ διάδρομο πάνω στὰ τεῖχη (βλ. εἰκ. 102).

τεσσάρων μέτρων, ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὸ ἀνεβεῖ κανεὶς εὐκόλα, κάπὶ ποὺ παρέχουν φυσικὰ τὰ κεκλιμένα τεῖχη. Μία σκάλα ἀπὸ ὤμες πλίνθους (εἰκ. 103) ὁδηγεῖ ἐσωτερικὰ στὸν ἀμυντικὸ διάδρομο. Ἀνάμεσα στὰ παλιὰ καὶ νέα τεῖχη σχηματίστηκε ἡ βόρεια αὐλὴ ὡς κομβικὸ σημεῖο καὶ ἓνας διάδρομος ποὺ κατέληγε στὰ βόρεια σὲ ἓνα «φυλάκιο» (εἰκ. 100).

Οἱ ἀμυνόμενοι μπορούσαν νὰ παρακολουθοῦν τὴ βόρεια πλαγιά, καὶ στὸ βάθος, ἀπὸ κάτω τους, τὸν βόρειο ὄρμο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ «φυλάκιο» χτίστηκε στὸ τεῖχος μία μυστικὴ ἔξοδος (εἰκ. 102, 104): μία στενὴ δίοδος μὲ μία μικρὴ πύλη πιθανὸν σκεπασμένη ἀπ' ἔξω μὲ θάμνους γιὰ νὰ εἶναι κρυμμένη ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Ἦταν ἡ πόρτα γιὰ ξαφνικὴ ἔξοδο τῶν πολιορκημένων σὲ περίπτωση ποὺ ὁμάδα ἐχθρῶν θὰ ἔσπαγε τὴ βόρεια πλευρὰ καὶ θὰ πλησίαζε τὴ βόρεια πύλη.

Ἀπὸ τὴ βόρεια αὐλὴ ὁδηγεῖ ἓνα ἐξωτερικὸ τεῖχος πρὸς τὴ νότια αὐλὴ, ἀφοῦ ἔγιναν προηγουμένως ἐπιχωματώσεις στὰ βαθύτερα νότια τμήματα. Δημιουργήθηκε ἓνας διάδρομος,

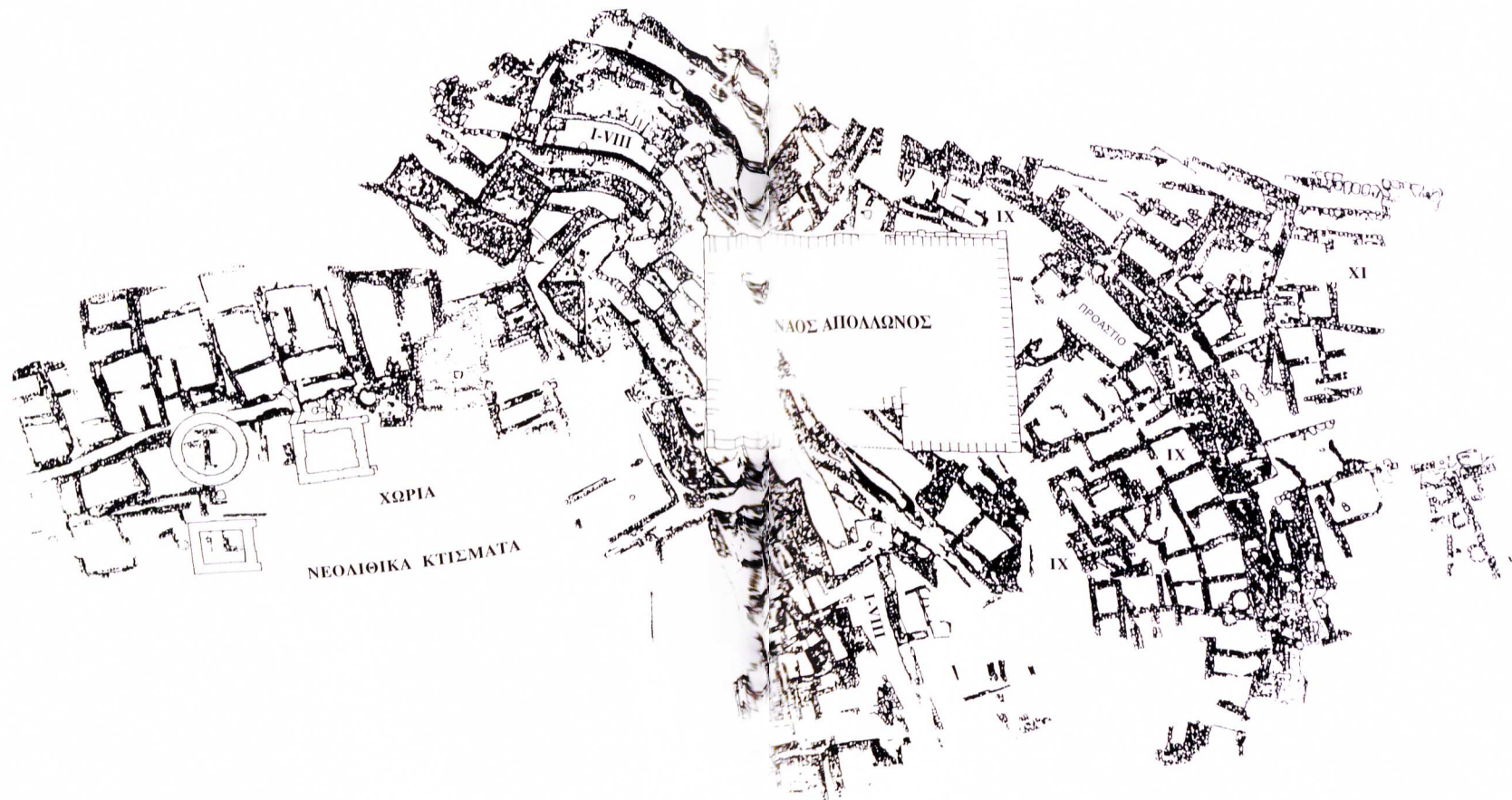
Εικ. 104. Κρυφή έξοδος στα βόρεια. Από ανατολικά.

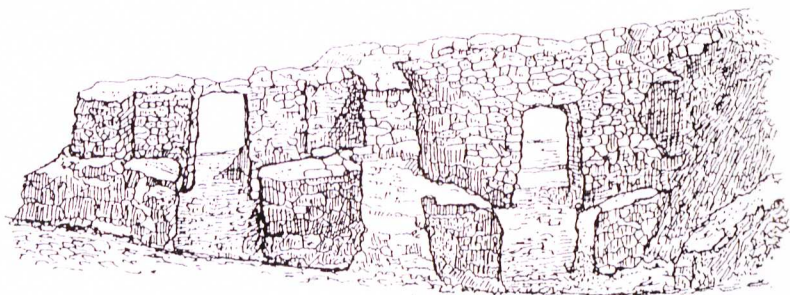
Εικ. 105. Τείχος στα όχυρωματικά τείχη του προαστίου στα βόρεια, αρχαϊκό τείχος τεμένους στο ιερό. Από ανατολικά.

που έβγαине ως κομβικό σημείο στη νότια αυλή (είκ. 100). Από αυτό το σημείο περνούσε κανείς μέσα από ένα σοκάκι στο δυτικό κομμάτι του χωριού και μέσα από μία πύλη προς τα έξω. Την ώρα του κινδύνου μπορούσαν οι πολιορκημένοι να αλλάξουν ανάμεσα από τα τείχη γρήγορα θέση, από τη μία αυλή στην άλλη, τρέχοντας από τη μία πύλη στην άλλη και να ανεβούν στους άμυντικούς διαδρόμους χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από κανέναν.

Όταν ολοκληρώθηκαν οι μετατροπές στα άμυντικά τείχη του όγδοου χωριού, προχώρησαν στην οικοδόμηση του προαστίου πάνω στην αδόμητη πλατεία του χωριού (είκ. 7, 106). Ήδη λίγο μετά το 1800 είχαν χτιστεί εκεί οπίια με ένα περιμε-

Εικ. 106. Γενικό σχέδιο της ανασκαφής.

Είκ. 107. Σπήια στο προάστιο. Ἀποτύπωση 1895. Ἀπὸ δυτικά.

Είκ. 108. Ὀχύρωση τοῦ προαστίου μὲ σπήια, φούρνος κεραμικῆς (κάτω ἀπὸ τὴ στέγη).

τρικὸ τεῖχος. Τὸ προάστιο τοῦ ἑνατου χωριοῦ ἀπέκτησε τὴν πραγματικὴν του μορφή μὲ τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος καὶ τὰ σπήια ποὺ χιόστηκαν μέσα. Τὸ νέο τεῖχος ἔφτανε στὰ νότια καὶ βόρεια καὶ κοντὰ σὺς νότιες πλαγιὲς μέχρι τῆς πύλης (εἰκ. 105). Ἡ μυστικὴ ἔξοδος ἔμεινε ἀπ' ἔξω. Τὸ νέο ὀχυρωματικὸ τεῖχος ἔχει πύργους μὲ πέτρινες κρημίδες καὶ ἐπιτεῖχιομα ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ ἀνάμεσά τους ἀκόμα πύργους γιὰ νὰ μειώσουν τὴν ἀπόσταση βολῆς τῶν πέτρινων βλημάτων (εἰκ. 106, 131). Τὸ ἑνατο χωριὸ εἶχε δύο περιμετρικὰ τεῖχη πρὸς Ἀνατολάς: ἓνα ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ προάστιο τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ νέο προαστιακὸ τεῖχος. Προστάτειναν τὸ χωριὸ τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

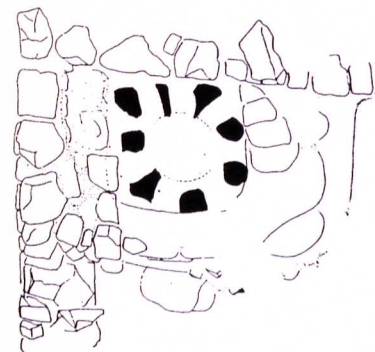
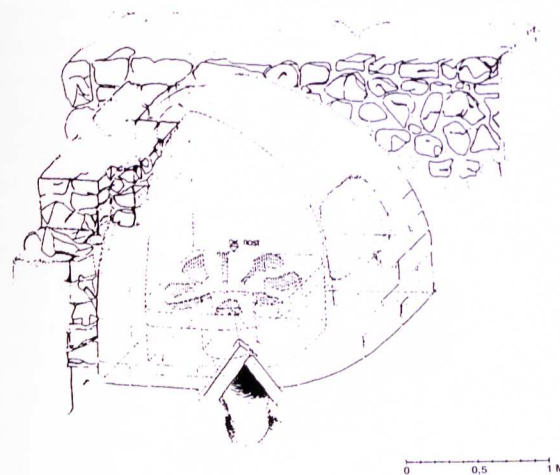

Είκ. 109. Σπήια τοῦ προαστίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ δυτικά.

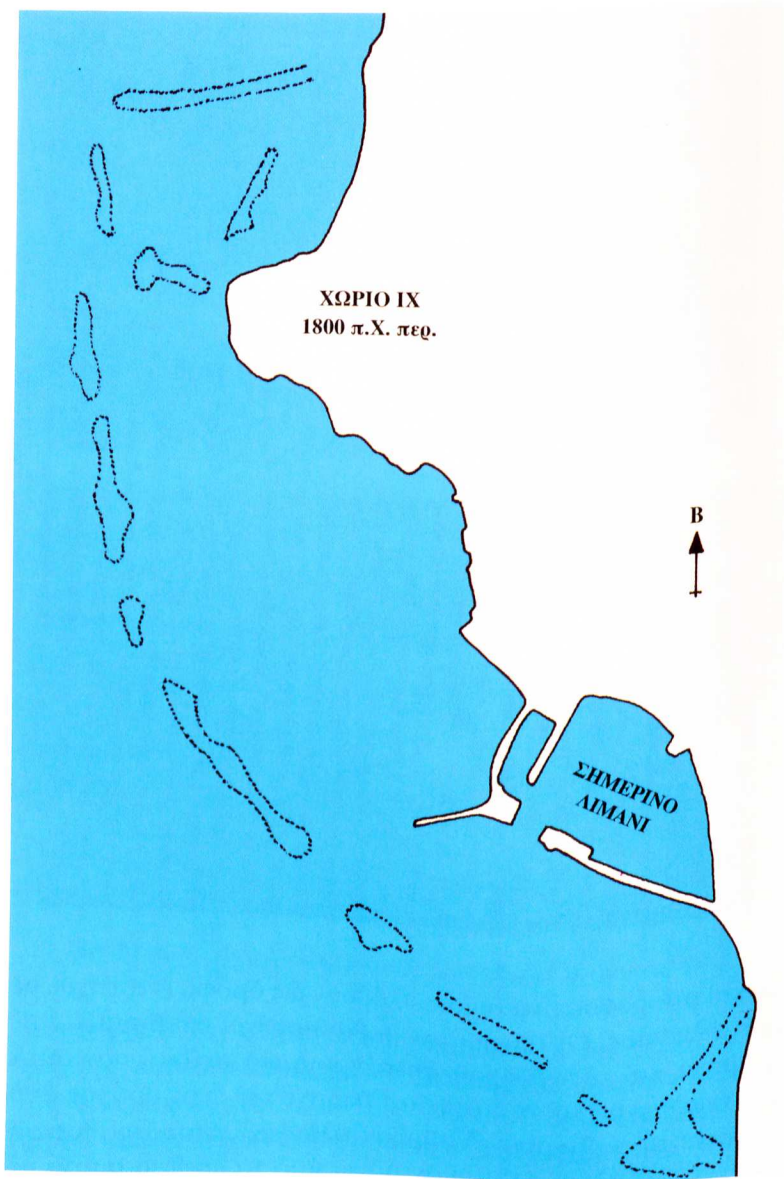
Είκ. 110α-β. Φοῦρνος κεραμικῆς, δάπεδο με θερμικὲς ὀπές.

Κάποτε σῶζονταν οἱ τοῖχοι τῶν σπητιῶν στὸ προάστιο ὥς τὸ ὕψος τῆς πόρτας (εἰκ. 107)· τὸ 1928 ὑπῆρχαν μόνο τὰ θεμέλια. Οἱ φωτογραφίες (εἰκ. 108-109) δείχνουν τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν τοῦ προαστίου. Πάνω του εἶναι στηριγμένες οἱ κἀμαρες τῶν σπητιῶν. Ἀκολουθοῦν τὸ ἡμικύκλιο τῆς ὀχύρωσης. Τὰ σπήτια χιομένα με λαξευμένες πέτρες εἶναι πλα-

Είκ. 110γ. Φοῦρνος κεραμικῆς, ἀποκατάσταση. Περ. 1700 π.Χ.

τιά καὶ μπορούσαν νὰ συμπεριλάβουν ὡς ὀροφὸ ἓνα τεῖχος με ὠμές πλίνθους. Οἱ τοῖχοι ἦταν σοβαντισμένοι καὶ βαμμένοι με χρώματα καὶ πιθανῶς καὶ ἀπλὰ γραμμικὰ σχέδια, σὰν αὐτὰ ποὺ γνωρίσαμε καὶ στὰ ἀγγεῖα. Ὑπῆρχε καὶ ἓνας δρόμος ἀπὸ τὰ νότια πρὸς Βορρά. Ὑπῆρξαν ἀλλαγές· κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ χτίστηκαν πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια σπήτια με ἄλλη κατεύθυνση.

Είκ. ΙΙΙ. Ύψαλοι, θαλάσσιο τείχος για πλοῖα. 18ος αἰ. π.Χ.

Στὴ γωνιά ἐνὸς σιπιουῦ χτίστηκε ἀργότερα ἕνας φοῦρνος κεραμικῆς (εἰκ. ΙΙ0). Ἡ οὐκείη του λείπει, ὅλα τὰ ἄλλα τμήματα ἔχουν σωθεῖ ἀκριβῶς ὅπως ἦταν ὅταν λειτουργοῦσε. Ὁ κατασκευαστὴς εἶχε χτίσει πρῶτα τὸ μέρος τῆς φωτιάς με ὠμές πλῆθρες καὶ τὴ θερμικὴ δίοδο με πέτρινες πλάκες τοποθετημένες λοξά, τοποθέτησε κατόπιν πάνω σὲ μία κωνικὴ πέτρα τὸ δάπεδο με τὶς ὀκτὼ ὀπές ἀπ' ὅπου ἔβγαινε ἡ φωτιά, πῆρε ἔπειτα τοῦβλα γιὰ τὸ κουβούκλιο καὶ κάλυψε τὰ τοιχώματα με παχὺ σοβά. Ἄφησε ἕνα ἢ δύο ἀνοίγματα σιὸ πάνω μέρος τῆς στέγης γιὰ νὰ βάζει μέσα τὰ ἀγγεῖα. Τὴ φωτιά ἔδινε μαλακὸ ξύλο με ρετοῖνι ποὺ κάνει ψηλὲς φλόγες καὶ ἀνεβάζει τὴ θερμοκρασία ὡς τοὺς 950 βαθμούς. Ὁ καπνὸς ἔβρισκε διέξοδο μέσα ἀπὸ μία καμινάδα στὴν ἄκρῃ τοῦ κουβούκλιου. Ὅταν τὰ ἀγγεῖα ἦταν στοιβαγμένα σιὸν φοῦρνο, πρῶτα τὰ μεγαλύτερα με τὸ στόμιο πρὸς τὰ κάτω, ἀναβε τὴ φωτιά καὶ ἔκλεινε με πέτρινες πλάκες ὅλα τὰ ἀνοίγματα.

Πρὶν ὑπάρξει ὁ φοῦρνος κεραμικῆς, μέσα σὲ ἕνα ἀγγεῖο εἶχαν ἐνταφιάσει ἕνα παιδί σιὸ δάπεδο τῆς κάμαρας· σύμφωνα με τὰ παλιὰ ἔθιμα, τὸ παιδί θὰ ἦταν καὶ σιὸν θάνατο ἀκόμα κοντὰ σιὸς γονεῖς. Οἱ ἐνήλικες θάβονταν ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό.

Μὰ γιατί ἕνα προάστιο; Εἶχε αὐξηθεῖ ὁ πληθυσμὸς; Κάτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀλλάξει στὴ διάρθρωση τοῦ χωριοῦ. Αὐτὸς ποὺ πρόσταξε τὴν ἀνανέωση τῆς ὀχύρωσης δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ἕνας τυχαῖος «προεστιάς», θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάτι περισσότερο, μάλλον ἕνας βασιλιάς –ὅπως ὀριζόταν τὴ δευτέρῃ χιλιετία. Πάντως ἦταν ἕνας ἄνδρας ποὺ ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ βριοκόταν κοντινότερα σιὸς θεοὺς ἀπὸ τοὺς κοινὸς θνητοὺς.

Ὁ βασιλιάς –ὡς κρατήσουμε τὴν ὀνομασία– ἔκανε καὶ κάτι ἄλλο, ἔβαλε νὰ μαζέψουν μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες καὶ νὰ τὶς ρίξουν σὲ σωροὺς μέσα στὴ θάλασσα. Ὅταν ἔχει μπουνάτοσα φαίνονται, καὶ τότε ἀκόμα δείχνουν μόνο σὰν οὐκρινεὲς οὐκρινεὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Ἐγινε δυνατὸ νὰ ὑπολογιστεῖ ποῖο ἦταν περίπου τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τῆς θάλασσας τὸ 1800 π.Χ. Οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα σιὸς σωροὺς εἶναι μικρὲς, μόνο ὁ ντόπιος μποροῦσε νὰ περάσει τὸ πλοῖο του ἀνά-

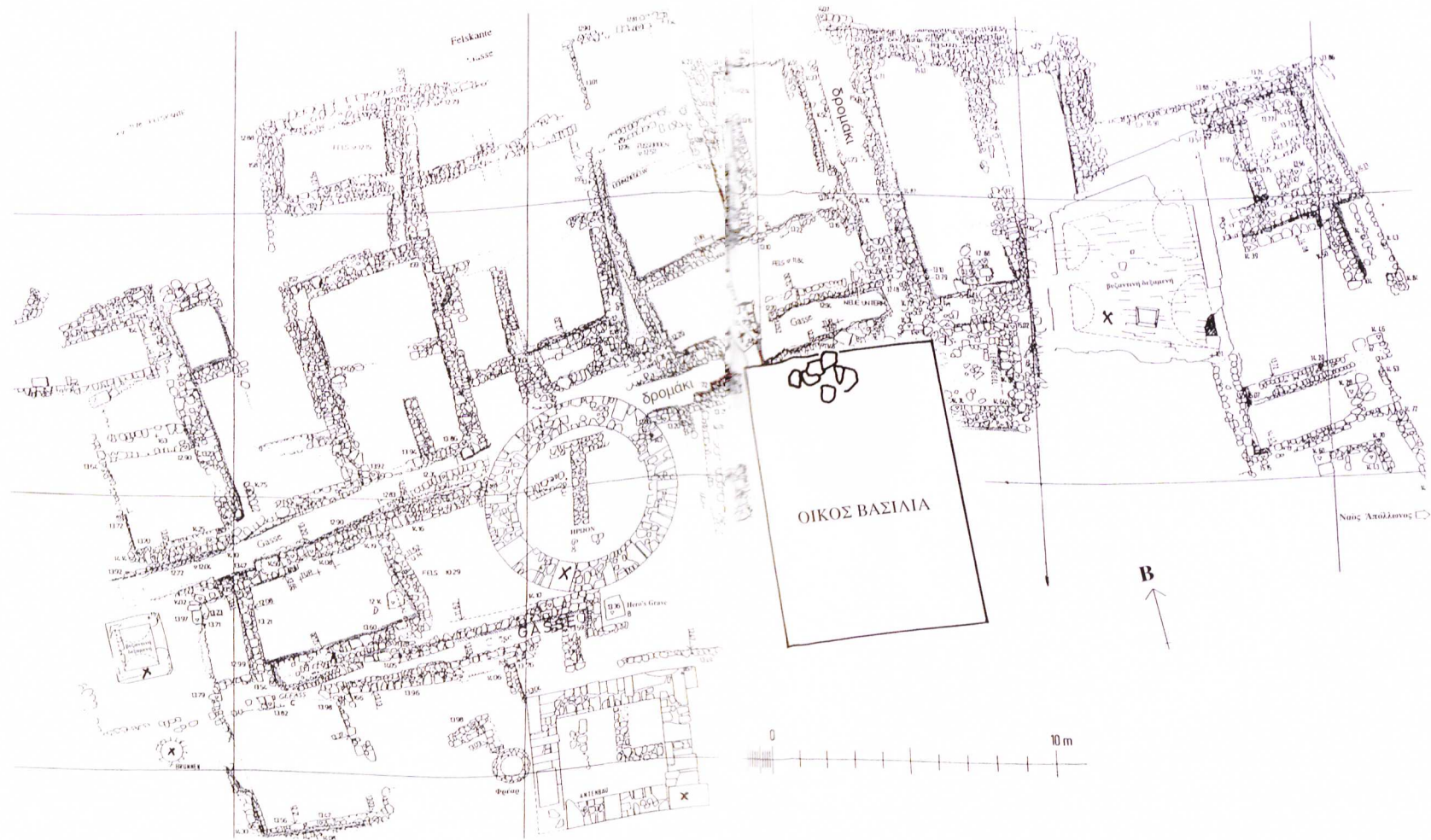
Εικ. 112. Ἡ ἀρχαία Αἴγινα, δυτικὸ τμήμα. Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βόρεια.

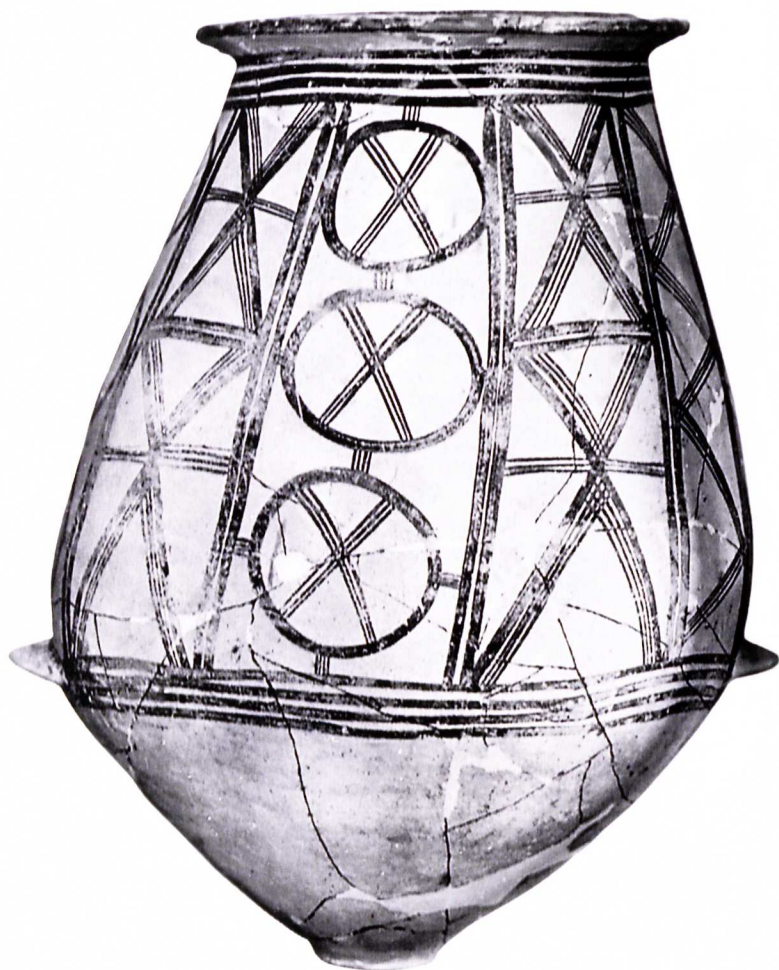
μεσὰ τους χωρὶς ζημιές· γιὰ τοὺς ξένους ἦταν ἓνα ἐπικίνδυνο ἐμπόδιο. Τὸ τεῖχος ἀπὸ τὰ λιθάρια τοῦ λόφου δὲν ἀσφάλιζε μόνο τὸν λόφο, ἀλλὰ φτάνει ἀπὸ τὸν βόρειο ὄρμο ὡς τὴν ἄκρη τοῦ σημερινοῦ λιμανιοῦ στὰ νότια. Οἱ τελευταῖοι πέτρινοι λόφοι φτάνουν μέχρι βαθιὰ μέσα στὴν ξηρά· θὰ χρησίμευαν σιὸ νὰ ἐμποδίζουν τὴν πρόβαση στὴν πίσω. Μία ὁλόκληρη περιοχή ἦταν ἐξασφαλισμένη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Γιὰ ποῖο λόγο ὑπῆρχε ἡ ὀχύρωση στὴ στεριά; Προφανῶς γύρω ἀπὸ τὸν λόφο καὶ στὴ νότια πεδιάδα ὑπῆρχαν μικροὶ οἰκισμοὶ καὶ ἀγροκτήματα ποὺ ἀνῆκαν σιὸ ἑνατο χωριὸ καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλιστοῦν.

Τὸ ἑνατο χωριὸ δὲν ἦταν ἀκρόπολη, ὅπως οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ὁ Γλας, ὁ βράχος ἦταν μικρὸς ἀλλὰ ἦταν ἰσχυρὸς ὅσο χρειάζοταν ἓνα ὀχυρὸ χωριοῦ. Ὁ βασιλεὺς τῆς «Κολόνας» εἶχε τὴ δική του κατοικία. Βρίσκεται σιὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 112, 113). Μεγάλοι πέτρινοι ὄγκοι μαρτυροῦν ἓνα κτίσμα ἀνάμεσα σὲ δύο στενοὺς δρόμους ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα συνηθισμένο σπίτι. Ἡ θέση εἶναι εὐνοϊκὴ· εἶναι προστατευμένο ἀπὸ δύο περιμετρικὰ τεῖχη ποὺ βρίσκονται μπροστὰ του σιὰ ἀνατολικά. Τὸ βλέμμα ἔφτανε πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ τεῖχη μέχρι τὴν ἐνδοχώρα, τὸν ὄρμο, τὴν πεδιάδα καὶ τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα.

Ὑπῆρχε τάχα ἀπειλὴ ἐξωτερικῶν κινδύνων ποὺ ἀπατοῦσαν ἓναν ἰσχυρὸ ἄνδρα καὶ μία νέα τάξη τῆς κοινότητος; Ἀποτελεῖ ἓνα μυστικὸ τῆς ἱστορίας, νὰ μὴν ὑπάρχει ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἂν δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη. Συνέβη σιὴν «Κολόνα» μετὰ τὸ 1800 π.Χ. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ χωριοῦ, πάνω σιὸν λόφο καὶ σιὴν ἐγγύτερη περιοχή βρίσκονταν σιὸ ἐξῆς ὑπὸ τὴν προστασία ἑνὸς βασιλιά. Ἡ ἐξουσία του δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Δὲν ἦταν ἡγεμόνας ὑποτελών. Ὑπῆρχαν δεσμοὶ ἀνάμεσα σιὸς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὸν βασιλιά. Τὰ προβλήματά τους εἶχαν γίνει καὶ δικὰ του. Σιὸ πρόσωπό του ἔβλεπαν τὸν ἄνθρωπο ποὺ στεκόταν κοντὰ σιὸς θεούς. Θὰ εἶχε ἰδιαίτερα δικαιώματα, μάλλον τὸ δικαίωμα τῆς θήρας. Κατὰ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τὸ φυσικὸ δικαίωμα πάνω σιὰ ζῶα, ποὺ συναντοῦσαν σιὸν δρόμο τους καὶ σκότωναν ἐκεῖνα ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διατροφή τους. Τὰ ζῶα δὲν ἦταν λεία τοῦ κυνηγοῦ.

Οἱ τύποι τῶν ἀγγείων εἶναι κατὰ τὸν δέκατο ὀγδοο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ ἑναιου χωριοῦ, οἱ ἴδιοι. Ὑπάρχει ὁ ἀποθηκευτικὸς ἀμφορέας, ἡ πρόχους, ὁ κάνθαρος, τὸ κύπελλο καὶ ὁ σκύφος, μεγάλα καὶ μικρὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 114-121). Παραμένουν καὶ ὀριζόμενα ἀπὸ τὰ παλιὰ διακοσμητικὰ σχέδια. Τρίγωνα ποὺ μοιάζουν κρεμασμένα σὲ μία ταινία, γραμμὲς τοποθετημένες ἢ μία πάνω σιὴν ἄλλη σὲ τρίγωνα, σιγμές. Ἡ διάρθρωση τοῦ διακόσμου πάνω σιὸ ἀγγεῖο ἔχει ἀλλάξει καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ ἔχει σημασία. Οἱ ἀγγειογράφοι ἀπελευθέρωσαν τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὰ πυκνογραμμένα σχέδια, ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς εἰκόνας

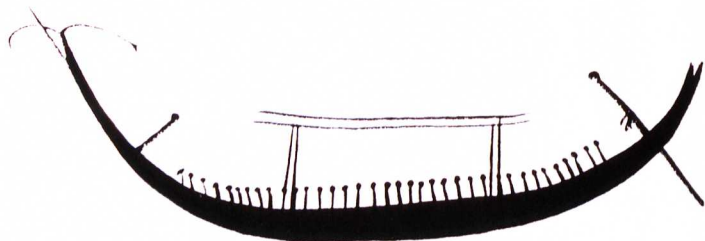
Είκ. 114. Πίθος. Ύψος 105.5 εκ. 18ος αἰ. π.Χ.

τοῦ «χαλιοῦ» καὶ τοῦ ξανάδωσαν καθαρὴ μορφή. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ἐμφανίζεται σὺν ἀνοιχτόχρωμο φῶς τοῦ φόντου. Μία λεπτὴ πινελιὰ συμμετέχει στὴν καθαρὴ γραμμὴ. Οἱ γραμμὲς πάνω σὺν ἀρχαιότερο ἀποθηκευτικὸ πιθάρι (εἰκ. 114) εἶναι

Είκ. 115. Πίθος. Ύψος 86 εκ. Περ. 1700 π.Χ.

τραβηγμένες με ἀσπιρότητα καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ με μεγαλύτερη ἐλευθερία. Σὺν νεώτερο μεγάλο ἀγγεῖο (εἰκ. 115), οἱ αὐνοῦνται κύκλοι καὶ οἱ τεθλασμένες εὐθεῖες προσδίδουν στὴ μορφή μεγαλύτερο χῶρο. Ἐλεύθερος χῶρος ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐπικάθονται τὰ μοτίβα. Ὁ ἐλεύθερος χῶρος πάλι δημιουργεῖ τὴν προϋποθέσιν γιὰ εἰκονιστικὲς παραστάσεις. Πάνω

Είκ. 116. Πιθος. Τέσσερα πλοῖα με πλήρωμα. Ύψος 77.5 εκ. 18ος αἰ. π.Χ.

Είκ. 117. Ἀπότμημα πιθου. Πλοῖο, ἄνδρες με κουπιὰ καὶ ἀκόντια, ἀριστερὰ ὁ τιμονιέρης. Ύψος 16.2 εκ. 18ος αἰ. π.Χ.

στὸ πιθάρι τῆς εἰκόνας 116 περιβάλλουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου τέσσερα πλοῖα με κουπιὰ, με ψηλὰ ἀνασηκωμένη πλώρη καὶ δύο κατάρτια ποὺ πάνω τους εἶναι στερεωμένα πανιά σὰν ἱστία. Τὸ πλήρωμα εἶναι καθιομένο σὲ μία πυκνὴ γραμμὴ, οἱ ἄνδρες εἶναι ζωγραφισμένοι πολὺ μικροὶ ἀλλὰ σὲ κίνησι κωπηλασίας. Τὴν παράστασι συνοδεύουν ἀθόρυβα κύκλοι, ἡμικύκλια καὶ τρίγωνα. Ἕνα πολύτιμο εὐγενὲς ἀγγεῖο, ἀσυνήθιστο τόσο γιὰ τὸ σχῆμα του ὅσο καὶ γιὰ τὴν παράστασή του. Οἱ Αἰγινῆτες ταξίδευαν στὴ θάλασσα, ἦταν βασικὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ ζωὴ τους. Καὶ ἐντούτοις, ἡ παράστασι τῆς εἰκόνας 117 ξαφνιάζει: ἓνα πλοῖο καὶ μέσα κάθονται κωπηλάτες με ἀκόντια,

Εικ. 118. Ἀπότμημα πύθου. Ἄνθρωπος πάνω σὲ δελφίνι. Ὑψος 22,2 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

στην πρύμνη ὁ τιμονιέρης. Τὰ κεφάλια τῶν ναυτικῶν εἶναι ἓνας μεγάλος δίοκος, τὸ σῶμα μία γραμμή, καὶ εἶναι ἀσώημαντο τὴ κρατοῦν οἱ ἄνδρες στὰ χέρια. Κουπιὰ καὶ ἀκόντια καθορίζουν τὸν ἄνδρα ὡς ναυτικὸ καὶ πολεμιστὴ· ἓνας νησιώτης ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ τὰ δύο. Σὲ ἓνα ἄλλο ἓνας ἄνθρωπος χωρὶς ὄνομα καὶ χωρὶς στόχο εἶναι ὀρθιος πάνω σὲ ἓνα ψάρι, μάλλον σὲ ἓνα δελφίνι (εἰκ. 118). Σημαντικότερη ἀπὸ τὸ σῶμα εἶναι ἡ ἐκφραστικὴ γλώσσα τῆς κίνησης. Ποιὸς μπορεῖ νὰ πεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα θεϊκὸ ὄν ἢ γιὰ ἓναν θνητὸ ἰκέτη;

Πλοῖα ὑπάρχουν καὶ σὲ ἀγγεῖα ἄλλων περιοχῶν. Ὅμως πλοῖα καὶ πλήρωμα πάνω στὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα δὲν εἶναι μόνο ἀου-

νήθιστα, ξαφνιάζει ἡ ἀντικειμενικότητα, αἰφνιδιάζει σ' αὐτὴ τὴν πρώτη ἐποχὴ. Τὰ πλοῖα (εἰκ. 116) εἶναι ναυπηγημένα σκαριὰ μὲ κουπιὰ, μὲ ἀνασηκωμένη τὴν καρίνα, μὲ τιμόνι· σὰν τὸν ἄνεμο θὰ ταξίδευαν στ' ἀνοιχτά. Κάτω ἀπὸ τὸ πανὶ κάθονται οἱ κωπηλάτες στὴ σειρὰ καὶ χτυποῦν μὲ τὸ κουπί τους τὰ ἄλμυρὰ νερά. Στὸ ἄλλο πλοῖο (εἰκ. 117) –ἓνα θραῦσμα μόνο ἔχει μείνει– ὁ τιμονιέρης κρατᾷ τὸ τιμόνι, οἱ ἄνδρες κουπιὰ καὶ ἀκόντια, τὰ ἐξαρτήματα τοῦ ναυτικοῦ ποῦ εἶναι καὶ πολεμιστῆς. Καὶ αὐτὸ τὸ πλοῖο μπορούμε νὰ τὸ φανταστοῦμε νὰ κινεῖται στὴ θάλασσα. Ἡ πρώτη ἱστορία –καὶ αὐτὸ μιάμιση χιλιετία πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο– ὁ ὁποῖος δὲν γνώριζε μορφὲς σὲ ἀνάπαυση καὶ μόνο ὡς ἐξαίρεση ἀπεικόνιζε στάσιμες καταστάσεις. Ὁ πολεμιστὴς στὴν *Ιλιάδα* εἶναι καθιστὸς καὶ ὅμως δὲν εἶναι ἀπλῶς καθιστός, εἶναι ἑτοιμὸς νὰ δράσει.

Μὲ ἀφορμὴ τὰ πλοῖα, ὁ νοῦς μας τρέχει σιτὸν Ὀδυσσοῦ καὶ πηγαίνει στὸ δάος, κόβει καλὸ, ὥριμο ξύλο καὶ μὲ τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ξυλουργοῦ φτιάχνει τὴ σχεδιά του (*Ὀδύσσεια* ε 234).

Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν πυκνὸ διάκοσμο τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, τὰ πιθάρια, οἱ κανάτες, οἱ κάνθαροι, τὰ κύπελλα καὶ ὅλα τὰ ἀγγεῖα. Αὐτὸ εἶναι τὸ νέο «σιτύλ». Πάντως «σιτύλ» δὲν εἶναι μόνο τὸ ὕψος ποῦ ἀκολουθεῖ τὴν ἐποχὴ. Ὁ ἀγγειοπλάστης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγείου. Ἐτοι ἓνα κανάτι εἶναι δοχεῖο γιὰ ὕγρὰ, τὸ στόμιο εἶναι τὸ μέρος ἀπ' ὅπου αὐτὰ χύνονται, καὶ πρέπει νὰ εἶναι πλατὺ σὰν ράμφος. Ἡ χρῆση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου μαζὶ εἶναι τὸ «σιτύλ». Καὶ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι βαλμένα τυχαῖα. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς διακόσμησης ἀκολουθοῦν τὴ δομὴ τοῦ ἀγγείου. Στὴς πρὸ-χους (εἰκ. 119, 120) τὰ στεφάνια κάθονται πάνω σιτὸν ὄμο, σιτὸ σημεῖο «ραφῆς» τοῦ σώματος μὲ τὸν λαμό. Ἡ δομὴ τῶν κανθάρων (εἰκ. 121, 122) δίνουν σιτὸν διάκοσμο τὸ πεδίο του. Τὸ κύπελλο (εἰκ. 123) δίνει τὴ μεγαλύτερη καμπυλότητα.

Οἱ μορφὲς δὲν γεννήθηκαν τυχαῖα καὶ ὁ διάκοσμος δὲν βρῆκε τυχαῖα τὴ θέση του. Τὸ ὀργανωτικὸ οὐσίτημα ἔρχεται ἀπὸροδόκητα γιὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἐποχὴ. Λειποφαιαγμένους εἶναι οἱ γραμμὲς ποῦ ζωγράφισαν πάνω στὰ ἀγγεῖα. Ἐνα δίκτυο ἀπὸ

Εἰκ. 119. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 26 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

γραμμὲς περιβάλλει ὁλόκληρο τὸ σῶμα τῶν πιθαριῶν, μόνο τὸ πόδι ποὺ μισαίνει στὸ δάπεδο εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ σχέδια. Καὶ ὅμως δὲν ἔχει ζωγραφιστεῖ μόνο ἓνα δίκτυο ἀπὸ γραμμὲς. Εἰδικὰ οἱ κάθετες γραμμὲς συγκρατοῦν τὸ σῶμα ὡς σύνολο, ἔχουν μιὰ ἀποστολή. Τὰ σῶματα εἶναι λαμπερὰ καὶ φωτεινά.

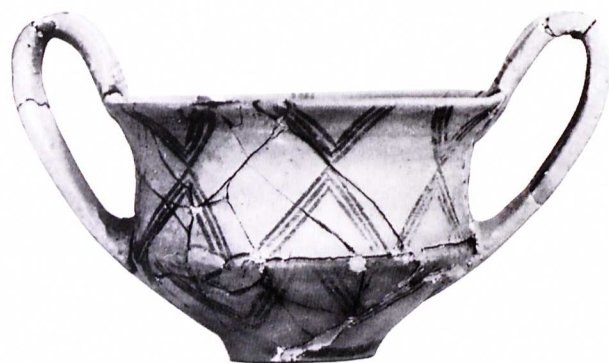
Οἱ γραμμὲς καὶ οἱ κύκλοι ἔχουν περιγραφεῖ συχνὰ ὡς γεωμετρικὰ σχέδια, ὅμοια μὲ τοὺς κύκλους καὶ τοὺς μαϊάνδρους καὶ τὰ γραμμικὰ σχέδια στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα τοῦ δεκάτου καὶ τοῦ ἐνάτου αἰῶνα. Οἱ γραμμὲς ὅμως καὶ οἱ κύκλοι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἔχουν μιὰ ἐνέργεια, συμμετέχουν στὴ διαμόρφωση τοῦ πεδίου τῆς μειότης, μπορεῖ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ ὡς

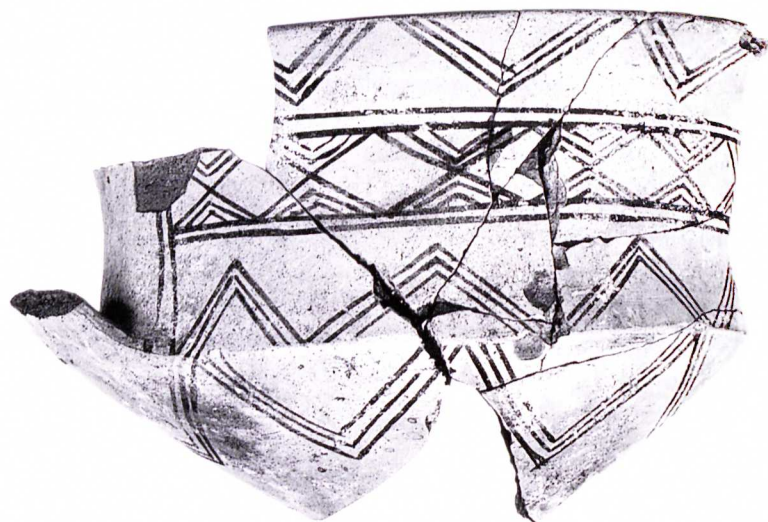
Εἰκ. 120. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 20 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

κύκλοι καὶ μαϊάνδροι, φέρουν μαζὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ὁ διάκοσμος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα δὲν λειτουργεῖ ὡς φέρων παράγων, ἀλλὰ μοιάζει περισσότερο νὰ περιδένει σφιχτὰ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Υπάρχουν περάσματα ἀπὸ τὴ μία ἐποχὴ στὴν ἄλλη, ὑπάρχει μία τελικὴ φάση ποὺ κάνει τόπο στὴ νέα ἐποχὴ. Σὲ μία τέτοια ἐποχὴ βρίσκεται τὸ κύπελλο τῆς εἰκόνας 124. Ἡ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι μία συνεχόμενη εὐθεία, κάθε ἐποχὴ ἐντάσσεται στὴν

Εικ. 121. Κάνθαρος. Ύψος 8.5 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 122. Τμήματα κανθάρου. Ύψος 12.5 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 123. Κύπελλο. Ύψος 9.6 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 124. Κύπελλο. Ύψος 9.6 εκ. 1700 π.Χ. περ.

Εικ. 125. Κυκλαδική πρόχους σὲ σχῆμα πάπας. Ύψος 14 ἐκ., 2000-1900 π.Χ.

Εικ. 126. Παριανὴ ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 23.7 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 127. Παριανὴ ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 48 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

εἰκόνα ἐνὸς κύκλου. Ὁ κύκλος ξεκινᾷ καὶ κλείνει στὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ τροχιά τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Κάθε ἐποχὴ εἶναι ἓνα ἀνεξάρτητο σχῆμα ἀπὸ μόνο του, ἀκόμα καὶ ἂν δένει μὲ τὴν ἐπόμενη. Ἡ διαδικασία εἶναι ἐσωτερικὴ, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Γιατὶ τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι: ποῖα εἶναι ἡ σχέση ἐνὸς ἀγγείου μὲ τὸν διάκοσμό του, καὶ μιᾶς χρονολογίας μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία ἔτσι ὅπως μᾶς τὴν ἔμαθαν;

Παρατηρώντας καὶ μόνο τὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς ὡς τὸ τέλος τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μέσα ἀπὸ τὶς λιγοστὲς αὐτὲς ἀπεικονίσσεις –πίσω ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρίσκεται ἓνας τεράστιος ἀριθμὸς ἀγγείων ὑψηλῆς ποιότητος–, ἀνακαλύπτει κανεὶς, ὄχι μόνο μία λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης· στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἐνυπάρχει μία ἐσωτερικὴ κινητήρια

Εικ. 128. Παριανός πίθος. Ύψος 49 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

δύναμη, που προεικάζει τους κατοπινούς αιώνες. Μία δύναμη που γεννά συνεχώς την ανάπτυξη. Είναι ένα ελληνικό φαινόμενο, που ανιχνεύεται ήδη την τρίτη και δεύτερη χιλιετία.

Οι Αιγινῆτες είναι νησιώτες και έτσι είναι ανοιχτοί στον κόσμο. Από νωρίς έφτασαν στο χωριό άγγεῖα από τις Κυκλάδες, όπως ή κανάτα που μιμείται μία καθιστή πάπα (εἰκ. 125). Τώρα όμως οἱ εἰσαγωγές από τὰ ἄλλα νησιώτικα ἐργαστήρια ἔχουν αὐξηθεῖ. Παριανοὶ καὶ Μήλιοι ἀγγειοπλάστες ἐστελναν τὰ ἀγγεῖα τους σὲ τὴν Αἴγινα (εἰκ. 126-128). Εὐκόλα ἀναγνωρίζεται ἡ παριανὴ φόρμα με τὴς ἄσπρες γραμμὲς καὶ τὰ τόξα, τὸν κτηνολόκκινον πηλὸ καὶ τὴν ἀδρότητα τῆς. Τὸ ἐμπόριο με τὴν Κρήτη αὐξήθηκε

Εἰκ. 129. Κρητικὸς ἀμφορέας. Ύψος 47 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

ἐπίσης: ἓνας ἀμφορέας (εἰκ. 129) με τὰ γλυκὰ πολύχρωμα μοτίβα, ἀντιπροσωπεύει τὸ σὺλ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα π.Χ. Οἱ Αἰγινῆτες δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντισταθοῦν σὴν γοητεία τους καὶ τὰ μὴθήθηκαν. Ἡ παρακίνηση γιὰ κάτι τέτοιο θὰ προῆλθε με βεβαιότητα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς «Κολόνας», που θὰ εἶδαν τὰ ξένα ἀγγεῖα ὡς πολύτιμους θησαυρούς, γιὰτὶ ἀνέβαζαν τὴν ἐκτίμηση τοῦ οἴκου τους.

Σὲ αὐτὸν τὸν δέκατο ὀγδοο αἰῶνα τὸ ὀχυρωμένο χωριὸ με ἓναν βασιλιὰ ἦταν καὶ αὐτὸ μία ἰσχυρὴ δύναμη. Ἄν ὑπῆρχε «μυκηναϊκὴ αὐτοκρατορία» ὡς σύνολο, πράγμα που δὲν π-

Εικ. 130. Βασιλικός τάφος στη νότια πόλη. Από ανατολικά. 1700 π.Χ. περ.

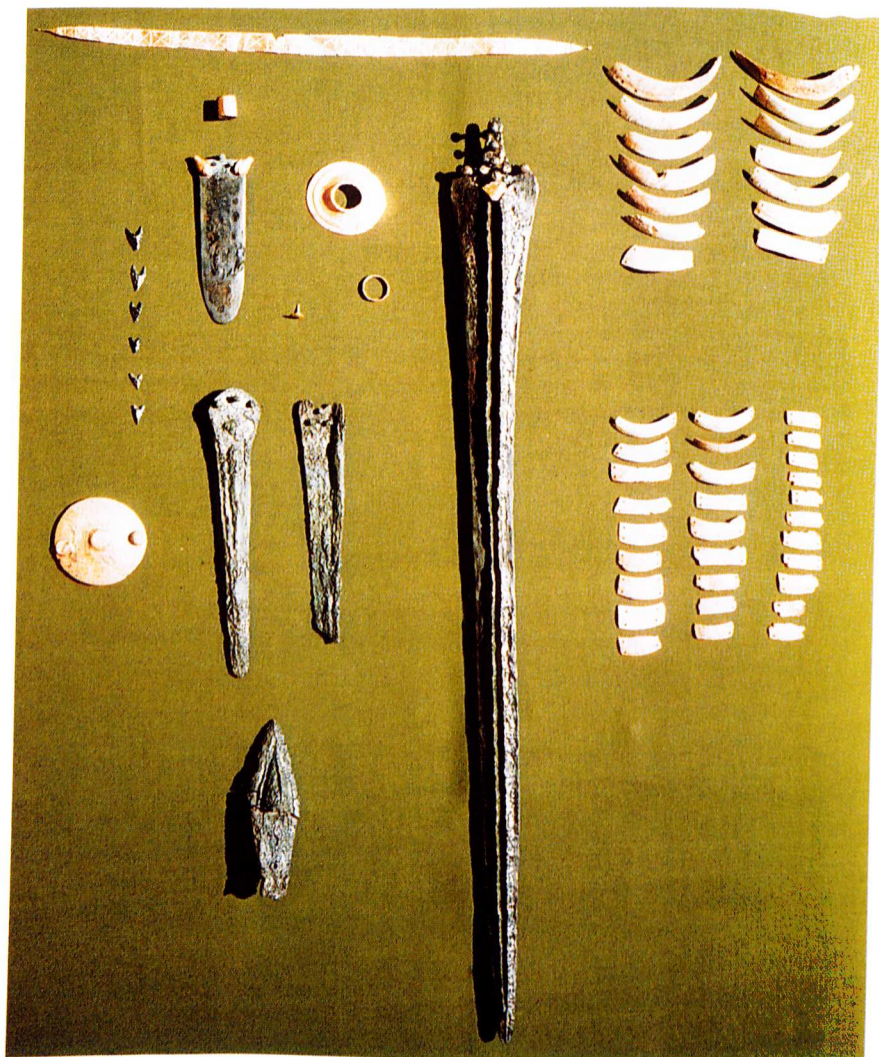
στεύω, ή αρχαία Αίγινα ως χωριό-κάστρο με τόν βασιλιά της θα αποτελοῦσε μέρος της.

Θα ήταν γύρω στα 1700 π.Χ. όταν τὸ χωριὸ δέχτηκε μιὰ σφοδρὴ ἐπίθεση. Κάποιος ποὺ σκοτώθηκε πρὸ τῶν πυλῶν, βρίσκεται θαμμένος σὲ ἓναν τάφο (1×2.60 μ.) (εἰκ. 130, 131), ποὺ τοῦ παραχώρησαν τιμητικὰ κοντὰ σιτὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ. Καθὼς οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου ἐπεφταν πάνω σὲς πέτρες καὶ τὸ χῶμα τὴν ὥρα τῆς ἀνασκαφῆς, φάνηκε τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ χῶμα ποὺ εἶχαν σκεπάσει τὸν τάφο. Ὁ νεκρὸς ἦταν ἓνας νέος ἄνδρας, σὲ εἴκοσι τρία τοῦ χρόνια θα ἦταν, θα εἶχε ὕψος 1.72 μ. καὶ ἦταν πολὺ γεροδεμένος. Τὸ δεξιὸ τοῦ χέρι εἶναι ἐντυπωσιακὰ δυνατὸ καὶ μυώδες· εἶναι τὸ χέρι ποὺ καθοδηγοῦσε τὸ ξίφος, ἐρίχνε στὴ μάχη τὸ ἀκόντιο καὶ τέντωνε τὴ χορδὴ τοῦ τόξου. Οἱ δικοὶ τοῦ τὸν ἀκούμμησαν μετὰ τὴ ράχη πάνω σιτὸ λει-

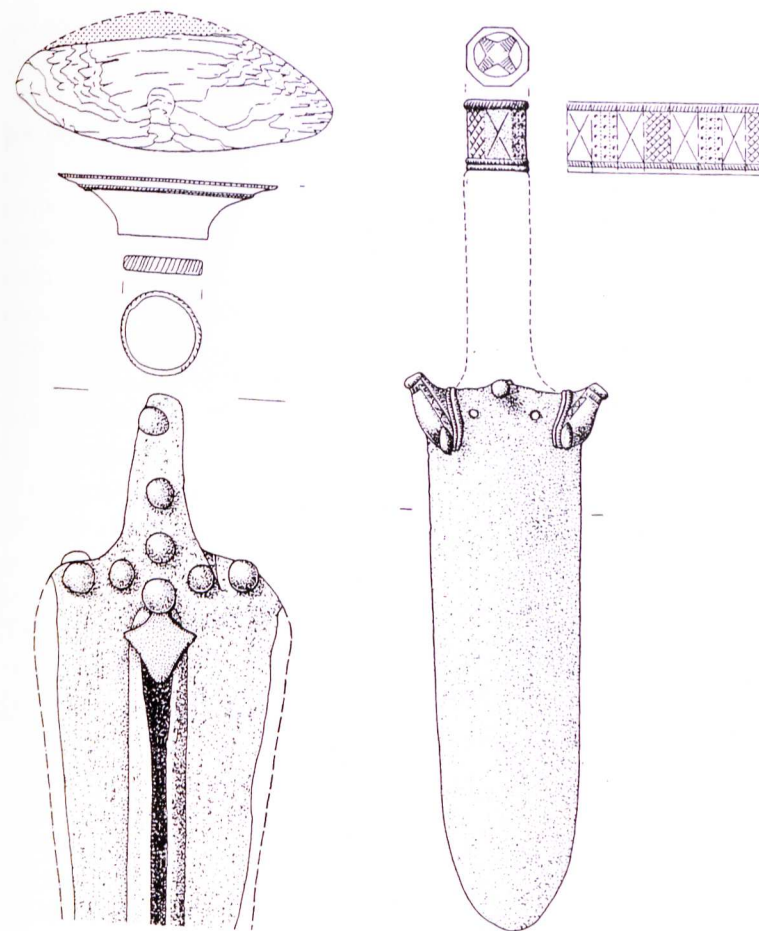

Εικ. 131. Σχέδιο ἀνασκαφῆς στὴ νότια πόλη μετὰ τὸν βασιλικὸ τάφο.

αομένο πέτρινο δάπεδο μετὰ τοὺς μηροὺς ἐλαφρὰ λυγιομένους πρὸς τὰ πάνω. Ἐνα ξύλινο κάλυμμα προφύλαγε τὸν χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ κορμί του. Στὸν τάφο τοῦ ἀπόθεσαν ὅλα τοῦ τὰ ὅπλα καὶ τὰ τοποθέτησαν μπροστὰ τοῦ πάνω στὴν πέτρα. Εἶναι πολὺτιμα χάλκινα ὅπλα (εἰκ. 132): Τὸ ξίφος τοῦ μετὰ τὴν ἐλεφάντινη λαβή (εἰκ. 133), ἓνα σπατέιο, ἓνα κυνηγετικὸ μαχαίρι, ἓνα μαχαίρι μετὰ κοντὴ λεπίδα (εἰκ. 135), ἓνα ἐξαιρετικὰ πολὺτιμο μαχαίρι μετὰ δύο χρυσὰ κεφάλια τοῦ πανίσχυρου καὶ ἐπιθετικοῦ κἀπρου καὶ ἐπένδυση ἀπὸ χρυσάφι σιτὸ ἄκρο τῆς λαβῆς (εἰκ. 134)· τὸ δόρυ, ἔξι μῖτες ὀψιανοῦ γιὰ τὰ βέλη καὶ περίπου ὀγδόντα δόντια κἀπρου ἀπὸ τὸ κρᾶνος του, ὅπως συνηθίζοιαν νὰ φοροῦνται ἀπὸ τοὺς πολεμιστὰς τὸν αἰῶνα ἐκεῖνο (εἰκ. 136). Τὰ ὅπλα εἶχαν ξύλινες λαβές, τὸ δόρυ ἓνα ξύλινο χερούλι ποὺ ἔλιωσε μέσα στὴν ἀνδρὴ γῆ. Πάνω σιτὸ σιτήθος βρισκόταν ἓνα διάδημα ποὺ κάποτε θα φοροῦσε σιτὸ μέτωπο. Στὴ γωνία τοῦ

Εἰκ. 132. Διάδημα περ. 45 ἐκ., χάλκινο ξίφος, λάμα 79.2 ἐκ., χρυσή λαβή, δακτύλιος, καρφέ χάλκινο σπαθί με χρυσὰ κεφαλάρια κάπρου καὶ χρυσή ἐπένδυση· χάλκινα σπαλέτα 24.5 καὶ 20.8 ἐκ., μύτες ἀπὸ δόρυ 15.2 ἐκ., δόντια κάπρου, κορβίον ἀπὸ ἐλεφαντιδόδοντο γιὰ τὴν κορυφή τοῦ κράνους 7.2 ἐκ.

Εἰκ. 133. Χάλκινο ξίφος. Μῆκος λάμας 79.2 ἐκ. Εἰκ. 134. Χάλκινο σπαλέτο. Μῆκος 14.3 ἐκ. με δύο κεφαλάρια κάπρου καὶ χρυσή ἐπένδυση στὴν ἄκρη τῆς λαβῆς.

Εἰκ. 135. Χάλκινο μαχαίρι. Μῆκος 12.7 ἐκ.

Εικ. 136. Έλεφάντινο κεφάλι με κράνος από δόντια κίπρου. Από θολωτό τάφο των Μυκηνών, Αθήνα, Έθν. Μουσείο. Ύψος 8 εκ., 13ος αϊ. π.Χ.

τάφου, σιὰ πόδια τοῦ νεκροῦ, βρέθηκαν σπασμένα ντόπια, κυκλαδίτικα καὶ κρητικὰ κανάτια μετὰ τὰ ὁποῖα γίνονταν οἱ σπονδὲς τῆς νεκρικῆς τελετῆς.

Ὁ νεκρὸς δὲν ἦταν ἓνας τυχαῖος πολεμιστὴς, ἦταν ὁ βασιλιάς τῆς «Κολόνας», ποὺ ἔπαιξε πρῶτος στὴ μάχη, ἓνας ἀπόγονος ἐκείνου ποὺ ἱδρυσε τὸ βασίλειο, αὐτὸς ποὺ ἔχτισε τὸ ἑνατο χωριὸ ποὺ ἦταν ὀχυρωμένο, ὁ ἴδιος ποὺ διέταξε νὰ γίνῃ τὸ θαλάσσιο τεῖχος. Ὁ τάφος του βρίσκεται σὲ προνομιακὴ θέση, στὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος στὴ νότια πύλη (εἰκ. 130, 131), ἐκεῖ ὅπου ὁ κόσμος ἔμπαινε καὶ ἔβγαινε. Γιὰ προστασία τοποθέτη-

σαν γύρω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἐλλειψοειδῇ ὀχύρωση καὶ συγχρόνως ἐνίσχυσαν τὴν πύλη.

Δὲν φαίνονταν τραυματισμοὶ στὸ σῶμα του ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν στὸν θάνατο. Ἀναγνωρίστηκαν παλιὰ ἀποθεραπευμένα τραύματα. Ἀπὸ τὸν νεκρὸ ἔλειπαν ὅμως οἱ κνήμες. Συλήθηκε ὁ τάφος καὶ τὰ μέλη ἔμειναν μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι ἐξω ἀπὸ τὸν τάφο; Ὀφείλουμε νὰ τὸ ἀναφέρουμε ἀκόμα καὶ ἂν καί τέτοιο δὲν συμβαίνει μ' αὐτὸν τὸν νεκρὸ σύμφωνα με μία δοξασία, ἰσχυροὶ νεκροί, ὅπως οἱ ἥρωες ποὺ ἀσκοῦσαν ὅσο ζοῦσαν κάποια ἐπίδραση, τὴν ἀσκοῦσαν καὶ ἀπὸ τὸν τάφο καὶ μπορούσαν ἀκόμα καὶ νὰ ἐπιτρέψουν στὴ ζωὴ. Γιὰ νὰ ἀποτρέψουν καί τέτοιο τοὺς ἀφαίρουσαν τὰ μέλη. Ὁ διασημότερος νεκρὸς, ποὺ ἡ Κλυταμνήστρα διέταξε νὰ ἀκρωτηριάσουν, ἦταν ὁ Ἀγαμέμνων, γιὰ νὰ μὴν ἐπιτρέψει πᾶ ποτέ. Στὴ «νεκρικὴ θυσία» τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου ὁ χορὸς τὸ ξεστομίζει μπροστὰ στὰ δύο ἀδελφία, τὴν Ἥλέκτρα καὶ τὸν Ὀρέστη: «Ἦσαν πεποκορμένους, καὶ ἄκου καὶ τοῦτο! Ἐκείνη ποὺ τὸν οκτίωσε, ἐκείνη ἦταν ἡ δράστις». Ἀλλὰ γιατί νὰ συμβαίνει καί ἀντίστοιχο στὴν «Κολόνα»; Ἀφοῦ ἦταν ἓνας δικὸς τους καὶ ὄχι κάποιος ξένος ἡγεμόνας. Ἡ ἐμπροχὴ του θὰ μπορούσε μόνο ἀγαθὰ νὰ φέρει. Ἡ μήπως ἔχασε στὴ μάχη καὶ τὶς δύο κνήμες; Ὁ τάφος του στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ ἦταν τόπος λατρείας. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀσχολίαστο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ βασιλικὸς τάφος τῆς Αἰγίνας εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς περίφημους κιβωτιόσημους τάφους τῶν ἡγεμόνων τῶν Μυκηνών.

Μὲ τὴν ἐπίθεσι στὸ προάστιο δὲν τελειώνει ἡ ἱστορία τοῦ ἑνατου χωριοῦ. Ἡ ἀρχαία Αἰγίνα ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ὡς δέκατο χωριὸ (1650-1600 π.Χ.). Διορθώθηκαν οἱ ζημιές, ἀλλάχθηκαν μερικὰ πράγματα στὶς πύλες, ἐξισώθηκαν καὶ ἐνισχύθηκαν οἱ ἐνδιάμεσες ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς πύργους καὶ τὰ τεῖχη. Ἐνα καμπύλο, διογκωμένο τεῖχος ἀκουμπᾷ στὸ ἤδη ὑπάρχον (εἰκ. 137). Ἡ βόρεια εἰσοδος ἀσφαλίστηκε περισσότερο. Ὅταν πέφτει πάνω στὸ τεῖχος αὐτὸ τὸ πρῶτο φῶς τῆς μέρας καὶ οἱ πορφύρεοι λάμπουν μετὰ τὰ κασιανὰ καὶ ἄσπρα τοὺς χρώματα καὶ διαγράφεται σὰν σχέδιο τὸ περίγραμμά τους

Εικ. 137. Ὁχυρωματικὸ τείχος τοῦ δέκατου χωριοῦ στὰ βόρεια. Ἀπὸ ἀνατολικά. 1650 π.Χ. περ.

πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τείχους, διακρίνονται δύο ἄρμοι σὰν «ραφές» ποὺ λοξαίνουν στενεύοντας πρὸς τὰ πάνω. Τὸ χτίσιμο τοῦ τείχους ἄρχισε μὲ τὸ πέτρινο αὐτὸ τρίγωνο σὰν ὁδηγὸ ποὺ καθόρισε τὴ λιθοδομὴ καὶ τὸ πάχος τοῦ τείχους. Ἐνα ὑπόδειγμα χυοίματος, ἀπ' ὅπου ξεκίνησαν οἱ χτίστες, πρὶν κατασκευάσουν τὴν καμπύλη πρὸς τὴν πύλη καὶ τὸ ἀμφιδωτὸ μέρος στὰ δυτικά.

Τὰ ἀγγεῖα ἄλλαξαν. Τὸ «καλαθάκι» καὶ ὁ σκύφος μὲ προχοή (εἰκ. 138, 139) ἀνήκουν ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα ἀγγεῖα στὰ καινούργια σχήματα. Οἱ δικτυωτὲς γραμμές, τὰ ἀπλωμένα καὶ τεντωμένα τόξα εἶναι σχήματα ποὺ θὰ ἐπικρατήσουν. Τὸ στυλ, ὕστερα ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες ἐξέπνευσε. Καὶ πάνω στὴ διάλυση προετοιμάστηκε ταυτόχρονα τὸ ἔδαφος γιὰ νέα σχέδια. Κυματοειδὲς γραμμές καὶ ἀσαφὴ κυκλικά τόξα δείχνουν στὸ μέλλον.

Εἰκ. 138. Πήλινο «καλαθάκι». Μήκος 13 ἐκ. 1650 π.Χ. περ.

Εἰκ. 139. «Σαλτσιέρα». Ὑψος 25 ἐκ. 1650 π.Χ. περ.

Εικ. 140. Όχυρωματικό τείχος του ένδέκατου χωριού (πύργος) στα βορειοανατολικά. Από βόρεια. 16ος αἰ. π.Χ.

Στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας, γύρω στα 1600 π.Χ. εξαιλώθηκε το τελευταίο χωριό, το ένδέκατο, πάνω στα τείχη καὶ σ' όλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λόφου. Ἀπὸ τότε δὲν ὑπῆρχε πᾶς τὸ προάστιο. Ἐνα ὀχυρωματικό τείχος ποὺ ἐκτεινόταν σὲ μεγάλη ἔκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά, περιέβαλλε όλόκληρο τὸ χωριό. Ἐπειδὴ τὰ σπιτία προεξείχαν ἀκόμα, χρειάστηκε, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ νὰ παραμεριστοῦν γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Μόνο στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου, μπροστὰ ἀπὸ τὶς πύλες τῆς παλαιότερης ὀχύρωσης τοῦ χωριοῦ, σώθηκαν οἱ πέτρινοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν ἐκείνων ποὺ ἦταν χτισμένα χαμηλότερα (εἰκ. 106). Στὰ νοτιοανατολικά βρίσκεται ἀκόμα ἓνα ἐντυπωσιακὸ κομμάτι τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους (εἰκ. 140). Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ βαριοὺς ὀγκόλιθους, τοποθετημένους ἐπ' ἀλλήλα ὅπως στὸ κάστρο τῆς Τίρυνθας, ὅπου «γιγάντιοι Κύκλω-

Εἰκ. 141. Κρατήρας. Ὑψος 22 ἐκ. 15ος αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 142. Κύπελλο. Ὑψος 8 ἐκ. 1350 π.Χ. περ.

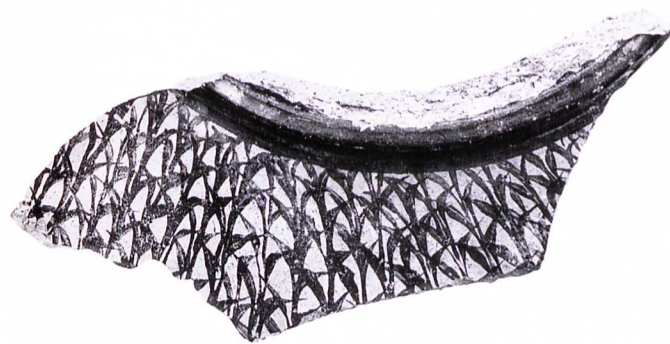
πες ἦρθαν καὶ τὸ τείχος χτίσαν» (Βακχυλίδης), εἶναι ὅμως καὶ αὐτὲς μεγάλες καὶ βαριεὲς πέτρες, ποὺ ἔπρεπε νὰ κουβαληθοῦν καὶ νὰ τοποθετηθοῦν ἀπὸ πολλὰ ἀνθρώπινα χέρια. Μικρότε-

Εικ. 143. Πρόχους. Ύψος 26 εκ. 1500-1450 π.Χ.

ρες συμπληρωματικές πέτρες παραγεμίζουν τα κενά. Το όχρωματικό τείχος δέν είναι χυομένο με μεγάλη φροντίδα, είναι όμως ισχυρότερο από τα παλαιότερα τείχη του χωριού (εϊκ. 87-89). Από τη μία είναι μικρότερα από τα τείχη της Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ἑνός «κυκλώπειου» τείχους, ἑνὸς χωριῦ πὸ ἔχει ὑπάρξει ὀχυρῶμένο σὰν κάστρο. Οἱ βασιλεῖς πὸ ἔχτισαν τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ καὶ ὀρίζαν τὴς τύχης του, θὰ πρέπει νὰ ἦταν κραταιοί. Τρεῖς φορές ἀνακαινίστηκε τὸ χωριό, ἂν αὐτὸ ἔγινε γιὰ ὀλόκληρο τὸ χωριὸ ἢ μόνο γιὰ ὀριομένους περιοχές, αὐτὸ δέν μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἐδῶ. Τοὺς νεκροὺς τοὺς ἔθαβαν ἔξω, στὸν «λόφο με τοὺς ἀνεμόμυλους», ἀπέναντι ἀπὸ τὸ χωριό.

Ἀμέτρητα ἀγγεῖα, ἂν καὶ θρυμματισμένα, μαρτυροῦν τὴ ζωντάνια ἑνὸς πυκνοκατοικημένου χωριῦ με ἀνεπτυγμένο ἐμπορίο. Μία ἐποχὴ εἶχε κλείσει καὶ μαζί της οἱ παλιές φόρμες

Εικ. 144. Ὑστρακο κρητικῆς πρόχους. Μήκος 8 εκ. 1500 π.Χ. περ.

Εικ. 145. Κρητικὴ πρόχους ἀπὸ τὴ Φαιστό. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Ύψος 23 εκ. 1500 π.Χ. περ.

Εικ. 146. Ψευδόστομος ἀμφορέας με σουπιά. 1500-1450 π.Χ.

καὶ τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων. Κύπελλα με χαμηλὸ καὶ ψηλὸ πόδι, ἀγγεῖα με καινοφανή στόμια (εἰκ. 141-143). Ἀμφορεῖς με τέσσερα χερούλια στοὺς ὤμους καθορίζουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγγείου. Τὰ νέα ἀγγεῖα ἐπιζητοῦν νέα σχέδια. Ἡ ἔλικά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλά. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀπόχρωση τοῦ πηλοῦ ἔχει ἀλλάξει τώρα. Φαίνεται πὼς τὸ πρασινωπὸ χρῶμα δὲν ἄρρεσε πιά κι εἶτοι ἔψησαν τὰ ἀγγεῖα σὲ ὑψηλότερες θερμοκρασίες, καὶ ὁ πρασινωπὸς πηλὸς ποὺ ὑπάρχει παντοῦ στὸ νηοί, ἔχανε τὸ χρῶμα του στὸν φούρνο καὶ γινόταν σκληρότερος καὶ ὠχροκίρινος καὶ κοκκινωπός, καὶ παρ' ὅλ' αὐτὰ ἦταν ὁ ἴδιος, ντόπιος πηλός. Πίσω ἀπὸ τὴς νέες μορφές καὶ τὰ σχέδιά τους ἀνιχνεύεται ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα τοῦ κάστρου.

Ἦδη πρὶν ἀπὸ μιὰ αἰὼνα ὑπῆρχαν κρητικὰ ἀγγεῖα στὸ νηοί καὶ ἔχαν προκαλέσει τοὺς Αἰγινῆτες ἀγγειοπλάστες νὰ κάνουν

παρόμοια. Καὶ αὐτοὶ ἔδειχναν πράγματι μιὰ διάθεση γιὰ πρόσληψη τῆς κρητικῆς μορφῆς καὶ τῶν σχεδίων. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ὑπάρχει στὴν Κρήτη ποικιλία θεμάτων. Εἶναι εἰκόνες ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα: φυτεῖες ἀπὸ ζαφορά, κρόκοι, κρίνοι ποὺ λικνίζονται σὲ μακριοὺς μίσχους, πουλιά, σουπιές, ἀστερίες. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε καὶ τὰ φωτεινὰ καὶ ἀπλὰ χρώματα ὅπως μπλέ, κόκκινο, ἄσπρο, ὡς μεγαλόπρεπη πολυχρωμία. Οἱ Κρητῆς δὲν εἶχαν συγκινηθεῖ ἀπὸ τὴ σκληρὴ ἀδρότητα ὅπως οἱ Αἰγινῆτες καὶ πολλοὶ ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα. Ὑπάρχει ἡ ἀρχοντικὴ πρόχους (εἰκ. 145) τυλιγμένη ὁλόκληρη στὴν πρασινάδα. Μία τέτοια πρόχους εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν «Κολόνα» καὶ ἔσπασε ἐκεῖ. Καὶ ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας με μία πολυπόδη σουπιά (εἰκ. 146) ἔχει τὴν καταγωγή του ἀπὸ κρητικὸ ἢ ντόπιον ἀγγειοπλάστη; Τὰ πλοκάμια τῆς ἀγκαλιάζουν τὸ δοχεῖο σὰν νὰ τὰ κινοῦν τὰ ἀπαλὰ κύματα τῆς θάλασσας. Ἐδῶ ἔχει ἀνακατευτεῖ τὸ χέρι κάποιου κρητικοῦ τεχνίτη. Ντόπιοι ἀγγειοπλάστες ἀκολούθησαν τὰ ἐρεθίσματα καὶ παρέλαβαν τὰ κρητικὰ θέματα. Ἦταν ὅμως ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα ποὺ ἔδινε τὴν παραγγελία, γιὰ νὰ προσδώσει λάμψη στὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ του εἰκόνα.

Τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας πάνω στὴν «Κολόνα»: Ὑστερα ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας πάνω στὸν λόφο, πέρασε ἡ ἐποχὴ τῆς. Ἀκόμα καὶ τὸ χωριό-κάστρο δὲν ὑπῆρχε πιά. Οἱ τοῖχοι του γκρεμίστηκαν, ὁ κόσμος ἔφυγε.

Στὴν ἄκρη τοῦ νηοιοῦ, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὑψώνεται τὸ μικρὸ πέτρινο ἀκρωτήρι με τὰ εἰρεπὰ τῶν χωριῶν πάνω του. Μία μακριὰ ἱστορία διαδραματίστηκε ἐκεῖ πάνω, ἀκόμα κι ἂν δὲν τραγούδησε κανεὶς ποιητὴς τὸ ἀκρωτήρι αὐτό, ὅπως ὁ Ὅμηρος τὸν λόφο τῆς Τροίας. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ κόσμου στὴν ἀρχαία Αἰγινα νὰ παραμείνουν στὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς γῆς ὅπου εἶχαν κάποτε ἐγκατασταθεῖ παρ' ὅλες τὴς μεγάλες δυσκολίες, ὁ ἀγῶνας τους νὰ δώσουν ἓνα σχῆμα στὴν ὑπαρξὴ τους, εἶναι ἀπὸ μόνο του ἓνα κομμάτι «ἱστορίας τῆς ζωῆς». Γιὰ κάποιον δύο χιλιετίες κατοικήσαν ἄνθρωποι πάνω στὸν λόφο, ἀπὸ τὴς ἡμέρες ὅταν στὴ νεολι-

Θική εποχή έφτασαν οί πρώτοι άνθρωποι στήν «Κολόνα» ώς τήν ήμέρα, πρòς τò τέλος τής δεύτερης χιλιετίας, πòυ έγκατέλειψαν τòn βράχο καί τράβηξαν στήν ένδοχώρα καί στή νότια παραλιακή ζώνη, όπου βρίσκεται σήμερα ή πόλη Αίγινα. Έκεί συνελήφθη ή ζωή· στòν λόφο έπρεσε ή οικιή.

Η κοινότητα τού χωριού δέν υπήρχε πιά. Η «Κολόνα» όμως παρέμεινε ένας μικρός χώρος προσκυνήματος γιά τòn κόσμο πòυ κάποτε έζησε πάνω στòν λόφο. Τελευταίο ήταν ένα πηγάδι τού ένατου χωριού, αὐτ' όπου έβγαζαν τò νερό γιά τες λειτουργίες γιά μία θεότητα πòυ τò όνομά της δέν έγινε γνωστό. Μερικὰ μέτρα πòυ πέρα, έοκαψαν τòn δέκατο αιώνα ένα νέο πηγάδι πòυ έξυπηρετούσε στή λατρεία τού Απολλωνα. Στòν τόπο αὐτò συγκεντρωνόταν ό κόσμος γιά τες τελετές. Τò δέοιμο με τòn τόπο ήταν ταυτόχρονα ένα δέοιμο τού κόσμου τής «Κολόνας» μεταξύ του.

Αν στò τέλος τής μελέτης μας στρέψουμε τὰ μάτια από τὰ σχέδια, τες μακέτες καί φωτογραφίες στòν ίδιο τòn χώρο όπου χτίστηκαν τὰ χωριά τής «Κολόνας» θὰ αναρωτηθοῦμε: είναι άραγε θεμιτές οί λήψεις έρεπιών από μεγάλο ύψος; Τò περιγραμμά τών τειχών εμφανίζεται υπερβολικά καθαρό, οί εικόνες όμως δέν παύουν νὰ είναι δυοδιάστατες. Οί κάτοικοι δέν έβλεπαν έτσι τò χωριό τους. Τò έβλεπαν από τò ύψος τού δικού τους οπτικού πεδίου. Ακόμα καί από τò μισό ύψος μου φαίνεται τò χωριό οάν νὰ είναι ένα συγκεχυμένο συνονθύλευμα τειχών, στενών δρόμων, πλατειών, οπιτων οάν τυχαία στριμωγμένα. Ξεδιολύνω τή σύγχυση μόλις αναγνωρίσω ένα ή δύο οπίτια, όπως τò «Λοιπο Σιπί» ή τò «οιδηρουγεϊο» με τή θολωτή στέγη, καί τότε δέν με ξενίζουν οὔτε καί τὰ άλλα οπίτια. Ένα πλέγμα σχεσεων ανάμεσα σέ οπίτια καί δρομάκια λειτουργεί πάραυτα. Όποιος έπιθυμεί νὰ πλησιάσει τòn κόσμο τής «Κολόνας» όφείλει νὰ ξεκινήσει από τòn πυρήνα τού χωριού, νὰ ακολουθήσει τὰ βήματά του στὰ στενά δρομάκια, νὰ πλησιάσει τες πόρτες τών οπιτων του, νὰ πάει από τὰ οπίτια στς πύλες τού τείχους τού χωριού· τότε μόνο αντιλαμβάνομαι γιανι τὰ τείχη, ή ρυμοτομία, καί

οί γωνίες είναι έτσι καί όχι αλλιώς. Καί όταν μπορώ νὰ νοικοκυρέψω τὰ σύνεργα ενός οπιτω με τή φαντασία μου μέσα στς κάμαρες από όπου τὰ πήρε ή άνασκαφή, τότε τὰ έρείπια γίνονται ένας ζωντανός οργανισμός καί μπορώ νὰ συναντήσω τòn κόσμο πòυ τὰ κατοίκησε ακόμα κι αν δέν υπάρχει πιά.

Τὰ χωριά δέν χτίστηκαν από έλλειψη χώρου τò ένα πάνω στò άλλο. Με κάθε χωριό ξαναγινόταν τò ίδιο χωριό καί μάλιστα πολὺ συχνὰ ειοχωροῦν τείχη στήν τοιχοδομία παλαιότερων χωριών. Τόσο σφιχτοδεμένος με τούς προγόνους ήταν ό κόσμος στήν αρχαία Αίγινα μέσα στòς αιώνες.

Τὰ χωριά πάνω στòν λόφο έχουν πολλά πρόσωπα καί όμως πρόκειται μόνο γιά τες ποικίλες μορφές ενός καί μόνο προσώπου πòυ άποτύπωσε τὰ χαρακτηριστικά τών ανθρώπων καί τού τόπου –ένδς τόπου πòυ διατήρησε μέσα στòς αιώνες τή βασική του μορφή καί πòυ ήταν τò χωριό τού κόσμου στήν αρχαία Αίγινα. Είναι ή εικόνα ενός ατρόμητου ταύρου, πòυ τò σωμα του στὰ δυτικά συμπεριλαμβάνει τὰ οπίτια, καί τò κεφάλι του με τò δυνατό μέτωπο καί τὰ πεταχτά, μισόκλειστα μάτια –έτσι πρέπει νὰ δοῦμε τες πύλες– όρμα πρòς τὰ ανατολικά, πρòς τὰ εκεί όπου παραμονεύει καί ό μεγαλύτερος κίνδυνος.

Καί άλλη μία εικόνα πòυ οδηγεί στò έσωτερικό: πυκνοχτισμένα οπίτια ακουμποῦν καί στηρίζουν τò ένα τ' άλλο μέσ' από στενά δρομάκια, ένας ειρηνικός καί απόκρυφος τόπος, κλεισμένος μέσα σ' ένα σφιχτò περιμετρικό τείχος: ίδια άετοφωλιά χτισμένη πάνω σέ ψηλò βράχο.

Προπαντός στὰ άγγεία, τὰ έργαλεία καί σύνεργα, στò είδος τής τοιχοδομίας διαισθάνεται κανείς έντονότερα τò ανθρώπινο χέρι. Τò αναγνωρίζω άραγε καί στήν «πολεοδομία» τού χωριού; Αὐτò είναι κάτι πòυ εξαρτάται από τò άτομικò σημεϊο παρατήρησης ενός χωριού καί ενός έρεπιού. Οί άξονομετρικές αναπαραστάσεις αποδίδουν τὰ τείχη καί τὰ οπίτια από ένα έξωτερικό σημεϊο αναφοράς. Ένα τέτοιο σημεϊο όμως είναι τò ίδιο με τού πολιορκητῆ καί τού κατοπινού παρατηρητῆ, όχι αὐτò πòυ έχτισε τὰ τείχη καί τού ίδιου τού κατοίκου. Γιατὶ μό-

νο αὐτοὶ γνώριζαν τὴν κατοικήσιμη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου καὶ τὶς ἀμυντικὲς δυνατότητες καὶ γνώριζαν ὅτι ἡ θέση ἦταν εὐνοϊκὴ. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ καταλάβει πραγματικὰ τὴ διαδρομὴ τῶν τειχῶν, πρέπει νὰ τὰ δεῖ καὶ νὰ τὰ φαντασθεῖ ἀπὸ μέσα –ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι–, μέσα ἀπὸ τὰ οπίσθια καὶ τὰ δρομάκια, ὅταν ἔχτιζαν τὸ χωριό τους. Νὰ χτίζεις ὄντας μέσα στὸ χωριὸ σημαίνει νὰ τοποθετεῖς ἓνα προάσπισμα τείχους γύρω ἀπὸ τὰ οπίσθια καὶ τὰ σώματα τῶν κατοίκων, ὅπως ὁ πολεμιστὴς ποὺ δένει τὴν πανοιπλία του γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ κρατᾷ τὴν ἀσπίδα γιὰ προστασία ὅταν εἶναι μέσα στὴ μάχη.

Πολλὰ μονοπάτια ὀδηγοῦν ἀπὸ τὶς πύλες στὴ νησιωτικὴ ἐνδοχώρα, στὰ χωράφια καὶ κάτω στὴ θάλασσα. Ἐνα στενὸ καλοπατημένο μονοπάτι ἀνεβαίνει, πιθανὸν κάνοντας πολλές στροφές, ἀπὸ τὴ βόρεια πλαγιά. Ὁδηγημένος ἀπὸ μία ἀπαλὴ καμψιὴ τοῦ τείχους, στρίβει ὁ κάτοικος τοῦ χωριοῦ καὶ μπαίνει στὸ χωριό του (εἰκ. 147).

Χαρακτηρίζουμε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ χωριά τῆς ἐποχῆς, πρὶν ὑπάρξουν μαρτυρίες γραφῆς, ὡς προϊστορικοὺς ἀνθρώπους καὶ προϊστορικὰ χωριά. Πότε ὅμως ἀρχίζει ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου; Μὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος. Τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε πίσω του εἶναι τεκμήρια τῆς ὑπαρξέας του.

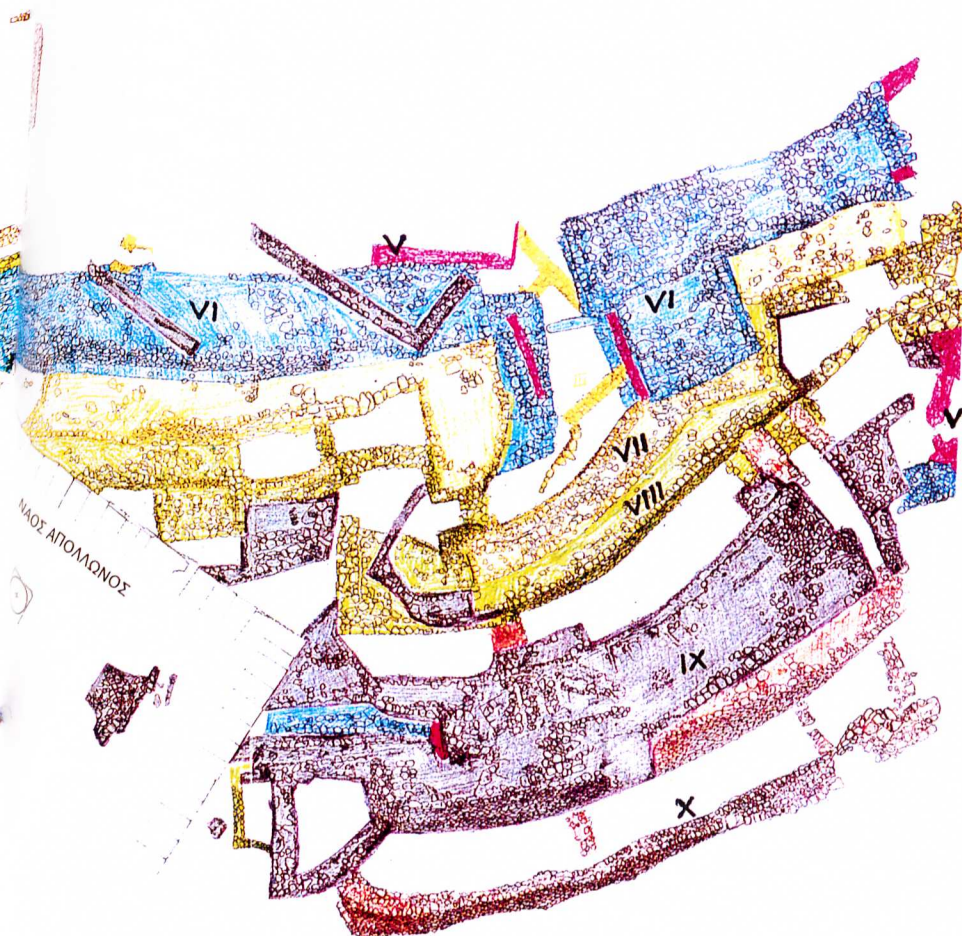
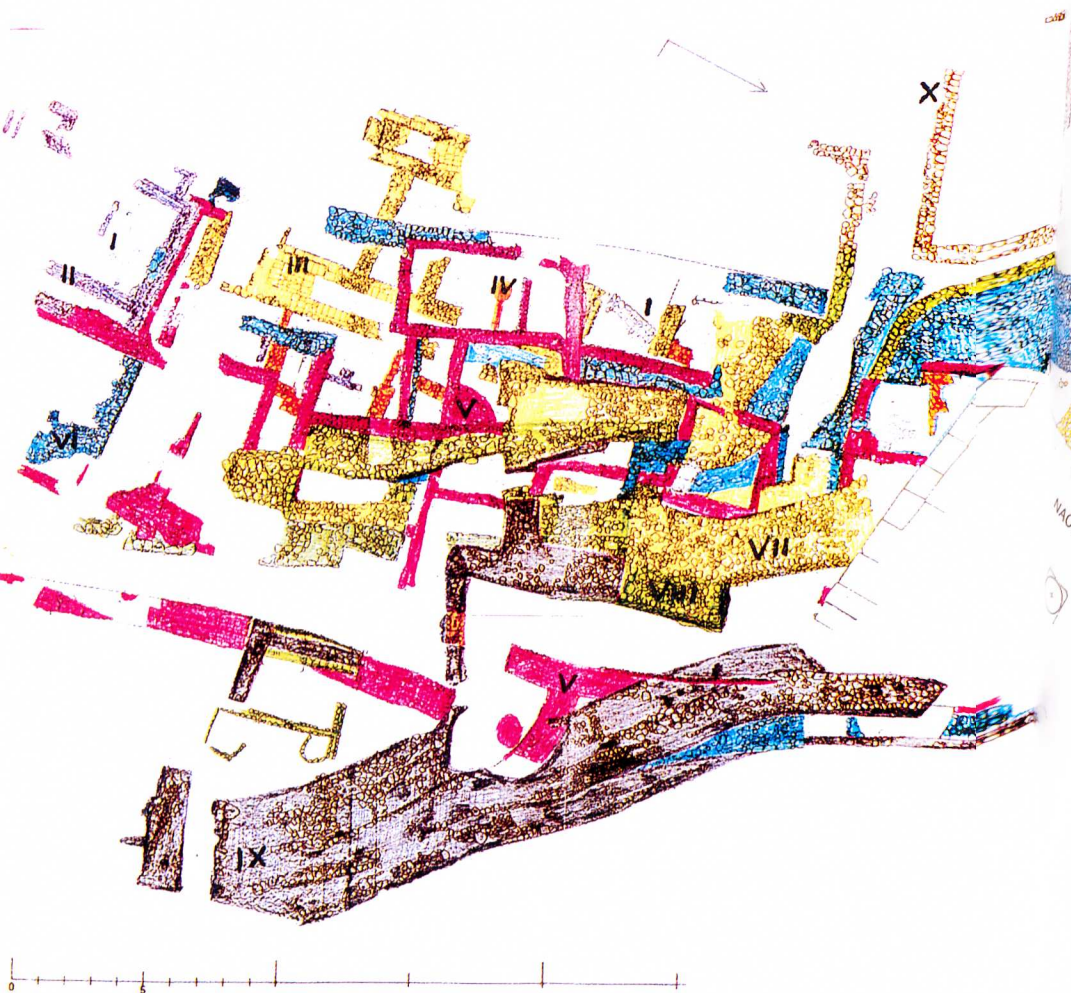
Τέσσερις χιλιάδες χρόνια μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸν κόσμο στὴν ἀρχαία Αἴγινα. Τότε ὅλα τὰ συμβάντα τῆς ζωῆς, ὅλα τὰ γεγονότα: γέννηση, θάνατος, υγεία καὶ ἀρρώστια, χαρὰ καὶ πόνος βιώνονταν πολὺ ἐντονότερα· τὸ φῶς τῆς μέρας καὶ τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας, ἡ κάψα τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ ἡ ψύχρα τοῦ χειμῶνα, ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἐποχῶν βιώνονταν μέσα στὴν ἀμεσότητα τῆς φύσης. Ὁ ἄνθρωπος ζοῦσε μὲ τὴ φύση καὶ τὰ ζῶα καὶ ὄχι ἐναντίον τους. Εἶναι μία προκατάληψη νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ζωὴ τότε ἦταν δυσκολότερη. Κυρίως ἦταν προσανατολισμένη στὰ οὐσιώδη. Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ἔχει ἀλλάξει. Στὸ μεταξὺ ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ κοσμικοὺς χώρους, στὸν δρόμο του γιὰ τ' ἄστρα. Ἡ νέα πραγματικότητα φαίνεται νὰ διέλυσε τὴν παλιά. Τί εἶναι ὅμως ἡ νέα πραγματικότητα; Τὰ

Εἰκ. 147. Ὁχύρωση τοῦ χωριοῦ στὰ βόρεια τοῦ δέκατου χωριοῦ μὲ τὸν δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴν εἴσοδο. Σχέδιο τοῦ Karl Korab, Βιέννη 1982.

βασικὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξέας εἶναι τὰ ἴδια, ἀντίθετα: ἀρρώστειες καὶ πόνος, ἄγχη καὶ καημοί, φυσικὲς καταστροφές δὲν ἔχουν λιγοστεύει. Τὰ ὅρια φαίνεται νὰ ἔχουν θολώσει σήμερα μὲ τὴν τεχνολογικὴ «πρόοδο» καὶ τὸν πρόσκαρο πλουτισμό, τουλάχιστον σὲ ἓνα μικρὸ κομμάτι τοῦ κόσμου. Καὶ μαζί τους ἐπιῆλθε ἡ ἀδιαφορία τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἐρεῖπια τῶν χωριῶν πάνω στὸν λόφο τῆς «Κολόνας» μᾶς ἀφήνουν μία γεύση νοσταλγίας γιὰ τὴ χαμένη ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Δὲν ἦταν σκοπός μου νὰ ξυπνήσω τὴ νοσταλγία γι' αὐτὸν τὸν μακρινὸ κόσμο. Ἡ ἀνάδυσή του στὸν παρόντα χρόνο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μόνον μία προτροπὴ γιὰ συμβίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Ὁ λόφος τῆς «Κολόνας»

Εικ. 148. Σχέδιο ανασκαφής τῶν τειχῶν τοῦ χωριοῦ καὶ τὰ οἷκτα I-IX.
Κάτω τὰ δυτικὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

είναι καὶ ἓνας τόπος διαλογισμοῦ γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξίης, τότε ποὺ ξεκίνησαν ὅλα.

Κάποτε μὲ ρώτησε ἓνας ἐπισκέπτης πάνω στὸν λόφο: «Γιατί σκάβετε ἐδῶ;». Μία δύσκολη ἀπάντηση σὲ μιὰ δικαιολογημένη ἐρώτηση. Προσπάθησα νὰ δώσω μία ἀπάντηση. Τὸ βιβλίο, πιστεύω, δίνει μία πληρέστερη ἀπάντηση.

Ὅλες οἱ ἀνασκαφές μοιάζουν μεταξύ τους ὅταν δουλεύουν μὲ τὴν παραδοσιακὴ καὶ ἀσφαλὴ μέθοδο, δηλαδή μὲ προκαθορισμένες τετραγωνισμένες ἐπιφάνειες. Γιὰ τὴν ἀρχαία Αἴγυνα ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν ἦταν πρόοφορη, δὲν θὰ ἔφερνε κανένα ἀποτέλεσμα, τόσο εἶναι τὰ χωριὰ κρυμμένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο. Κάθε μέθοδος εἶναι μία γέφυρα, δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, εἶναι ἓνας δρόμος, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἐρέϊπο. Πιθανὸν νὰ ἦταν τὸ ἔνσηκιο ποὺ ὁδήγησε στὸ νὰ ἀνασκαφοῦν τὰ δυτικὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 148). Ἦταν ὅμως καὶ τὸ ξεκίνημα ἀπὸ τὸ δυσκολότερο σημεῖο. Ἐκεῖ βρίσκονται οἷμια ἀπὸ δέκα χωριὰ καὶ ἔξι τεῖχη χτισμένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο καὶ τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο. Γιὰ τὴ λύση τους ἦταν ἀναγκαία ἡ ἐνιστά ἰσοπέδη ἀνασκαφὴ σὲ ἓνα βάθος περίπου τριάντα μέτρων.

Τὸ νὰ κάνει κανεὶς ἀνασκαφές εἶναι μία πνευματικὴ ὁσο καὶ χειρωνακικὴ δραστηριότητα ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν αἰσθησι τοῦ ἐδάφους ποὺ ἔχει ἓνας γεωργός. Ἐνῶ σκάβουμε ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, πρέπει πάντοτε νὰ σκεπτόμαστε ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, μὲ ἀφειρητὴ τὸ ἐπίπεδο τοῦ βράχου. Καὶ πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνουμε μὲ τὴ φαντασία μας ἀπομακρυσμένα τεῖχη ποὺ δὲν ἔχουν ἔλθει ἀκόμα στὸ φῶς. Ἀλλιῶς μπορούμε νὰ ἀφήσουμε μία ἀνασκαφὴ στὰ χέρια ἑνὸς τεχνικοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ (εἰκ. 148) θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ μία πράξη ἀριθμητικῆς. Λύθηκε τότε μόνο ὅταν βρέθηκε ἡ σχέση κάθε τεῖχους μὲ τὰ οἷμια καὶ τὶς ὀχυρώσεις, ἂν βέβαια μὲ τὴ μαθηματικὴ λογικὴ, ἔχει λυθεῖ ἡ ἐξίσωση.

Τὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται σὲ μία ἀνασκαφὴ μὲ χωριὰ εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἑνὸς ἱεροῦ ἀφιερωμένου σὲ κάποια

θεότητα. Ἀκόμα καὶ ἡ προσέγγισις τοῦ ἀρχαιολόγου πρέπει νὰ εἶναι σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις διαφορετικὴ. Πρέπει πάντα νὰ ἔχει στὸν νοῦ του τὸ ὅτι ἓνα χωριὸ τὸ ἔχισαν καὶ τὸ κατοίκησαν ἄνθρωποι. Νὰ σκεφτεῖ οἷμια, σοκάκια, χώρους δουλειᾶς, τεῖχη τοῦ χωριοῦ, τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων, νὰ σκεπτεται ὅτι ἓνα χωριὸ εἶναι σὰν ἓνας ὀργανισμός. Ἐνα τετραγωνισμένο δίκτυο τοποθετημένο φανταστικὰ ἢ πραγματικὰ πάνω σὲ ἓνα σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς μὲ πέτρες, χωρίζει οἷμια, τεῖχη καὶ σοκάκια σὲ τρίγωνα, ὀρθογώνια, ρόμβους ἢ ποῖδες ξέρει πόσα ἀκόμα γεωμετρικὰ σχήματα. Ἐνα οἷμιο ὅμως πρέπει νὰ γίνῃ ἀνυληπτό ὡς οἷμιο, ἓνα σοκάκι εἶναι ἓνας δρόμος μὲ κάποιο σιόχο, ἓνα τεῖχος τοῦ χωριοῦ εἶναι μόνο στὸ σύνολό του ἓνα ὀχυρωματικὸ τεῖχος.

Τὰ χωριὰ καὶ τὰ ἄγγεῖα ἔχουν μία διάρκεια ζωῆς ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι. Χωρίζουμε τὸ παρελθὸν λογικὰ σὲ αἰῶνες καὶ μισὰ τῶν αἰώνων, γιατί σχετίζονται μὲ τὴν ἡλικία τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομήσει κανεὶς χρονολογικὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔργα τους ὅπως οἷμια, ἄγγεῖα, σὲ ἄψυχους, σχηματικούς «τύπους» (ὅπως ΥΕ ΠΙΓα). Αὐτὲς εἶναι περιγραφές ἐλάχιστα φιλικές πρὸς τὸν ἄνθρωπο.

Κάθε ἐρέϊπο ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς ὑποφέρει ἀπὸ τὶς καταστροφικὲς καιρικὲς συνθήκες, ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀφόρητὴ ζέση, καὶ αὐτὸ εἰδικὰ στὰ χωριὰ τῆς προϊστορίας, ποὺ οἱ πέτρες τους –λαξευμένες ἢ ἀπλὰ λιθάρια τῶν ἀγρῶν– εἶναι σπηριγμένες μὲ σοβὰ ἀπὸ λάσπη. Ἐνα οἷμιο ρημάζει ἀπὸ μόνο του, ὅταν λείπει ἡ νιοὴ τοῦ κατοίκου του, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἓνα ἐρέϊπο, ποὺ τοῦ πῆραν τὸ χῶμα ποὺ τὸ στήριζε. Χωρὶς φροντίδα τὰ τεῖχη πέφτουν γρηγορότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως.

Ἐνα ἐρέϊπο ποὺ φέραμε στὸ φῶς, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ συντηρήσουμε. Θὰ ἦταν ἀπλὸ νὰ τὸ παραγεμίσουμε πάλι μὲ χῶμα –ἐντελῶς ἢ τμηματικὰ– καὶ νὰ θάψουμε τὴ γνώση μας γι' αὐτὸ στὴ γραπτὴ δημοσίευση. Ἐνα χωριὸ χτισμένο μὲ λιθάρια καὶ λαξευτὲς πέτρες ἀποζητᾷ διαρκὴ φροντίδα, πρέπει ὅχι μόνο νὰ διατηρηθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ φαίνεται. Πῶς διατηροῦνται τὰ ἐρέϊπα

στην ἀρχαία Αἴγινα; Τὸ τοιμέντο εἶναι ἓνα τεχνητὸ προϊόν, δὲν εἶναι κὰν ὕλη γιὰ τὴ φυσικὴ πέτρα, εἶναι ἓνα ξένο ὑλικό. Ἡ συντήρηση τῶν τειχῶν γίνεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους μὲ σοβὰ ἀπὸ λάσπη, ἓνα μίγμα ἀπὸ λάσπη καὶ ἀσβέστη. Ἐνα τεῖχος ποὺ ἦλθε στὸ φῶς διαβρώνεται ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ γίνεται σὰν σφουγγάρι· οἱ ὁπὲς ποὺ δημιουργοῦνται εἶναι ὅμως καλοδεχούμενοι ἀγωγοί, μέσα στοὺς ὁποῖους μποροῦμε νὰ χύσουμε ὑγρὸ σοβὰ. Τὸ τεῖχος γίνεται τότε κορεσμένο καὶ συγκρατεῖ τὴς πέτρες. Ὅταν οἱ ἐσωτερικὲς ὁπὲς τοῦ τεῖχους γεμίουν μὲ αὐτὸ τὸ ὑλικό, τότε περιβάλλουμε τὴς ἐξωτερικὲς πέτρες ποὺ διακρίνονται μὲ λάσπη, ἀκολουθώντας τὸ περίγραμμά τους. Πάνω στὴν ὑγρὴ λάσπη ρίχνουμε καθαρὸ χῶμα. Βέβαια, κάποτε τὰ τεῖχη δὲν ἔδειχναν τὴν ἀτόφια πέτρινη ὄψη τους, ἦταν περασμένα μὲ ἄσπρο ἐπίχριομα. Πάνω στὴν ἐπίστεψη τοῦ τεῖχους ἀρκεῖ νὰ βάλουμε ἓνα παχὺ στρώμα λάσπης, ποὺ ὅμως πρέπει νὰ ἀνανεώνεται κάθε τόσο. Ἀλλὰ πῶς συντηροῦμε τεῖχη ποὺ βρίσκονται ψηλά, πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, πάνω σὲ ἓναν οὐρὸ ἀπὸ χῶματα; Χαίζουμε ἓνα τεῖχος ἀπὸ σοβὰ ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἐλαφρὰ κεκλιμένο πρὸς τὸ χῶμα καὶ φυτᾶχνουμε ἀπὸ πάνω, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ παλιὸ τεῖχος οἰκτεῖ μὲ τὸ νέο, ἓνα στενὸ κιβώτιο, τὸ γεμίζουμε μὲ καθαρὸ χῶμα καὶ μέσα φυτεύουμε μία ρίζα ἀλόης. Ἡ ἀλόη φυτρώνει πρὸς τὰ κάτω καὶ κρύβει τὸ νέο τεῖχος (εἰκ. 78, 79, 105).

Ἡ ἀλόη εἶναι ἓνα γκριζοπράσινο φυτό: δὲν χρειάζεται φροντίδα, εἶναι εὐχαριστημένη μὲ λίγο χῶμα καὶ νερό· φυτρώνει ἀπὸ μόνη τῆς ὅπως τὰ ζιζάνια. Φυτεύει κανεὶς μία ριζούλα ἀνάμεσα σὲς πέτρες, ἡ ρίζα δὲν πηγαίνει βαθιά, δὲν καταστρέφει τίποτα, ἀλλὰ μεγαλώνει πολὺ γρήγορα καὶ βγάζει νέα βλαστάρια. Βρίσκει μόνη τὸν δρόμο τῆς καὶ σέρνεται σὰν φίδι πάνω ἀπὸ τὴς κορυφὲς τῶν τειχῶν. Ὅ,τι κι ἂν βρεθεῖ ἀπὸ κάτω τῆς –ζιζάνια– νεκρώνεται χωρὶς ἥλιο καὶ φῶς. Φύτεψα ἀλόη ἐκεῖ ὅπου τὸ θεώρησα ἀπαραίτητο: γιὰ νὰ φανεῖ ἡ διάρθρωση τῶν πολύπλοκων τειχῶν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ τὰ κάνω πρὸ κατανόητά, γιὰ νὰ τὰ προστατέψω, γιὰ νὰ βάλω ἀνάμεσα σὲς ἐρείπια περιθώρια στοὺς χαραγμένους ἐπισκέψιμους δρόμους,

καὶ γιὰ νὰ ἀποκλείσω τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ κορυφὲς τῶν τειχῶν ὡς δρόμοι. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἀρχαία Αἴγινα καλεῖ ἐπιτακτικὰ τὸν ἐπισκέπτη νὰ βαδίζει μόνον πάνω στοὺς καθορισμένους δρόμους.

Ὁ Ernle Bradford ἀποδίδει μ' αὐτὰ τὰ λόγια τὴς ἐντυπώσεως τοῦ ἀπὸ τὴν «Κολόνα»: «Μία καὶ μοναδικὴ ὀρθὴ κολόνα καὶ τὰ θεμέλια ποὺ εἶναι σκεπασμένα μὲ τὴ γκριζοπράσινη ἀλόη: πάνω τους ἀναπαύονται τὰ περιτειχισμένα κατὰλοιπα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἑλλάδας».

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ:

Alt-Ägina, Έκδ. Philipp von Zabern, Mainz

Επιστ. επιμέλεια: Hans Walter καὶ Ἑλένα Walter-Καρυΐδι

Τόμ. I, 1: WURSTER, WOLFGANG W. *Der Apollontempel*. 1974

Τόμ. I, 2: WURSTER, WOLFGANG W. *Die spätrömische Akropolismauer, Architektur und Spolien*. – FELTEN, FLORENS. *Die Inschriften der spätrömischen Akropolismauer. Die christliche Siedlung*. 1975

Τόμ. I, 3: HOFFELNER, KLAUS. *Das Apollon-Heiligtum. Tempel, Altäre, Temenosmauer, Thearion*. 1999

Τόμ. II, 1: WALTER-KARYDI, ELENA. *Ostgriechische Keramik*. – FELTEN, WASSILIKI. *Lakonische Keramik. Attisch schwarzfigurige und rotfigurige Keramik*. – SMETANA-SCHERER, RUDOLFINE. *Spätklassische und hellenistische Keramik*. 1982

Τόμ. II, 2: WALTER-KARYDI, ELENA. *Die äginetische Bildhauerschule. Werke und schriftliche Quellen*. 1987

Τόμ. II, 3: MARGREITER, INGRID. *Die Kleinfunde aus dem Apollon-Heiligtum*. 1988

Τόμ. II, 4: HOFFELNER, KLAUS. *Die Sphinxsäule; Votivträger, Altäre, Steingeräte*. – KERSCHNER, MICHAEL. *Perirrhanterien und Becken*. 1996

Τόμ. III, 1: WALTER, HANS und FELTEN, FLORENS. *Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde*. 1981

Τόμ. IV, 1: HILLER, STEFAN. *Mykenische Keramik*. 1975

Τόμ. IV, 2: SIEDENTOPF, HEINRICH B. *Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit*. 1991

Τόμ. IV, 3: KILIAN-DIRLMEIER, IMMA. *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*. 1997

H. WALTER. *Ägina. Die archäologische Geschichte einer griechischen Insel*. DKV, München 1995

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Ἡ ἀνασκαφή πάνω σὶ τὸν λόφο τῆς «Κολόνας» ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθή-
ναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1894 ἐπὶ τῇ διεύθυνσιν τοῦ Β. Σιάη. Ὁ
Β. Σιάης ἔοκαψε σιὰ δυτικὰ καὶ σιὰ ἀνατολικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλω-
νος, ὅπου ἀνακάλυψε τὸν οἰκισμὸ τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (*Αρ-
χαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1895). Ὁ Α. Furtwängler, ἀνασκαφέας τῆς Ἀφάας
καὶ ἐντολὴν τοῦ Ἀντιβασιλέα τῆς Βαυαρίας Luitpold von Bayern καὶ
τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἀνέλαβε μετὰξὺ 1902 καὶ
1907 ἔρευνες μικρότερης ἔκτασης πάνω στὴν «Κολόνα». Τὸ 1924 συνέ-
χισαν τὴν ἀνασκαφὴ οἱ P. Wolters καὶ G. Welter, ὁ τελευταῖος ὥς τὸ
1941. Τὸ 1966 ὁ H. Walter ἀνέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἐντολὴν τῆς
Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

Οἱ πήλινες μακέτες τῶν χωριῶν 5-9 (εἰκ. 49, 65, 74, 77, 101) καὶ τοῦ
μυροῦντιζίνου φούρνου (εἰκ. 46) ἔγιναν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ G. Praschak.
Ἡ πήλινη μακέτα τοῦ «Ἀσπρου Σπιτοῦ» (εἰκ. 38), ἔγινε ἀπὸ τὸν διπλω-
ματοῦχο μηχανικὸ E. Wachter.

Εἰκ. 10: *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1895, εἰκ. 2.

Τὸ παράθεμα: Ernle Bradford, *Die griechischen Inseln* [«Τὰ ἑλληνικὰ νη-
σιὰ»] ἐκδ. Prestel, Μόναχο 1985.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΊΝΑΣ
3000-1000 π.Χ.
ΤΟΥ HANS WALTER
ΑΡ. 233 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»
ΑΡ. 28 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
«ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΠΑΝ. ΜΗΟΥΔΟΥΚΟΥ - ΦΡ. ΠΙΡΙΠΙΝΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΧΡΩΜΩΝ
ΤΟΞΟ Ο.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Πέντε χιλιάδες χρόνια έχουν περάσει από τη στιγμή που άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στο βραχώδες ακρωτήριο, τη σημερινή «Κολόνα» και δημιούργησαν ένα χωριό. Μέσα σε δύο χιλιάδες χρόνια έκτισαν έντεκα επάλληλους οικισμούς. Οι άνθρωποι και τα σπίτια τους προστατεύονταν από τείχη. Οι κάτοικοι ήταν ψαράδες και ικανοί ναυτικοί. Γνώριζαν, επίσης, πώς να αξιοποιήσουν την περιοχή γύρω από τον λόφο καλλιεργώντας τα χωράφια με δημητριακά. Μπορούσαν ακόμη να επεξεργαστούν το μέταλλο και από εκεί μας είναι γνωστό το πρωιμότερο καμίνι για την τήξη ορείχαλκου. Τον έαυτο τους είχαν ως μέτρο κατά την οικόδομηση των σπιτιών, ενώ έκτιζαν με οικοδομικά υλικά που δεν έβλαπταν την υγεία τους: «Σπίτι του ανθρώπου», λουπόν, σε μία τόσο πρωίμη εποχή. Ως τρόπος ζωής γεννήθηκε η κοινότητα. Στα 1800 π.Χ. περίπου ένας ήγεμόνας έκτισε έναν οικισμό δίπλα στο παλιό χωριό και τοποθέτησε μέσα στη θάλασσα, μπροστά στην παραλία, πέτρες για εμπόδιο. Μόνον οι ντόπιοι μπορούσαν να διασχίσουν ασκίνδυνα το θαλάσσιο αυτό τείχος με τα πλοία τους. Το χωριό μετατράπηκε έτσι σε φρούριο και τη φροντίδα για τη ζωή των κατοίκων του ανέλαβε ο ήγεμόνας. Κάποιος απόγονος του πρώτου ήγεμόνα σκοτώθηκε σε μάχη. Οι δικοί του τοποθέτησαν τον νεκρό με τα όπλα του σε τάφο εμπρός από τα τείχη, κοντά στη νότια πύλη. Τα τείχη, τα σπίτια, ο οικιακός εξοπλισμός, τα αγγεία και τα εργαλεία αποτελούν τις υλικές μαρτυρίες της ζωής. Μπορούν κατά κάποιο τρόπο να θεωρηθούν ως «γραπτές πηγές» που διαβάζονται. Τα σπίτια και τα δρομάκια θα ήταν κενά και θλιβερά εάν δεν σκεφτόμασταν ότι κάποτε μέσα σε αυτά ζούσαν άνθρωποι. Στα τέλη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. οι κάτοικοι του χωριού εγκατέλειψαν τον λόφο, ο οποίος μετατράπηκε σε ιερό χώρο του Απόλλωνος. Τεκμήριο του ιερού του και της σημαντικής αυτής ακρόπολης της Αίγινας αποτελεί ο τελευταίος κίονας του ναού του, ο οποίος στέκεται ακόμα όρθιος.